

ДИН ВА ДУНЁ

УШБУ КИТОБДА ҚҮЙДАГИ МАВЗУЛАР ХАКИДА СЎЗ ЎРИТИЛАДИ

- ДИННИГ МАЊНОСИ
- ИСЛОМ ДИНИ НИМА?
- МУСУЛМОНЛАР ИСЛОМДАН ҚАНДАЙ УЗОҚЛАШАДИ?
- ДУНЁ ҲАҚИҚАТИ
- ОДАМЛАР ҲАҚ ДИННИ ҚАНДАЙ ЎЗГАРТИРДИ?
- СЕКУЛЯРИЗМ ВА ДЕМОКРАТИЯ ҚАНДАЙ ТУЗУМ?

ДИН ВА ДУНЁ

2 жилди

Муаллиф: Сайд Қодир Хўжа

Таҳрир ҳайъати: Камолиддин Иноятуллоҳ ва
бошқалар

Тарих: 1444 ҳ. – 2022 м.

Ҳар бир мусулмон китобни ўзгартирган
ҳолатда нашр қилиш ҳуқуқига эга.

Биринчи жилд

Муқаддима

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман.

Барча ҳамду санолар Аллоҳга хосдир. Биз Аллоҳга ҳамду санолар айтамиз, Ундан мадад тилаб, гуноҳларимизни мағфират қилишини ва бизларни мудом тўғри йўлга бошлишини сўраймиз!

Нафсимиз ва амалларимизнинг ёмонлигидан паноҳ беришини сўраб, Аллоҳга илтижо қиласиз!

Аллоҳ тўғри йўлга бошлаган инсонни адаштиргувчи йўқ, Аллоҳ адаштирган кимсани тўғри йўлга бошлагувчи йўқ.

Мен гувоҳлик бериб айтаманки, Аллоҳдан бошқа ҳақ илоҳ йўқ. У ёлғиз, шериги йўқ Зотдир. Яна гувоҳлик бериб айтаманки, Мухаммад Аллоҳнинг бандаси ва элчисидир.

Аммо баъд...¹

Дин азалдан инсон ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб келгани тарихга назар соган ҳар бир киши учун аён ҳақиқат. Барча табақа вакиллари ҳаётида – ҳоким, вазир-вузаролардан тортиб, оддий ҳалқача – динга нисбатан эҳтиром катта бўлган. Динга амал қилиш – хоҳ Аллоҳ нозил қилган ҳақ дин бўлсин, хоҳ одамлар ўйлаб топган ботил динлар бўлсин – давлат миқёсида ҳам, жамият орасида ҳам муҳим деб билинган.

Лекин бугун аксар инсонлар ҳаётида дин аҳамиятсиз бир масалага айланиб, фақат маросимлардагина эсга олинадиган бўлиб қолгандек, назаримизда².

Ботил динларга эътиқод қилувчи инсонлар ҳаётида дин ўз аҳамиятини йўқотгани у қадар ажабланарли бўлмаса-да³, аммо Ислом динига ишонувчи одамларнинг динга эътиборсиз бўлиши кишини ҳайратга солади.

¹ Яъни: Аллоҳга ҳамду сано ва Расулига салавот айтгач, китобнинг мавзусига киришсак бўлади.

² Бу ҳолатни Аллоҳ нозил қилган Ислом динига мансуб инсонлар орасида ҳам, ботил динларга эътиқод қилувчи инсонлар орасида ҳам учратиш мумкин...

³ Чунки ботил дин инсоннинг руҳий ва жисмоний талабларини тўлиқ таъминлай олмайди, ҳаётдаги ҳодиса ва воқеаларга тўғри жавоб берга олмайди...

Аллоҳ ва Расулига, Аллоҳ нозил қилган Қуръонга иймон келтирдим, Қуръон хабар берган жаннат-дўзахга ишонаман, деб айтгувчи инсонларнинг абадий саодатга интилмай, баҳтиқароликка юз тутишлари чиндан ҳам ҳайратомуз.

Инсониятнинг, хусусан, Ислом оламининг диндан бу даражада узоқлашиб кетганини чуқур фаҳмлаш учун узоқ ва яқин тарихга назар ташлаш лозим. Шу боис аввалги умматлар Аллоҳ нозил қилган динни қандай бузганлари, сўнгра ўша бузилган диндан одамлар нима учун воз кечгани ва буларнинг ҳаммаси Ислом оламига қандай таъсир ўтказгани ҳақида батафсил сўз юритамиз, иншооллоҳ.

Аллоҳ таоло ушбу китобни барча мусулмонлар учун манфаатли қилсин ва барчаларимизни Ўзи суюган амалларга муваффақ қилсин!

Биринчи боб:

1-бўлим. Дин маъноси

1-фасл. Араб тилида дин калимаси

Араб тилида «Дин» калимаси жуда кўп маъноларда келган⁴. Бу маъноларни тўрт асосий қисмга бўлиб ўрганса бўлади.

Дин калимаси:

- 1) бўйсундириш, ғолиб бўлиш, олий бўлиш, ҳукмрон бўлиш, эгалик қилиш, ҳукм қилиш, бошқариш маъноларида келади;
- 2) одат, ҳолат, инсон ўзи учун лозим тутган йўлга ҳам дин калимаси далолат қиласди. Агар инсон ҳаётда ўзи учун бир йўлни танлаб, шу йўлда бўлишга қарор қилса, инсон ушлаган бу йўл ҳам дин деб айтилган;
- 3) итоат қилиш, бўйсуниш, ўзини паст олиб, хорланиш маъноларида ҳам келади;
- 4) дин калимаси жазо, мукофот, ҳисоб-китоб қилиш маъноларида ҳам келади.

Дин калимаси далолат қилган бу маъноларга назар ташласак, бу маънолар бир-бирига боғлиқлигини кўрамиз.

Дин калимасининг феъли баъзида ҳарфсиз ўзи тўғридан тўғри амал қиласди (دانه يدینه دینا) каби, баъзида (دان له) деб ҳарф لام лом билан амал қиласди, баъзида эса (دان به) деб ҳарф به ба билан амал қиласди.

1. Агар калима (دانه يدینه دینا) ҳарфсиз тўғри амал қиласиган бўлса, унда калиманинг маъноси бўйсундириш, ғолиб бўлиш, олий бўлиш, ҳукмрон бўлиш, эгалик қилиш, ҳукм қилиш, бошқариш маъноларида бўлади.

2. Агар бўлиб, ҳарф «لام лом» билан келадиган бўлса, унда: итоат қилиш, бўйсуниш, ўзини паст олиб, хорланиш каби маъноларда бўлади.

---

⁴ انظر مادة (د ي ن) من كتاب لسان العرب لابن منظور. ونזהة الأعين النواذير في علم الوجوه والناظائر لابن الجوزي. وتاج العروس من جواهر القاموس لمحمد بن عبد الرزاق الحسني.

3. Агар (دان ۴) ҳарф ء با билан келса, унда: доимий одат, инсоннинг ҳаёт тарзи, инсоннинг ҳаётдаги йўли маъноларини англатади.

Агар эътибор берилса, бу маънолар бир-бирига боғлиқ.

Масалан, فلان دان زیدا فدان زید له десак, жумланинг маъноси «Фалончи Зайдни бўйсундирди ва Зайд унга бўйсунди», бўлади.

Дин калимасининг барча маънолариға қарасак, араб тилида дин калимаси икки томоннинг алоқасига, бир тарафнинг иккинчи тараф билан бўлган муомаласига айтилади.

Агар дин калимаси олий бўлган тарафга нисбатланса, унда калима: буюриш, ҳукм қилиш, бўйсундириш маъноларида бўлади.

Агар иккинчи – қўйи тарафга нисбатланса: бўйсуниш, таслим бўлиш маъносини англатади.

Энди бу икки тарафнинг ўртасидаги муомала жиҳатидан дин калимасига қараладиган бўлса, унда икки тарафнинг алоқасини баён қилиб берувчи дастур эканини кўрамиз⁵.

Бу уч маънога қўшимча тўртинчи маъно – таслим бўлишнинг тўлиқ ёки ноқислигига яраша бериладиган жазо ёки мукофотга ҳам дин калимаси далолат қиласи.

Хулоса қилиб айтсак, дин калимаси таслим маъносининг атрофида айланади:

- 1) таслим қилдириш, бўйсундириш;
- 2) таслим бўлиш, бўйсуниш;
- 3) таслимнинг асоси (яъни «Таслим бўлдим», дегандан кейин бажарадиган ишлари ёки таслим бўлиб қандай ишларни бажариши);
- 4) таслим бўлувчининг тўлиқ ёки ноқис таслим бўлганига яраша мукофот ёки жазо.

Араб тилида дин калимаси шундай чуқур, кенг маъноли эканини тўғри тушунсак, Аллоҳ нозил қилган диннинг маъноси қанчалик кенг қамровли эканини биламиз.

2-фасл. Аллоҳ нозил қилган диннинг маъноси

Аллоҳ нозил қилган диннинг таърифи⁶:

° الدين: (ص: ٣٠) للدكتور محمد عبد الله دراز.

⁶ Уламоларимиз «Аллоҳнинг дини нима?» ёки «Ислом дини нима?» деганда бир қанча таърифлар айтишган. Бу таърифларнинг лафзлари бир-биридан фарқ қилса ҳам, лекин маъноси

Аллоҳнинг дини: Пайғамбарлар алайҳимуссолату васаллам Аллоҳ ҳузуридан олиб келган ва икки дунё баҳтсаодатига етказувчи барча ишлар (айтилиши керак бўлган сўзлар, эътиқодлар, бажариладиган амалларнинг барчаси) Аллоҳнинг динидир.

Аллоҳ таоло барча элчиларини битта дин – Ислом билан юборгандир. Аллоҳ элчиларининг энг охиргиси Мұҳаммад соллаллоҳу аълайҳи васалламдир.

Пайғамбаримиз Мұҳаммад соллаллоҳу аълайҳи васаллам Аллоҳ нозил қилган динни тўлиқ етказганлар ва у кишининг асҳоблари Аллоҳнинг динини амалий суратда кўрсатиб беришган⁷.

З-фасл. Мусулмон бўлмаганларнинг дин ҳақидаги тушунчаси

Инсонлар «Дин»⁸ деганда нимани тушуниши ҳақида Ғарб зиёлилари бир қанча таърифлар айтишган. Бу таърифларнинг айримларини Абдуллоҳ Дарроз ўзларининг «Дин» китобларида зикр қилганлар ва хulosаса ўлароқ шундай деганлар⁹:

- «Ғайбда Олий Зот борлиги ва У Зот куч-қудратга эга эканига эътиқод қилиш ва У Зот ибодат – итоат қилинишга лойик эканига ишониш»;
- «Ғайбда илоҳий куч-қудратга эга бўлган Олий Зот сифатларини танитувчи ва ўша илоҳий Зотга қандай ибодат қилишни баён қилиб берувчи қоидалар диндир».

Ғарб зиёлиларининг дин ҳақида айтган таърифлари бир-биридан ниҳоят даражада фарқ қилган. Баъзилар юқорида Абдуллоҳ Дарроз айтган таърифга яқин таърифларни айтишган бўлса, XVIII-XIX

бир. Ислом дини ҳақида сўз юритганимизда бу мавзуга тўхталамиз, иншооллоҳ). Бу ўринда ҳақ диннинг умумий таърифини қисқача айтиб ўтиш билан чекландик.

⁷ مدارج السالكين: ١ (٥١)، لابن قيم الحوزية (المتوفى: ٧٥١هـ). الدين لدراز: (ص: ٣٢).

⁸ Яъни Аллоҳ нозил қилган дин нима эканини билмаган инсонлар «Дин» деганда – Аллоҳ нозил қилган ҳақ дин бўлсин ёки ўзга ботил динлар бўлсин – умуман, «Дин» деганда нимани тушунишлари.

⁹ Яъни Абдуллоҳ Дарроз Ғарб зиёлиларининг дин ҳақида айтган бир қанча таърифларни зикр қилганлар, сўнг зикр қилинган таърифларнинг хulosасини айтилганлар. Шунингдек, Ислом дини ҳақида тўғри маълумотга эга бўлмаган инсонлар «Дин» деганда нимани тушунишларини ҳам баён қилганлар.

الدين لدراز: (ص: ١).

асрларда яшаган бир қанча зиёлилар илохий құдрат борлигига ишонишнинг ўзини ҳам дин деб аташган¹⁰.

Кейинги вақтларда ёзилған күплаб энциклопедияларда диннинг араб тилидаги маъносига эътибор берилмаган, Аллоҳ нозил қилған «Дин» маъноси нима эканлигига қаралмаган, балки Farb олимлари томонидан дин ҳақида айтілған таърифлар билангина чекланилған. Бу таърифларнинг аксариятида «Дин – илохий күчга бўлган ишонч» деб тушунтирилған.

Мана шу ҳам исломий илмлар мавжуд бўлган ўлкаларда аксар мусулмон фарзандларнинг диндан узоқлашиб кетишига сабаб бўлган. Чунки Исломни даъво қилған күплаб зиёлилар динни Farb олимлари ёзган китоблардан ўрганишган ва динни илохий күч (яъни бутун оламларни яратган Аллоҳ таоло)га ишониш, деб тушунишган. Инсон мусулмон бўлиши учун шу эътиқоднинг ўзи кифоя қиласи, деб ўйлашган.

---

¹⁰ Инсон фақатгина ишончнинг ўзи билан диндор бўла олади деган фикр аввалда юонон файласуфларида ва улардан кейин ўтган файласуфларда ҳам бўлган.

Бу фикр XVII-XVIII асрларда (Deism – деизм – الربوبية (лотинча «deus – Худо») номи билан Европада кенг тарқалган. Улар одатий дин (естественной религии - الدين الطبيعي) вакиллари деб аталган.

2- бўлим. Дин ва дунё ҳақида билишимиз керак бўлган асослар

Дин маъносини тушунганимиздан кейин билишимиз керак бўлган энг асосий масала қўйидагилардир:

- дин нима учун нозил бўлган?
- дунё нима учун яратилган?

Инсоннинг энг биринчи, асосий вазифаси нима – фақат бу дунёни обод этишми ёки динга тўлиқ амал қилиб, дунё ва охиратини обод қилишиими?

Аллоҳ таоло бу саволларнинг жавобини бир неча оятларда баён қилган.

1-фасл. Инсоннинг дунёдаги вазифаси

Инсоннинг дунёдаги вазифаси Аллоҳга қуллик – ибодат қилишdir.

وَمَا حَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونَ {الذاريات: ٥٦}

Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учунгина яратдим. Зорият сураси 56-оят.

وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَبَيْوَا الطَّاغُوتَ {الحل: ٣٦}

Аниқки, Биз ҳар бир умматга: «Аллоҳга ибодат қилинглар ва шайтондан йироқ бўлинглар», (деган ваҳий билан) бир пайғамбар юборганмиз. Нахл сураси 36-оят.

وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُحْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ {البينة: ٥}

Ҳолбуки улар фақат ягона Аллоҳга, У зот учун динни холис қилиб, тўғри йўлдан оғмаган ҳолларида ибодат қилишга буюрилган эдилар.

Аллоҳ таоло инсонларни ёлғиз Ўзига ибодат қилишлари учун яратар экан, улар бу вазифани¹¹ қандай бажаришлари, дунёда имтиҳон қилинади. Аллоҳ таоло бу ҳақида шундай деди:

¹¹ Яъни Аллоҳга бирортасини шерик қилмасдан ёлғиз Унга ибодат қилишларини имтиҳон қилиш учун...

{الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِبِنْلُوكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلاً} الملك: ٢.

(Эй инсонлар, Аллоҳ) сизларнинг қайсиларингиз чиройли-яхшироқ амал¹² қилгувчи эканлигингизни имтиҳон қилиш учун ўлим ва ҳаётни яратган зотдир.

Бошқа оятда:

{وَلَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا إِمَّا عَمِلُوا وَبَخْرِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى} النجم: ٣١.

Осмонлар ва Ердаги бор нарсалар ёлғиз Аллоҳникидир. Аллоҳ ёмонлик қилган кимсаларни қилган амаллари билан жазолаш учун ва чиройли амал қилган зотларни мукофотлаш учун (Осмонлар ва Ердаги бор нарсаларни яратгандир¹³)! Нахл сураси 31-оят.

Аллоҳ таоло инсонларни бежиз яратмаган, балки уларга катта бир вазифани юклаган экан, бу вазифани батафсил баён қилиб бериш учун пайғамбарлар юборди.

Аллоҳ юборган элчилар инсонларга нима учун яратилганларини ва бу дунё ўткинчи эканини эслатдилар.

Пайғамбарлар одамларга Аллоҳни исм ва сифатлари билан танитдилар, Аллоҳга қандай ибодат қилиш кераклигини, Аллоҳ яхши кўрадиган ва ёмон кўрадиган амалларни баён қилиб бердилар.

Пайғамбарлар барчанинг ҳақ-хуқуқини, бандаларнинг ўзаро муомалаларини ва ораларида содир бўладиган ихтилофларни қандай ҳал этиш кераклигини айтиб бердилар.

Пайғамбарлар Аллоҳ нозил қилган дин билан яшаган инсонларга икки дунё баҳт-саодати билан хушхабар бердилар ва Аллоҳнинг динидан юз ўғирган кимсаларни икки дунё баҳтсизлиги билан огоҳлантиридилар.

---

¹² Чиройли – яхши амал Ресулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларига мувофиқ, холис Аллоҳ учун қилинган ибодатдир.

Фузайл ибн Ияз роҳимаҳуллоҳ айтдилар: «Чиройли амал суннатга мувофиқ ва холис Аллоҳ учун қилинган амалдир».

حلية الأولياء: (٩٥١٨) المؤلف: أبو نعيم الأصبهاني.

¹³ روح المعانی في تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی: (٤٠ | ١٤) لشهاب الدین محمود الاولوسي.

2-фасл. Дунёнинг ҳақиқати

Аллоҳ таоло бир қанча оятларда дунё ҳақиқатини такрор ва такрор эслатди ва одамзод бу дунёга алданиб, охиратни унутишдан қаттиқ огоҳлантириди.

{يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ وَاحْشُوا يَوْمًا لَا يَجِزِي وَالَّذِي عَنْ وَالَّذِي هُوَ جَازٍ عَنْ وَالَّذِي شَيْءَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغْرِيْنَكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغْرِيْنَكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ} لقمان: ٣٣

Эй инсонлар, Роббингиздан тақво қилингиз ва Қиёмат Кунидан қўрқингизким, у Кунда бирон ота ўз боласига (агар боласи кофир бўлиб ўтган бўлса) бирор манфаат бера олмас (ва боласидан бирор зарарни кетказа олмас) ва бола ҳам отасига (агар отаси кофир бўлиб ўтган бўлса) бирор манфаат бера олмас (ва бирор зарарни кетказа олмас). Албатта Аллоҳнинг (қайта тирилтириб, ҳисоб-китоб қилиш ҳақидаги) **ваъдаси ҳақдир. Бас ҳаргиз сизларни ҳаёти дунё (ўзининг ўткинчи неъматлари билан) **алдаб қўймасин...!** Луқмон сураси 33-оят.**

{كُلُّ نَفْسٍ ذَاقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُؤْفَقُونَ أُجُورُكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحْرَ عَنِ النَّارِ وَأَذْخَلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعٌ الْغَرُورُ} آل عمران: ١٨٥

Ҳар бир жон ўлимни тотгувчидир. Ва Қиёмат Кунидан ҳеч шакшубҳасиз ажр-савобларингизни комил суратда олурсиз. Бас, ким дўзахдан четлатилиб, жаннатга киритилса, муҳаққақ баҳт-саодатга эришгай. **Бу ҳаёти дунё** эса алдагувчи матодир. Оли Имрон сураси 185-оят.

. ٣٢ {وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَهُوَ وَلَلَّهِ أَلْأَخْرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ} الأنعام.

Бу ҳаёти дунё фақат (бир нафаслик) ўйин-кулгидир, холос. Албатта, Аллоҳдан қўрқадиган кишилар учун охират диёри яхшироқдир. Ақл юргизмайсизларми?! Анъом сураси 32-оят.

. ٢٦ {اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرَحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ} الرعد:

Аллоҳ Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини кенг қилур (ва Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини) танг қилур. (Кофирилар) мана шу ҳаёти дунё билан шод-хуррам бўлдилар, ҳолбуки бу ҳаёти дунё охират олдида фақат бир арзимас (жуда оз муддат фойдаланиб, сўнгра йўқоладиган) матодир. Раъд сураси 26-оят.

Инсоният ўз вазифасини бажаришда ибрат – эслатма бўлиб туриши учун дунёдаги барча нарса инсон манфаатига йўналтирилди.

Аллоҳ таоло бу ҳақида шундай деди:

{وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ} الجاثية: ۱۳.

Аллоҳ Ўз хоҳиш-иродаси билан осмонлар ва Ердаги барча нарсаларни сизларнинг манфаатларингиз учун бўйсундирди¹⁴. Албатта, бунда тафаккур қиладиган қавм учун оят ибратлар бордир. Жосия сураси 13-оят.

{أَلَمْ تَرَوْ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَةً ظَاهِرَةً وَبِاطِنَةً} لقمان: ۲۰.

(Эй инсонлар), Аллоҳ осмонлар ва Ердаги барча нарсаларни сизларнинг манфаатларингиз учун бўйсундирниб қўйганини ва сизларга барча зоҳирий ва ботиний неъматларини комил қилиб берганини кўрмадингларми?!
Луқмон сураси 20-оят.

Аллоҳ таоло инсониятни бу дунё учунгина яратмади, балки ёлғиз Аллоҳнинг Ўзига ибодат қилишлари учун яратди ва оламдаги нарсаларни инсоннинг манфаати учун йўллаб қўиди.

Бу дунё инсоннинг абадий ватани эмаски, инсон фақат уни обод қилиш билан машғул бўлса. Бу дунё боқий оламга олиб борувчи бир йўлак, ҳосили охиратда йиғиб олинадиган экинзордир.

Инсон Аллоҳга қуллик қилмаса, ўз вазифасини бажармаса ва ҳақиқатини унутиб, дунёни ўзининг абадий ватанидек обод қилишга киришса, нафақат охиратни бой беради, балки бу дунёning ўзида ҳам баҳтсиз бўлади.

Ҳақ диндан юз ўгириб, дунёни обод қилишга уринган инсонларнинг оқибати (охиратдан аввал, дунёning ўзида ҳам) баҳтсизлик билан тугаганига (узоқ тарихда ҳам, яқин тарихда ҳам) ибратли мисоллар талайгина.

Бундай мисоллар Қуръонда ҳам кўп зикр қилинган.

---

¹⁴ Осмонлар ва Ердаги барча нарсалар Аллоҳнинг буйруғига бўйсунган. Аллоҳ таоло бу нарсаларнинг баъзисини инсонга бўйсундирди, баъзисини эса бўйсундирмади. Лекин буларнинг барчаси инсоннинг манфаати учун мавжуд бўлиб турибди.

روح المعانى: (١٤٢١٣).

{أَوْلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ فُحْشًا وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا
عَمَرُوهَا} الروم: ٩

Ахир улар Ер юзини кезиб, ўзларидан аввалги пайғамбарларни ёлғончи қилиб иймонсиз (кетган) кимсаларнинг оқибатлари қандай бўлганини кўрсалар бўлмайдими?! Ўша (ҳалок бўлган кимсалар) булардан кўра кучли-қувватлироқ бўлган ва ўз ерларига (қаср-бинолар қуриб, дараҳт-экинлар экиб, дарё-анҳорлар қазиб) ўз асарларини кўпроқ қолдирган ва булар обод қилганидан кўра кўпроқ, обод қилган эдилар-ку! Рум сураси 9-оят.

Бизнинг асримизда ҳам ҳақ диндан юз ўгириб, инсоният манфаати кўзланмай, балки муайян тарафларнинг мақсадлари кўзлаб қилинган ихтиrolар, моддий тараққиёт инсоният учун ечимсиз муаммолар туғдириди. Ҳатто инсоният бир неча асрда эришган тараққиётини бир неча сонияда йўқ қилиб юборадиган ихтиrolарни ўйлаб топди. Ҳақ дин асосида бўлмаган бу тараққиёт нима билан тугаши ёлғиз Аллоҳга маълум.

«Инсоннинг асл вазифаси дунёни обод қилиш эмас», деган гапимизни «инсон тарки дунё қилиб яشاши керак экан-да», деб тушунмаслик керак¹⁵. Чунки динимиз тарки дунё қилишдан қайтарган¹⁶.

Ислом дини дунёда манфаати бўлган касбларни эгаллашга тарғиб қилган¹⁷ ва ўз касбининг моҳир устаси бўлиш мақталган¹⁸.

¹⁵ Аввалига бу мавзуга ишора қилишнинг ҳожати йўқдек кўринган эди. Чунки бугунги кунда нафақат мусулмонлар, балки кофиirlар ҳам Ислом дини тарки дунё қилишдан қайтарганини яхши билишади. Лекин сўзимиз ўз ўрнидан бошқа ўринга буриб тушунилмаслиги учун ишора қилиб ўтдик.

¹⁶ Уч киши келиб, бири: «Мен бир умр кечаси билан намоз ўқиб чиқаман», деганди; иккинчиси: «Мен бир умр (яъни ҳар куни) рўза тутаман», деганди; учинчиси «Мен уйланмай ўтаман», деганди. Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам уларнинг сўзини эшитиб: «Бу менинг йўлим эмас, менинг йўлимдан бош тортган кимсанинг менга алоқаси йўқ», дедилар.

صحيح البخاري: رقم الحديث (٥٦٣).

¹⁷ Бу ҳақида қўйида сўз юритилади, иншооллоҳ.

¹⁸ Оиша розияллоҳу анҳо ривоят қилган ҳадисда Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «**Бир ишни қилганингизда маҳорат билан қилишингизни Аллоҳ яхши кўради**».

المعجم الأوسط للطبراني: رقم الحديث (٨٩٧). شعب الإيمان للبيهقي: (٥٣١٢). صحيح الجامع الصغير: (٢٧٦١).

Инсон ўз вазифасини бажариб, Аллоҳга қуллик қилар экан ва Аллоҳ нозил қилган динга тўлиқ, тўғри амал қилиб яшар экан, албатта, охиратда баҳтли бўлиши билан бирга, дунёси ҳам ўз-ўзидан обод бўлади.

Аллоҳ таоло инсонларга нима фойда, нима заарли эканини улардан кўра яхшироқ билувчи Зотдир.

{أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ الْلَّطِيفُ الْحَسِيرُ} الملك: ١٤

Аллоҳ Ўзи яратган нарсаларни (қандайлигини) билмасми?! У меҳрибон ва ҳар нарсадан хабардор зотдир. Мулк сураси 14-оят. Аллоҳ таоло инсонларга уларнинг ўзидан ҳам меҳрибондир¹⁹, Аллоҳ таоло раҳм қилгувчиларнинг энг раҳмлироғидир²⁰. Аллоҳ нозил қилган дин энг меҳрибон ва барча нарсани билувчи²¹ Зот томонидан нозил қилинган.

Инсон мана шу динга амал қилиб яшасагина охиратда нажот топади ва дунёда ҳам баҳтли, одилона ҳаёт кечиради.

{لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا بِالْبُيُّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ} الحديده: ٢٥

Қасамки, Биз Ўз пайғамбарларимизни аниқ ҳужжат-мўъжизалар билан юбордик ва одамлар адолатли ҳаёт кечиришлари учун пайғамбарлар билан бирга Китоб ҳамда мезон-тарози туширдик. Ҳадид сураси 25-оят.

Аллоҳ таоло инсоннинг табиатини билиб, инсонни дунё ва охиратда манфаати бор ишларга буюрди ва заарли ишлардан қайтарди. Аллоҳ таоло инсон эҳтиёжи бор бўлган бир нарсадан қайтарган бўлса, унинг ўрнига бошқа бир нарса (қайтарилган нарсадан ҳам манфаатлироқ бўлган нарса)ни ҳалол қилди.

Аллоҳ таоло барча нарсаларни, келажакни ҳам билувчи Зотдир. Мана шунинг учун Аллоҳ нозил қилган Ислом дини барча замон ва маконларга муносиб бўлиб, инсонларга ҳар қандай ҳолатида тўғри йўл кўрсатади ва ҳар қандай муаммоларига тўғри ечим беради.

---

¹⁹ انظر الحديث في صحيح البخاري (برقم ٥٩٩٩)، (٦٠٠٠).

²⁰ Юсуф сураси 64-, 92-оятлар.

²¹ Фофир сураси 8-оят.

Аллоҳ нозил қилган мана шу дин билан яшаган инсонгина дунёда покиза ҳаёт кечириб, охиратда нажот топади.

{مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْشَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَئِنْ حَيَّنَهُ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَئِنْ جُرْجِيَّنَهُمْ أَجْرُهُمْ بِإِحْسَنٍ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} النحل: ٩٧

Эркакми ё аёлми — кимда-ким мүмин бўлган ҳолида бирон яхши амал қилса, бас, Биз унга покиза ҳаёт ато этурмиз ва уларни ўзлари қилиб ўтган амалларидан чиройлироқ ажрасавоблар билан мукофотлаймиз. Нахъл сураси 97-оят.

Аллоҳ нозил қилган дин инсоният ҳаётини бутунлай тартибга солиши билан бирга, бу динга амал қилиб яаш фаровон ҳаёт ва баракали ризқ-рўз сабабидир.

{وَلُوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرْبَىٰ آمَنُوا وَاتَّقُوا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِنْ كَذَبُوا فَأَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} الأعراف: ٩٦

Агар у қишлоқ аҳли иймон келтириб, тақводор бўлганларида эди, албатта, Биз уларга осмону Ердан баракот (дарвозаларини) очиб қўйган бўлур эдик. Лекин улар (пайғамбарларимизни) ёлғончи қилдилар ва уларни ўзлари қилган қилмишлари сабабли (азоб билан) ушладик. Аъроф сураси 96-оят.

3-бўлим. Ислом динининг маъноси

Аллоҳ таоло барча пайғамбарларни Ислом дини билан юборди. Барча пайғамбарлар алаҳимуссолату вассалам ўз қавмларига Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган дин Ислом динидир.

1-фасл. Ислом калимасининг луғатдаги маъноси

Араб тилидаги изоҳли луғатларда²² «Ислом» калимасига (*истислам*) таслим бўлиш ва (*инқиёд*) бўйсуниш деб изоҳ берилган²³. Муфассир уламолар ҳам Қуръон оятларида келган «Ислом» калимасини таслим бўлиш, бўйсуниш деб тафсир қилганлар.

Тафсир имоми Муҳаммад ибн Жарир Ат-Табарий роҳимаҳуллоҳ бир қанча ўринларда «Ислом» калимасини таслим бўлиш, бўйсуниш деб тафсир қилганлар:

{إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ} آل عمران: ۱۹ .

Албатта Аллоҳ ҳузурида мақбул дин фақат Ислом динидир.
Оли Имрон сураси 19-оят.

---

²² Ислом маъносини тўлиқ тушуниш учун араб тилида "اسلام" феъли қандай қўлланилишини айтиб ўтиш керак.

Араб тилида "اسلام" феъли лозим (ўтимсиз) ва мутаъаддий (ўтимли) бўлиб келади.

Яъни (**فَلَانُ أَسْلَمَ الشَّيْءَ لِغَيْرِهِ**) деймиз ва (**فُلَانُ أَسْلَمَ**).

Биринчи холатда, яъни (**فُلَانُ أَسْلَمَ**) десак, маъно «Фалончи таслим бўлди ёки Исломга кирди, яъни таслим бўлишни қабул қилди», деган маънода бўлади.

Иккинчи холатда эса (**فَلَانُ أَسْلَمَ الشَّيْءَ لِغَيْرِهِ**) десак, унда маъно «Фалончи бир нарсани ўзгага топшириди, таслим қилди», бўлади.

انظر: ترتيب القاموس المحيط ١٢ / ٦٠٣. الصحاح: للجوهرى ٥ / ١٩٥٠ - ١٩٥٢. غريب الحديث للإمام الخطابي ٣ / ٤١١ - ٤١٣. مجموع فتاوى شيخ الإسلام ٧ / ٦٣٥. المختار من كنز السنة ٦٩ - ٧١ .

Абу Бақр Муҳаммад ибн Башар дедилар: «Фалончи мусулмон дейилса, бунинг иккита маъноси бор: 1) Аллоҳнинг буйруқларига таслим бўлувчи; 2) ибодатни Аллоҳ учун холис қилувчи».

(لسان العرب لابن منظور: (مادة سلم)).

Бу икки маъно, аслида, бир-бирига чамбарчас боғлиқдир. Аллоҳнинг буйруғига таслим бўлган киши, биринчи навбатда, ибодатни Аллоҳ учун холис қилувчи кишидир. Ибодатни Аллоҳ учун холис қилувчи киши ҳам Аллоҳнинг буйруқларига таслим бўлувчи кишидир.

Ибн Таймия роҳимаҳуллоҳ «Ислом» калимаси мутаъаддий (таслим қилди) ва лозим (таслим бўлди) бўлиб келиши ҳақида бир нечта оятларни зикр қилганларидан кейин шундай дедилар: «Ислом икки маънони ўзида жамлайди: 1) Аллоҳга бўйсуниш, таслим бўлиш; 2) ушбу бўйсунишни Аллоҳ учун холис қилиб, Аллоҳга таслим бўлганида бирортасини Аллоҳга шерик қилмаслик ва бунинг белгиси «ЛА ИЛАҲА ИЛЛА АлЛОХ» калимасидир».

مجموع الفتاوى: (٦٣٥١٧).

²³ Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам даврларидағи араблар: «Ислом»нинг маъноси «Аллоҳга таслим» бўлиш, «ЛА ИЛАҲА ИЛЛА АлЛОХ»нинг маъноси «Ёлғиз Аллоҳга ибодат айлаб, Унга бирортасини шерик қилмаслик» эканини жуда яхши тушунишган. Бу калималарни шарҳлаб тушунтиришга ҳожат бўлмаган.

«Исломнинг маъноси инсон ўзини паст олиб, хушуъ-хузуъ билан Аллоҳга бўйсунишидир»²⁴.

{وَرَضِيَ اللَّهُ عَنْ أَكْثَرِ الْإِسْلَامِ دِينًا} المائدة: ٣.

Ва сизлар учун фақат Исломни дин бўлишига рози бўлдим.

Моида сураси 3-оят.

«Аллоҳ таоло бу оятда: «Биз Аллоҳнинг Ўзига итоат қилиб, буйруқларига таслим бўлишимиздан рози бўлишини айтди. Шариат ҳудудларига риоя қилиб, фарзларни ўташимизга ва Ислом шиорларини улуғлаб, Аллоҳнинг буйруқ-қайтариқларига бўйсунишимизга рози эканини баён қилди». ²⁵

. {مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ الْبَقَرَةُ ١١٢}

Ким юзини Аллоҳга таслим қилса... Бақара сураси 112-оят.

«Юзни Аллоҳга таслим қилишнинг маъноси: Инсон ўзини паст олиб, Аллоҳга итоат қилиши ва Аллоҳнинг буйруғига бўйсунишидир. Исломнинг асл маъноси ҳам таслим бўлишдир. Инсон ўзини паст олиб, тавозе билан, Аллоҳ таолонинг буйруғига бўйсуниши Исломдир. Мусулмон киши ўзини Аллоҳга таслим қилгани учун ҳам мусулмон деб аталган²⁶». ²⁷

«Юқоридаги оятда «**Ким юзини таслим қилса**» деб айтилди, чунки араб тилида «юзини таслим қилди» деб бутунлай бўйсунишга, тўлиқ итоат қилишга айтилган». ²⁸

2-фасл. Ислом динининг умумий маъноси

«**Ислом дини нима?**» деган саволга уламоларимиз жавоб бериб, бир қанча таърифлар айтишган. Бу таърифларнинг лафзлари турлича бўлса-да, бир-бирига қарама-қарши эмас, барча таърифларнинг асл маъноси бир.

²⁴ جامع البيان في تأويل القرآن: (٤٦٢-٤٧٥). محمد بن جرير الطبرى (المتوفى: ٣١٠هـ).

²⁵ جامع البيان في تأويل القرآن: (١٤٥-١٤٦).

²⁶ Яъни араб тилида «Ислом» калимасининг феъли «аслама» бўлади. «Аслама» феълининг эгаси (фоил-бажарувчиси) мусулмин бўлади.

²⁷ جامع البيان في تأويل القرآن: (١٢٦).

²⁸ أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن: تفسير قوله تعالى: {وَمَنْ أَحْسَنْ دِينًا مِّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ}. المؤلف: محمد الأمين الشنقيطي (المتوفى: ٩٣١هـ).

Шу ерда Ислом динига берилган таърифларни зикр қилишдан олдин Ислом дини икки маънода (умумий ва хос маъноларда) келганини айтиб ўтишимиз керак²⁹.

Барча пайғамбарлар олиб келган дин Ислом – Аллоҳга холис таслим бўлишидир³⁰.

Имом Таҳовий роҳимаҳуллоҳ айтдилар: «Аллоҳнинг еру кўқдаги ягона дини Исломдир»³¹.

Аллоҳ таоло деди:

{إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ} آل عمران: ۱۹

Албатта, Аллоҳ ҳузурида мақбул дин фақат Ислом динидир.

Оли Имрон сураси 19-оят.

Бошқа оятда:

{وَمَنْ يُبْتَغِ عَيْرَ الْإِسْلَامِ دِيَنًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ} آل عمران: ۸۵

Кимда ким Исломдан ўзга дин истаса, бас (унинг «дини» Аллоҳ ҳузурида) ҳаргиз қабул қилинмайди ва у охиратда зиён кўргувчилардандир. Оли Имрон сураси 85-оят.

Аллоҳ таоло Нұх алайҳиссаломнинг сўзларини ҳикоя қилиб деди:

{فَإِنْ تَوَلَّْتُمْ فَمَا سَأْلُنَّكُمْ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ} Йонс: ۷۲

Бас, агар (менинг қилган панд-насиҳатимдан) **юз ўгирап экансизлар, мен сизлардан** (унинг учун) **бирор ажр — ҳақ сўраганим йўқ** (демак, сизлар менга ҳақ беришни истамаганликдан эмас, балки бадбаҳтикларинг туфайли юз ўгиromoқдасизлар).

Менинг ажр – савобимни фақат Аллоҳ (берувчи). **Ва мен Унга бўйсунувчи – мусулмонлардан бўлишга буюрилганман».** Юнус сураси 72-оят.

Аллоҳ таоло Иброҳим алайҳиссалом ҳақларида шундай деди:

²⁹ Чунки баъзи таърифларда Ислом динининг умумий маъноси айтилган бўлса, баъзиларида хос маъноси айтилган. Таърифларни айтишдан аввал «Ислом» умумий ва хос маъноларда келганини билиб олсан, таърифларни тушуниш енгил бўлади.

³⁰ تفسير الإمام الطبرى: (٢٥ - ١٤ / ٢٥). تفسير ابن كثير: (٢ / ٤٢٦، ١٩٩، ١٦٢). النبرات لابن تيمية: (ص: ٨٧).

³¹ Аллоҳ таоло инсоният учун юборган дин ягона – Ислом дини экан, қандай қилиб самовий (яъни Аллоҳ нозил қилганлиги даъво қилинувчи) динлар орасида Ислом динига бутунлай қарама-қарши, куфр-ширкка тўла динлар вужудга келди? Бу мавзу китобимизнинг катта қисми бўлиб, бу тўғрисида яхуд ва насоролар ҳақидаги бобда кенг сўз юритамиз.

{إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ * وَوَصَّىٰ إِنَّمَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَابِنِيَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا كُوُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ} البقرة: ١٣١-١٣٢.

Эсланг: Иброҳимга Роббиси: «Бўйинсун!» — деганида: Иброҳим «Бутун оламлар Робби Аллоҳга бўйинсундим», деди. Иброҳим ва ундан кейин Яъқуб болаларига шу динни васият қилиб дедилар: «Ўғилларим, албатта, Аллоҳ сизлар учун шу динни танлади. Бас, мусулмон бўлган ҳолингиздагина дунёдан ўтинг!». Бақара сураси 131-132 оят.

Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломнинг сўзларини ҳикоя қилиб деди:

{وَقَالَ مُوسَىٰ يَا قَوْمٌ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ} Йонс ٨٤

Мусо деди: «Эй қавмим, агар Аллоҳга иймон келтирган экансизлар, демак, Унинг ўзигагина таваккул қилинглар агар мусулмон бўлсангизлар!» Юнус сураси 84-оят.

Аллоҳ таоло Ийсо алайҳиссаломнинг ҳаворийлари ҳақида шундай деди:

{قَالُوا آمَّا وَاشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ} маайде: ١١١

Ҳаворийлар айтишди: «Биз иймон келтирдик. (Эй Роббимиз), бизнинг мусулмон эканимизга Ўзинг шоҳид бўл!». Мойда сураси 111-оят.

Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу ривоят қилган ҳадисда Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам:

«Пайғамбарларнинг динлари бир», деб айтдилар³².

Ибн Абульиз Ал-ҳанифий роҳимаҳуллоҳ Таҳовий ақидаси шарҳида шундай дедилар:

«Пайғамбарларнинг динлари ҳамма замонда бир – Ислом дини бўлган. Лекин шариатлар бир-биридан фарқ қилган.

Аллоҳ таоло айтганидек:

{لِكُلٍ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا} маайде ٤٨ .

Сизлардан ҳар бир уммат учун (алоҳида) шариат ва йўл қилиб қўйдик. Мойда сураси 48-оят.

³² صحيح البخاري (برقم: ٣٤٤٣). صحيح مسلم (برقم: ٦٢٨١)

Аллоҳ таоло барча элчиларини Ўз бандаларига Ислом дини билан юборган»³³.

Барча пайғамбарлар Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган дин Исломдир. Ислом дини Аллоҳга тавҳид билан таслим бўлишdir. Пайғамбарлар олиб келган диннинг асослари бир хил бўлиб, бир-биридан фарқ қилмаган. Аммо шариатлар баъзи ўринларда бири иккинчисидан фарқ қиласди³⁴.

Яъни муайян бир нарса бир умматга ҳаром қилиниб, кейинги умматга ҳалол қилиниши ёки бир умматда буюорилган муайян ибодатнинг кўриниши бошқа умматларнидан фарқ қиласган³⁵. Мана шу пайғамбарлар шариатининг бир-биридан фарқ қилишидир.

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар:

«وَالْأَنْبِيَاءُ إِخْوَةٌ لِعَلَّاتٍ أُمَّهَاهُمْ شَتَّى وَدِينُهُمْ وَاحِدٌ»³⁶

Яъни пайғамбарларнинг шариатлари бир-биридан фарқ қиласа-да, динлари бирдир. Барчаларининг динлари ёлғиз Аллоҳга ибодат қилиб, ҳеч нарсани Унга шерик қиласлик³⁷.

Барча Пайғамбарларнинг дини бир – Ислом динидир.

Ислом дини ибодатни, тоат-итоатни, хорланиш-зорланишни ёлғиз Аллоҳ учун қилиб, Аллоҳга таслим бўлишdir. Мана шу «ЛА ИЛАХА ИЛЛА Аллоҳ»нинг ҳақиқатидир. Бундан бошқа дин Аллоҳнинг ҳузурида мақбул эмас³⁸.

Мана шу Ислом динининг умумий маъносидир. Барча Пайғамбарларнинг дини Ислом дейилса, умумий маънодаги «Ислом» дини (Аллоҳни ибодатда яккараб, Аллоҳга таслим бўлиш) тушунилади.

3-фасл. Ислом динининг хос маъноси

³³ شرح العقيدة الطحاوية: (ص ٥٣٤) لابن أبي العز الحنفي.

³⁴ Яъни бир Пайғамбар олиб келган шариат иккинчи пайғамбарнинг шариатидан фарқ қиласган.

³⁵ Масалан, бизнинг шариатимиздаги намоз ва рўзанинг сурати олдинги умматларнидан фарқ қилиши.

³⁶ صحيح البخاري (برقم: ٣٤٤٣). صحيح مسلم (برقم: ٦٢٨١)

³⁷ فتح الباري شرح صحيح البخاري: (٤٨٩٦)

³⁸ مجموع الفتاوى لابن تيمية: (٢٣٩١٥).

Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган дин ва шариат Ислом динининг хос маъносидир.

«Ислом дини Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган дин», деб айтганимизда Исломнинг хос маъноси мақсад қилинган бўлади.

«Ислом беш асосга қурилган...»³⁹ ҳадисида Исломнинг хос маъноси мақсад қилинган.

Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам пайғамбар бўлиб келганларидан сўнг аввалги шариатлар мансух бўлди (муддати тугади).

Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам пайғамбар бўлиб келганларидан кейин Аллоҳ таоло фақат Росулуллоҳга иймон келтириб, у киши олиб келган шариат билан ибодат қилган кишидангина рози бўлади.

Ибн Таймия роҳимаҳуллоҳ дедилар:

«Аллоҳ таоло қайси бир вақтда бир амалга буюрган бўлса, Аллоҳнинг ўша буйруғини ўша вақтда бажариш Аллоҳга итоат қилишdir.

Ийсо алайҳиссалом бани Исроилга пайғамбар бўлиб келиб, бани Исроилнинг шариатдаги баъзи ҳукмларни ўзгартирдилар. Бани Исроилдан кимда ким Ийсо алайҳиссаломдан олдин Мусо алайҳиссаломга иймон келтирган бўлиб, Ийсо алайҳиссалом пайғамбар бўлиб келганларида у кишига иймон келтирмаса, Аллоҳнинг ҳузурида қабул бўладиган динга иймон келтирган бўлмайди, гарчи Мусо алайҳиссаломнинг шариатларига амал қилаётган бўлса ҳам.

Шунингдек, Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам пайғамбар бўлиб келганларидан кейин, агарда олдинги пайғамбарларга иймон келтирган бўлса ҳам Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васалламга иймон келтириб, эргашмаса, у мусулмон бўлмайди, Аллоҳнинг ҳузуридаги мақбул динга иймон келтиргмаган бўлади.

---

³⁹ صحيح البخاري: (رقم الحديث: ٨) مسلم: (١٢٠).

Аллоҳ таоло Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васалламни пайғамбар қилиб юборганидин кейин, Ислом дини фақат у киши олиб келган динdir. У кишига итоат қилиш, у кишига әргашиш Аллоҳнинг ҳузуридаги мақбул динdir»⁴⁰.

4- фасл. Ислом дини нима?

Юқорида зикр қилганимиздек, Ислом дини ҳақида турли таърифлар айтилған, лекин бу таърифларнинг лафзлари турли бўлса-да, асл маъноси бир.

Баъзи уламолар «Ислом дини нима?» деганда Исломнинг умумий маъносига таъриф айтишган бўлса, баъзи уламолар Исломнинг хос маъносини баён қилишган. Уламолар тингловчининг ҳолатига қараб, илмий савиясини эътиборга олиб, тушунишига осон бўлган таърифни айтишган⁴¹.

---

⁴⁰. مجموع الفتاوى لابن تيمية: (١٨٩/١١٩؛ ١٨٠/١١٩؛ ٢٣٩/٥؛ ١٩٠-١٨١). اقتضاء الصراط المستقيم: (ص: ٤٥٥).

⁴¹. Уламоларимиз айтишганидек, «Агар айтилаётган таърифларнинг асл маъноси тўғри бўлса, ботил маъноларни эҳтимол қилмаса, таърифлар турли бўлишининг зарари йўқ».

Ислом динига берилган таърифлар:

- 1) Ислом дини илохий йўл – дастур бўлиб, ақл эгалари бу дастурга ўз ихтиёрлари⁴² билан амал қилган ҳолда, дунёда фаровон ҳаётга, охиратда эса баҳт-саодатга етишадилар⁴³;
  - 2) Ислом дини Пайғамбарлар алаҳимуссолату вассалам Аллоҳ ҳузуридан олиб келган, икки дунё баҳт-саодатига етказувчи сўзлар, эътиқодлар, бажариладиган амаллар, ҳукмлар, бўйсуниладиган буйруқ ва қайтариқлардир;
  - 3) инсон ўзини паст олиб, ўз ихтиёри билан Аллоҳга таслим бўлиши ва Аллоҳ таолони ибодатда яккараб Унга бўйсуниши ислом динидир⁴⁴;
  - 4) Аллоҳ таоло Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васалламга нозил қилган нарсалар (эътиқодий масалалар, айтиладиган сўзлар, ибодат, ахлоқ, муомалат, сиёсат...)нинг барчаси Ислом динидир;
  - 5) Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган барча нарсада Аллоҳга таслим бўлиш Ислом динидир.
- Яъни инсон ўз ихтиёри билан Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Қуръон ва ҳадисда баён қилган эътиқодий масалалар –

---

⁴² Инсон ўз хоҳиш иродаси билан Аллоҳга таслим бўлиши, Аллоҳ нозил қилган шариатни эътироғиз қабул қилиши Ислом динининг моҳиятидир.

Мусулмон кишини бошқалардан ажратиб турадиган хислат ўз ихтиёри билан Аллоҳга таслим бўлишидир. Чунки барча махлуқот Аллоҳнинг кавний иродаси (борлиқдаги бошқаруви)га бўйсунади. Барча махлуқотлар Аллоҳ хоҳлаган вақтда дунёга келади, хоҳлаган вақтда ўлади; Аллоҳ хоҳлаганида касал бўлади ва хоҳлаганида соғаяди ва ҳоказо... Аллоҳнинг бу хоҳишидан ҳеч ким чиқиб кета олмайди. Оли Имрон сурасида келганидек:

«Аллоҳнинг динидан ўзга дин истайдиларми?! Ахир осмонлару Ердаги барча жонзот истаса-истамаса Унга бўйинсуниб турибди-ку!» Оли Имрон сураси 83-оят.

Инсонни бошқа махлуқотлардан ажратиб турувчи нарса ақл ва ихтиёрdir (Яъни Аллоҳнинг шаръий буйруқларини бажариш ёки бажармасликда инсонда ихтиёр бор). Инсон ўз ихтиёри билан мусулмон бўлиб, жаннатга сазовор бўлади ёки Исломни қабул қилмай, жаҳаннамга киради ва ҳайвонлардан ҳам тубан ҳолатга тушади.

الدین لدراز: (ص: ۳۳).

⁴⁴ Бу уч таърифда Ислом динининг умумий маъноси мақсад қилинган.

ибодат, ахлоқ, мумалат, сиёсат мана шуларнинг барчасида Аллоҳга таслим бўлиши Ислом динидир⁴⁵.

Ислом динининг бундан бошқа таърифлари ҳам айтилган, масалан, тавҳид дини, адолат дини, икки дунё баҳт-саодатига етказувчи дин.

Бу таърифларнинг баъзиси Ислом динининг бир қисмига қарата айтилган бўлса-да, бироқ умумий суратда бошқа қисмига ҳам далолат қиласди.

Мисол учун, «Ислом дини – Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам олиб келган ҳамма нарса», десак, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам тавҳидни олиб келгандар, адолатни олиб келгандар, икки дунё баҳт-саодатига етказувчи йўлни олиб келгандар деган маъно кўзда тутилади.

Уламоларимиз тингловчининг ҳолатига қараб гапиришган.

Мисол учун, золим тузумлардан азият чеккан мазлум инсон келиб: «Ислом дини қандай дин?» деб сўраб, Исломда сиёсат қандай бўлишини билмоқчи бўлса, унга «Ислом – адолат дини», деб жавоб берилган.

Дунё илмларини яхши ўзлаштирган, фалсафа илмларидан хабардор инсонга Ислом тушунирилса, Ислом учта саволга жавоб беради:

- Инсоният дунёга қандай келди?
- Дунёга нима учун келганмиз?
- Дунёдан кейин қайга борамиз?

Ислом дини мана шу саволларга тўлиқ жавоб беради, деб айтилади ва бу саволларга жавобсиз яшаётган инсонлар энг баҳтсиз кимсалар экани тушунирилади.

Баъзи уламолар айтганидек, «Дунёдаги энг баҳтсиз инсон дунёга қандай келганини, нима учун келганини ва қаерга кетаётганини билмай яшаган кимсадир».

Юқоридаги таърифларни хulosалаб айтадиган бўлсак, Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган ҳамма нарсада инсон ўз ихтиёри билан Аллоҳга таслим бўлиши Ислом динидир.

---

٤٥ أصول الدعوة: (ص: ١٠-١١). المؤلف: عبد الكريم زيدان.

Эътиқодда, ибодатда, амалда, сўзда, ҳалол-ҳаромда, хулқ-атворда, жиҳодда, муомалада, ота-онага бўлган муомалада, оила-фарзандларни тарбия қилишда, никоҳ ва талоқда, қўни-қўшничилиқда, мусулмонлар билан бўлган муомалада, кофирлар билан бўлган муомалада, иқтисодда, тижорат, сиёсат (давлатнинг ички ва ташқи сиёсати)да, умуман, ҳаётнинг ҳамма босқичида Аллоҳнинг ҳукмига таслим бўлиш Ислом динидир.

Аллоҳ таоло деди:

– ۱۶۲ {قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحَاجِيَ وَمَنَاجَيَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ} الأنعام: .۱۶۳

Айтинг, эй Пайғамбар: «Албатта, намозим, ибодатларим, ҳаёту мамотим бутун оламларнинг Роббиси Аллоҳ учундир. У зотнинг биронта шериги йўқдир. Мана шунга буюрилганман. Мен Аллоҳга таслим бўлувчи – мусулмонларнинг (бу умматдан) энг аввалгисиман». Анъом сураси 162-163 оят.

Бошқа оятда:

.۵ {إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيُحْكَمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} التور: ۱

Мўминлар ўрталарида ҳукм чиқариш учун Аллоҳ ва Росулининг (ҳукмига) чақирилган вақтларида «эшиитдик ва бўйинсундик», деб айтишади (бундан бошқа сўзни айтишмайди). Ана ўшаларгина нажот топгувчилардир.

Бошқа оятда:

{يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السَّلَمِ كَافَةً} البقرة ۲۰۸

Эй мўминлар, Исломнинг ҳаммасига тўлиқ кирингиз!

Ибн Жарир Табарий роҳимаҳуллоҳ айтадилар: «Аллоҳ таоло бу оятда иймон келтирган кишиларни Ислом шариатининг ҳаммасига тўлиқ амал қилишга буюрди»⁴⁶.

Ибн Касир роҳимаҳуллоҳ юқоридаги оят тафсирида шундай дейдилар: «Аллоҳ таоло бу оятда иймон келтирган кишиларни Ислом шариатининг ҳаммасига қудратлари етгунча амал қилишларига

⁴⁶ جامع البيان في تأويل القرآن لابن جرير الطبرى.

буюрди. Барча буюрилган амалларни бажаришларини, қайтарилигандан четланишларини амр қилди⁴⁷.

Баъзи инсонлар жаҳолат сабаб Ислом дини фақат эътиқод ёки муайян бир ибодатларни бажариш деб тушуниб қолишган.

Аллома Аҳмад Шокир роҳимаҳуллоҳ шундай инсонларга хитоб қилиб дейдилар:

«Биз, мусулмонлар, динимизга ҳарисмиз, Исломдан бошқа динни хоҳламаймиз. Лекин динни хато тушуниб олганмиз. Бизнинг ўйимизда дин фақат Ислом шиорларидан бўлган баъзи ибодатлардир.

Айрим ибодатларни бажариши ва хутбаларда айтилаётган баъзи одоб-ахлоқлар билан хулқланишнинг ўзинигина дин деб ўйлаймиз. Йўқ! Ҳаргиз ундаи эмас.

Ислом ибодат бўлиши билан бирга сиёsat, қонун, ҳукмдир. Инсонлар диннинг ҳаммасини қабул қилишга, Исломнинг барча ҳукмларига бўйсунишга буюрилганлар.

Ким Исломнинг баъзи ҳукмларига рози бўлишдан бош тортса, Исломнинг ҳаммасидан бош тортган бўлади⁴⁸».

5-фасл. Аллоҳга таслим бўлиш

Баъзилар: «Ҳаётнинг ҳамма босқичида Аллоҳга таслим бўлиш осон эмас-ку?!» деб савол бериши мумкин.

Саволга жавоб беришдан олдин Аллоҳга таслим бўлувчи мусулмонларнинг даражаларини билиб олишимиз ўринли.

Аллоҳга таслим бўлувчи мусулмонлар уч мартабада бўлади⁴⁹.

Биринчи – энг олий мартаба

Фарз-вожибларни бажариш билан бирга, суннат ва мустаҳаб амалларни ҳам қилган, ҳаром ва шубҳали нарсалардан узоқ бўлиш баробарида макрухлардан ҳам тийилган энг олий даражадаги

⁴⁷ تفسير القرآن العظيم لابن كثير.

⁴⁸ الكتاب: حُكْمُ الْجَاهِلِيَّةِ. أَحْمَدُ شَاكِرُ (الْمُتَوْفِى: ١٣٧٧ هـ ١٩٥٨ م).

⁴⁹ Фотир сураси 31-35-оятлар.

تفسير الطبرى: الآيات ٣٥-٣١ من سورة الفاطر. ومجموع الفتاوى: (١٦١ | ١٥) لابن تيمية.

мусулмонлар⁵⁰. Улар мубоҳ ишларни ҳам охиратдаги савобни кўзлаб қиласиган пешқадам мусулмонлардир.

Иккинчи – ўрта мартаба

Ҳаромлардан тийилиб, фарз-вожибларни тўлиқ бажариш билан чекланган мусулмонлар⁵¹.

Учинчи – энг қуий мартаба

Аллоҳга иймон келтириб, тавҳидга амал қилган ва Исломдан чиқарадиган куфр-ширк амалларни қилмаган, лекин кичик ширк ёки ҳаром ишларни қиласиган ва баъзи фарзларни тарк қиласиган мусулмонлар.

Улар баъзи маъсиятларни қилиб, айрим фарзларни бажармай, Аллоҳга осий бўлганлари учун, Аллоҳ кечирмаса, гуноҳларига яраша жазоланадилар⁵². Лекин Исломдан чиқарадиган куфр-ширк амалларни қилмаганлари учун охир-оқибат жаннатга кирадилар.

Учинчи мартабада бўлган мусулмонлар динга нуқсонли амал қилган бўлсалар ҳам, лекин Аллоҳга таслим бўлишнинг асоси – тавҳидни бажарганлари, диндан чиқарадиган катта ширк, катта куфр амалларни қилмаганлари учун Ислом доирасида қоладилар ва абадий жаҳаннамдан саломат бўладилар.

Мусулмонларнинг охиратдаги даражалари ана шу уч ҳолатга яраша бўлади.

Ислом доирасида бўлиб, абадий жаҳаннамдан саломат қолиш учун, албатта, Аллоҳга таслим бўлиш асосини бажариши шарт. Бу асос таҳидга амал қилиб, катта ширк ва куфрдан саломат бўлишиликдир⁵³.

مجموع الفتاوى: (٥٣٥١٠) °.

⁵¹ Воқиа сураси 7-14- оятлар.

⁵² Бу ерда мақсад: баъзи гуноҳ-маъсиятларни қилиб, дунёдан тавба қилма йўтган инсонлар. Аммо ҳақиқий тавба қилган инсонларнинг гуноҳлари мағфират қилинади (иншооллоҳ).

⁵³ Яъни учинчи – энг қуий мартабада бўлган инсон абадий жаҳаннамдан саломат қолади. Агарда гуноҳларига яраша жазоланиб жаҳаннамга кирса ҳам, жаҳаннамдан чиқади ва жаннатга кириб у ерда абадий қолади.

Аммо инсон катта куфр-ширк қилиб бу учинчи мартбада ҳам бўлмай қолса, унда (Аллоҳ асрасин) абадий жаҳаннамда қолади.

Иккинчи даража эса ўнг томон эгалари бўлган жаннат аҳлидир.

Аммо жаннатга ҳисоб-китобсиз, тўғридан тўғри киришни хоҳлаган инсонлар энг олий даражадаги мусулмонлар сафида бўлиши керак. Мана шу энг юқори мартабадир.

Юқоридаги саволга қайтадиган бўлсак...⁵⁴

Аслида, бундай савол Аллоҳни танимаган, Аллоҳ нозил қилган динни билмаган ва бу дунёning ҳақиқатини, ҳатто ўзининг аслида ким эканини унутган ёки нафсига қул бўлиб қолган инсонлар томонидан берилади.

Аллоҳни таниган инсон...⁵⁵

Аллоҳнинг динини билган инсон...⁵⁶

Ўзининг энг асосий вазифасини англаған инсон...⁵⁷

Бу ҳаёт ўткинчи – имтиҳон дунё эканини тушунган инсон қандай қилиб Аллоҳга таслим бўлиш қийин, деб айта олади?!

Инсон Аллоҳнинг кавний иродасига⁵⁸ таслим экан⁵⁹, демак, шу Зотнинг буйруқларига⁶⁰ таслим бўлиши, ўз хоҳиш-иродаси билан Аллоҳнинг динига амал қилиши керак эмасми?!

Инсон Аллоҳнинг буйруқларига шариат кўрсатганидек таслим бўлса, ҳаётнинг ҳаммасида – дунёда манфаати бўладиган касбни эгаллашдан тортиб, оила-фарзандларини боқиб, тарбия қилишигача, ҳатто шаҳватини қондириш учун ўз жуфти ҳалоли билан бўлган

---

⁵⁴ Яъни ҳаётнинг ҳамма босқичида Аллоҳга таслим бўлиш осон эмас-ку, деган саволга қайтадиган бўлсак.

⁵⁵ Яъни Аллоҳ таоло энг меҳрибон, раҳмли, ҳамма нарсани – инсонга нима манфаатли ва нима заарли эканини инсоннинг ўзидан ҳам яхшироқ билувчи зот эканини англаған...

⁵⁶ Яъни Аллоҳ таоло Ислом динини инсоният икки дунё баҳт-саодатига етишиши учун нозил қилганини билган...

⁵⁷ Яъни Аллоҳ таоло инсонни нима вазифа учун яратганини билган...

⁵⁸ Яъни Аллоҳнинг борлиқдаги бошқаруви кавний иродасидир. Аллоҳ хоҳлаганини яратади, хоҳлаган бандасининг умрини узоқ қиласди, хоҳлаган бандасининг умрини қисқа қиласди, хоҳлаган бандасини яшаттиради, хоҳлаган бандасини вафот топтиради, хоҳласа, унинг ризқини кўп қиласди, хоҳласа, оз қиласди... ва ҳоказо. Шу каби ишлар Аллоҳнинг кавний иродаси – борлиқ башқаруви бўлиб, ҳеч ким Унинг бу бошқарувидан чиқиб кета олмайди.

⁵⁹ Нафақат инсон, балки барча мавжудотлар Аллоҳнинг кавний иродасига, борлиқдаги тадбирига таслимдир.

⁶⁰ Яъни Аллоҳ таолонинг шаръий иродасига – Аллоҳ таоло шариатда буюрган буйруқларига, Аллоҳ нозил қилган динга таслим бўлиши билан.

яқинликка ҳам савоб олади⁶¹. Охиратда эса абадий саодат – жаннатга эришади.

6-фасл. Ислом дини инсонни фойдали ишларга буюриб, зарарли ишлардан қайтарган

Ислом шариати инсоннинг табиатини риоя қилиб, тоқати етмайдиган ишларга буюрмаган, балки дунё ва охиратда фойдаси бўлган ишларга буюриб, зарарли ишлардан қайтарган.

{إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعُدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَا عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} النحل: .٩٠

Албатта, Аллоҳ адолатга, чиройли амаллар қилишга ва қавм-қариндошга яхшилик қилишга буюур ҳамда бузуқлик, ёмон ишлар ва зўравонликлардан қайтарур. У зот шояд ибрат-эслатма оларсизлар, деб сизларга панд-насиҳат қилур. Нахъл сураси 90-оят.

Ибн Таймия роҳимаҳуллоҳ айтдилар: «Аллоҳ таоло Ўз пайғамбарларини манфаатларни рӯёбга чиқариб, мукаммал қилиш, ҳамда фасод ва бузғунчиликларни озайтириб, йўқотиш учун юборди»⁶².

«Ислом шариати инсонга манфаатли бўлган бирор бир ишни аҳамиятсиз қолдирмади. Балки Аллоҳ таоло бизларга динни мукаммал қилиб, Ўз неъматини тўлиқ қилиб берди. Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам жаннатга олиб борадиган барча амалларни хабар бердилар ва бизларга тўғри йўлни очик-ойдин баён қилиб кетдилар. Бу тўғри йўлдан фақат ҳалок бўлувчи кимсагина адашади.

Кимда ким бир нарсани манфаат деб билиб, «Бу манфаатни шариат баён қилмаган» деса, агар айтаётган нарсаси ҳақиқатдан ҳам манфаат бўлса, шариат, албатта, ўша манфаатни баён қилган, лекин у инсоннинг шариатдан хабари йўқ ёки у инсон манфаат деб ўйлаётган нарса, аслида, манфаат эмас.

⁶¹ صحيح مسلم: (٢٣٧٦)
⁶² مجموع الفتاوى: (٩٦١١٣).

Бир нарса манфаат бўлиши учун, унинг ҳаммаси ёки кўп қисми манфаат бўлиши керак (аммо бир нарсада баъзи манфаатлар бўлиб, лекин зарари фойдасидан кўп бўлса, у нарса манфаат бўлмайди).

Гоҳида инсонлар баъзи нарсаларнинг дунё ва охиратга фойдаси бор деб ўйлашади, аслида, ўша нарсанинг зарари фойдасидан кўп бўлади. Аллоҳ таоло қимор ва маст қилувчи ичимлик ҳақида айтганидек:

{يَسْأَلُونَكُمْ عَنِ الْحُمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِنْ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِنَّهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا} البقرة: ۲۱۹

Сиздан маст қилувчи ичимлик ва қимор ҳақида сўрайдилар.
Айтинг: «Буларда катта гуноҳ ва одамлар учун фойдалар бор. Буларнинг гуноҳи фойдасидан каттароқдир». Бақара сураси 219-оят.⁶³

Ибн Қоййимроҳимаҳуллоҳ айтдилар: «Ислом шариати ҳикмат устига барпо бўлиб, бандаларнинг дунё ва охиратдаги фойдалари учун нозил қилинган.

Шариатнинг ҳаммаси адолат, ҳаммаси раҳм-шафқат, ҳаммаси манфаат, ҳаммаси ҳикмат.

Қайси бир иш адолат эмас, зулм бўлса; раҳмат эмас, азоб бўлса; манфаат эмас, зарар бўлса; ҳикмат эмас, беҳудалик бўлса, демак, бу иш шариатдан эмас.

Шариат Аллоҳнинг одамлар орасидаги адолати, марҳамати, ҳикматидир...

Шариат Аллоҳ нозил қилган нур-ҳидоят, шифо бўлиб, кўзларни нурафшон қиласди (яъни ҳақ билан ботилни ажратади), одамларни тўғри йўлга бошлайди, барча дардларни (нифоқ, шаҳват каби қалбий касалликларни ва бадандаги касалликларини) даволайди.

Шариат кўзлар қувончи, қалблар ҳаёти, рухлар лаззатидир. Ҳақиқий ҳаёт шариат билан бўлади; даво, нур, шифо, озуқа, оғият шариат билан бўлади.

Борлиқдаги барча яхшилик шариатга амал қилинганлиги сабабли бўлса, ҳар бир ёмонлик ва етишмовчилик шариат тарқ қилинганлиги сабаблидир.

---

٦٣ مجموع الفتاوى: (٣٤٥-٣٤٤١١)

Агар шариатнинг мана шу қолгани ҳам йўқолса,⁶⁴ дунё хароб бўлади, бу олам тугатилади. Шариат инсонларни сақловчи, оламни ушлаб турувчи сабабдир.

Аллоҳ таоло мана шу шариат сабаб осмонлар ва ерни ўз тартибида ушлаб турибди.

Агар Аллоҳ таоло дунёни хароб бўлишини, бу оламни тугатишни ихтиёр қилса, шариатнинг қолганини ҳам Ўз ҳузурига кўтаради.

Аллоҳ таоло Ўзининг Пайғамбарига нозил қилган Ислом шариати оламнинг устуни, дунё ва охират саодатидир».⁶⁵

Аллоҳ нозил қилган диннинг ҳақиқатини тушунган инсон одамларнинг бу диндан узоқлашиб кетганини кўриб, ҳайратда қолиши аниқ.

Нега инсоният Аллоҳнинг дини – (дунёдаги барча муаммоларга тўғри ечим кўрсатадиган, охиратда абадий саодатга етаклайдиган) Исломдан юз ўғирди?

Бу саволга жавоб беришдан олдин бир нечта масалаларга тўхталиб ўтиб, кейин узоқ тариҳдан сўз бошлаймиз.

---

⁶⁴ Яъни Исломга тўлиқ амал қилаётганлар жуда камайиб, кўплаб одамлар ниҳоятда нуқсонли суратда амал қиляпти. Агар мана шу ҳолат ҳам қолмай, Ислом динига умуман амал қилмай кўйилса...

⁶⁵ إعلام الموقعين عن رب العالمين: (١٣-١٢).

4-бўлим

1-фасл. Инсон билан Иблис ўртасидаги кураш қиёматгача

Иблис Одам алайҳиссаломга ҳасад қилиб, душманга айланган кундан эътиборан, башарият билан шайтон орасидаги уруш – олишув бошланди. Бу кураш Иблис ва унинг малайлари билан Пайғамбарларга эргашган инсонлар орасида қиёматгача давом этади.

Бу кураш аввалида Одам алайҳиссаломнинг баъзи зурриётлари фақат гуноҳ-маъсиятларда Иблисга мағлуб бўлдилар.

Нуҳ алайҳиссалом даврига келиб, кўпчилик инсонлар Иблисга бутунлай итоат қилиб, куфр-ширк амалларини содир этдилар.

2-фасл. Ер юзида ширк қандай содир бўлди?

Одам алайҳиссаломнинг зурриётлари орасида Аллоҳга ихлос билан ибодат қилувчи солиҳ кишилар кўп эди. Улар дунёдан ўтгандан кейин, Шайтон одамларни васваса қилиб, ўша солиҳ инсонларнинг тимсолини ясашга чорлади. Тимсолларнинг ёмон оқибатини англамаган одамлар шайтон васвасасига учиб, тимсоллар ясашди. Лекин тавҳид ва ширкни тушунгандарни учун тимсолларга ҳеч ким ибодат қилмади.

Тимсолларни ясаган авлод ҳам оламдан ўтиб, тавҳид ва ширкни тушунган одамлар қолмади.

Бу ҳолатни ғанимат билган шайтон одамларни тимсолларга ибодат қилишга васваса қилди ва одам фарзанди биринчи бор Аллоҳга ширк келтирди⁶⁶.

Аллоҳ таоло одамларни огоҳлантириш учун Нуҳ алайҳиссаломни Пайғамбар қилиб юборди⁶⁷.

---

⁶⁶ تفسير الطبرى قوله تعالى: {وَقَالُوا لَا تَنْزِّلَنَّ أَلْهَمَكُمْ...}. و تفسير ابن أبي حاتم.

⁶⁷ Шайтон ҳийласи мана шундай. Тўғридан тўғри ботил ишга буюрмасдан, аввалига ҳақ билан ботилни аралаштиришга буюради. Солиҳ инсонларга муҳаббат қилиш тўғри иш эди, аммо улар ҳақида ғулув кетиб, тимсолларини ясаш ботил иш. Одамлар ҳақ билан ботилни аралаштирганларидан кейин шайтон бир авлод кутиб, кейинги авлодни Аллоҳга ширк келтиришга васваса қилди.

Нуҳ алайҳиссаломдан кейин ҳам одамлар Аллоҳнинг динидан узоқлашган вақтда Аллоҳ таоло Ўз динини етказадиган элчи-росулларини юборди.

Шундай қилиб, ер юзида икки дин: Аллоҳ нозил қилган ҳақ дин ва шайтонга эргашганлар ўйлаб топган ботил динлар вужудга келди.

Пайғамбарлар олиб келган ҳақ дин билан шайтон малайлари ўйлаб топган ботил динлар қиёматгача давом этиши кўпчиликка тушунарли. Чунки жаннат билан дўзах бор экан, ҳақ билан ботил ҳам давом этади.

Аммо Пайғамбарга эргашишни даъво қилиб, Пайғамбар йўлига бутунлай қарама-қарши бўлганлар (қандай қилиб бу ҳолатга тушиб қолганлари)ни тасаввур қилиш қийин. Чунки Пайғамбарга нозил қилинган «Китоб»га амал қиласиз деб, Пайғамбарга бутунлай зид йўлда бўлиш мумкинми?!

Мана шуни батафсил тушуниш учун Пайғамбарларга эргашишни даъво қилган кишилар ўз динларини қандай бузганларини ўқиб-ўрганишимиз керак.

Аллоҳ таоло Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васалламни Ўзининг элчиси қилиб юборган вақтда яҳуд ва насоролар Аллоҳнинг динидан бутунлай узоқлашиб кетган эдилар. Шунга қарамай, улар Аллоҳнинг динига риоя этяпмиз, деб даъво қиласар эди. Мана шу даъволари учун Қуръонда улар «Аҳли китоб (яъни китоб нозил қилинган қавм)» деб номланди.

Иккинчи боб. Яҳудийлар

1-бўлим

1-фасл. Яҳудийлар тарихи⁶⁸

Яҳудийлар Қуръони Каримда «Аҳли китоб» деб ва боболари Яъқуб алайҳиссаломга нисбатланиб, «Бани Исроил»⁶⁹ деб ва ўзларига келган пайғамбар Мусо алайҳиссаломга нисбатланиб, Мусо қавми деб ҳам номланган. Аммо уларнинг «Яҳудий»⁷⁰ деб номланиши Қуръони каримда кўпинча мазаммат ўрнида келган⁷¹.

Юсуф алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг марҳамати билан Мисрда обрў-эътиборга сазовор бўлганларидан кейин, Яъқуб алайҳиссалом авлодлари билан шом сахроларидан Мисрга кўчиб келдилар. Узоқ вақт Яъқуб алайҳиссаломнинг авлодлари Миср ҳокимлари тарафидан ҳурмат-эҳтиромда яшадилар.

Вақтлар ўтиши билан Миср фирмъавнлари бани Исроилга қаттиқ тазийқ ўтказа бошлади.

Аллоҳ таоло Ўзининг элчиси Мусо алайҳиссаломни Пайғамбар қилиб юборди. Мусо алайҳиссалом фирмъавнни Аллоҳга иймон келтиришга ва илоҳликни даъво қилишдан тавба қилишга даъват

---

⁶⁸ Яҳуд-насоролар ҳақидаги бобдан мақсад – уларнинг тарихини тўлиқ ўрганиш эмас ва уларнинг ботил эътиқодларини бирма-бир баён қилиш ҳам эмас. Балки Мусо ва Ийсо алайҳимуссалом олиб келган дин қандай қилиб ботил динга ўзгартирилганини босқичма-босқич баён қилиш.

⁶⁹ Яъни Исроил болалари. Чунки Яъқуб алайҳиссалом Исроил деб ҳам номланганлар. Марям сураси 58-оятга.

⁷⁰ «Яҳудий» исминиу келиб чиқишида бир нечта фикрлар айтилган:

1) баъзилар: «Мусо алайҳиссалом Аллоҳга дуо қилиб: {إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ} «Ўзингга тавба қилдик» (Аъроф 156), деган сўзларидан олинган», деб айтишган. (Яъни الْهُود - тавба маъносида).

2) баъзилар: «Яъқуб алайҳиссаломнинг фарзандларидан бири Сулаймон алайҳиссаломдан кейин Фаластинда вужудга келган «Яҳуз» давлатига нисбатланиб, яҳудий деб номланишган», деб айтганлар.

⁷¹ Мойда сураси 18-, 64-оятлар; Оли Имрон сураси 67-оят; Тавба сураси 30-оят. الأديان في القرآن: (ص: ١٣٥). اليهودية أحمد شلبي: (ص: ٨٦). الشخصية اليهودية (ص: ٢٧). الأديان والفرق والمذاهب المعاصرة: (ص: ١٥).

этдилар. Бани Исроилга бўлаётган азобларни тўхтатиб, ўз ҳолига қўйишга чақирдилар.

Фиръавн туғёнидан қайтмай, бани Исроилга қилаётган зулмини янада кучайтирди.

Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломга тунда Мисрдан чиқиб кетишга буюрди ва бани Исроилни денгиздан ўтказиб нажот берди. Фиръавнни лашкарлари билан бирга денгизга ғарқ қилиб ҳалок этди.

2-фасл. Бани Исроилнинг Мусо алайҳиссаломга берган азиятлари

Бани Исроил бу катта неъматга кўп шукроналар қилиб, Аллоҳ ва Унинг росули Мусо алайҳиссаломга бардавом тоат-итоатда бўлиш ўрнига, Мусо алайҳиссаломга итоатсизлик қилиб, кўп азият етказди.

1) Бани Исроил Аллоҳнинг катта оят-мўъжизаларини кўриб туриб, бут-санамга ибодат қилаётган қавмни кўрганларида Мусо алайҳиссаломга нима деганларини Аллоҳ таоло ҳикоя қилиб деди:

{فَأَلْوَى يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا هُنْ أَهْلُهُ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَّجْهَلُونَ * إِنَّ هُؤُلَاءِ مُتَّبِرُّ مَا هُمْ فِيهِ وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ}

.الأعراف ١٣٨-١٣٩

«Эй Мусо, бизларга ҳам уларнинг илоҳлари каби илоҳ қилиб бер», дедилар. Мусо айтди: «Албатта, сизлар жоҳил қавмдирсизлар. Ахир уларнинг қилиб турган амал-динлар барбод бўлгувчи, қилиб турган амаллари эса ботил-ку? Аъроф сураси 138-139 оят;

2) Мусо алайҳиссалом Аллоҳ белгилаган ўринга кетганларида кўпчилик яҳудийлар бузоққа ибодат қилишиди⁷²;

3) Мусо алайҳиссалом қавмларини золимлар эгаллаб олган муқаддас ерга киришга буюрган вақтларида бани Исроил яна итоатсизлик қилди.

Аллоҳ таоло уларнинг сўзини ҳикоя қилиб шундай деди:

{فَأَلْوَى يَا مُوسَى إِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَادْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّ هَا هُنَا قَاعِدُونَ} المائدә: ٤

⁷² Тоҳа сураси 85-95- оятлар.

«Ё Мусо, модомики улар шу жойда экан, биз ҳеч қачон кира олмагаймиз. Бас, боргин, сен ўзинг ва Роббинг улар билан уришаверинглар. Биз эса мана шу ерда ўтириб кутурмиз».

Моида сураси 24-оят;

4) Бани Исройл Мусо алаҳиссаломга кўп азиятлар етказди. Шунинг учун Аллоҳ таоло мўминларни Пайғамбарга азият етказадиган кимсаларга ўхшаб қолишдан қайтарди⁷³:

{بِاَيْمَانِهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَأَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا} الاحزاب (٦٩)

Эй мўминлар, сизлар (ўз пайғамбарингиз Мұҳаммадга нисбатан **Мусога озор берган** (бани Исройл қавмидаги) **кимсалар каби бўлмангизлар!** **Бас, Аллоҳ** (Мусони) **улар айтган айблардан поклади.** У Аллоҳ наздида обрўли киши эди (*Худди шунингдек, Мұҳаммад ҳам Аллоҳ ҳузурида обрўли киши*). Аҳзоб сураси 69-оят.

3-фасл. Бани Исройл Мусо алаҳиссаломдан кейин

Аллоҳ таоло бани Исройлга жуда кўп неъматлар ато этди. Бу неъматларнинг энг каттаси пайғамбарлар кетма-кет келиб туриши эди.

Аллоҳ таоло бани Исройлга Мусо алаҳиссаломдан кейин келган кўп пайғамбарлар (алайҳимуссалом) юборди. Аммо бани Исройл ўзларига келган пайғамбарларга тўлиқ итоат қилиш ўрнига, қай бир пайғамбар

---

⁷³ Саҳобалар Аллоҳнинг барча буйруғига тўлиқ таслим бўлганларидек, Аллоҳнинг бу амрига ҳам комил суратда итоат қилдилар ва уммат учун чиройли намуна бўлиб кетдилар.

Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анҳу Бадр жангига бошланишидан олдин бўлган бир воқеани айтиб, шундай дедилар:

«Бадр куни Миқдод ибн Асваднинг Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга айтган гапига гувоҳ бўлдим. Ўшанда Миқдоднинг ўрнида бўлиш мен учун ҳамма нарсадан суюкли эди.

Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам мушрикларни дуойи бад қилиб турганларида Миқдод у кишининг олдиларига келиб: «Эй Росулуллоҳ, биз сизга Мусонинг қавми айтгандек: «**Эй Мусо, сен ўзинг Роббинг билан бирга бориб, уларга қарши уришаверинглар. Биз эса мана шу ерда ўтириб кутурмиз**», деб айтмаймиз, балки биз сизнинг ўнг тарафингизда ва чап тарафингизда туриб, олдингизда ва ортингизда туриб, уларга қарши уришамиз», деб айтди».

. صحيح البخاري: (٣٩٥٢)

улар хоҳламаган ишларга буюрса, уни ёлғончига чиқаришиди. Улар шундай катта неъматга кўрнамаклик қилдилар. Бундан ҳам даҳшатлиси, Аллоҳнинг элчиларини қатл қилишгача бордилар.

Аллоҳ таоло деди:

{وَلَقَدْ أَتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيْنَاتَ وَأَيَّدَنَا بِرُوحِ الْقُدْسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ إِمَّا لَا هُوَ أَنْفُسُكُمْ أَسْتَكْبِرُمُ فَقَرِيقًا كَذَبْتُمْ وَفَرِيقًا تَفْتَلُونَ} سورة: ۸۷

Албатта, Биз Мусога китоб ато этдик. Ундан кейин ҳам пайғамбарлар юбордик. Ийсо бин Марямга ҳужжатлар бердик ва уни Руҳулқудс (Жаброил) ила қувватлантиридик. Ҳар қачон бир Пайғамбар сизларга ёқмайдиган нарса (оятлар) билан келса, бирорини ёлғончи деб, бирорини ўлдираверасизларми? Бақара сураси 87-оят.

Бани Исроил бундай катта жиноятлари сабаб Аллоҳнинг қаттиқ ғазабига учради.

Аллоҳ таоло деди:

{وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الدِّلْلَةُ وَالْمُسْكَنَةُ وَبَأْتُهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيُشْتَلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ إِمَّا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ} سورة البقرة ۶۱

(Ношукрликлари сабаб) **уларга хорлик ва мискинлик ёзиб қўйилди ва Аллоҳнинг ғазабига дучор бўлдилар. Бунга сабаб уларнинг Аллоҳ оятларини инкор қилганлари ва Пайғамбарларни ноҳақ қатл қилганларидир. Бунга сабаб итоат қилмай, тажовузкор бўлганларидир.** Бақара сураси 61-оят.

Бани Исроил Мусо алаҳиссаломдан кейин яна бир катта жиноятга қўл урди. Улар ҳақни беркитиб, Аллоҳнинг оятларини арзимас дунёга сотдилар ва Тавротни ўз қўллари билан ўзгартиридилар.

Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилди:

. {أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُخَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} البقرة: ۷۵

Уларнинг иймонга келишларига орзуманд бўласизми (эй мўминлар)? Ҳолбуки улардан бир гуруҳи Аллоҳнинг каломини

эшитадилар, сўнгра уни англаб етганларидан кейин билиб туриб ўзгартирадилар. Бақара сураси 75-оят.

Бошқа оятда:

{فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ يَكُتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لَيَسْتَرُوا بِهِ ثُمَّ نَا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَّهُمْ إِمَّا كَتَبْتُ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَّهُمْ إِمَّا يَكْسِبُونَ} البقرة: ٧٩

Ўз қўллари билан китоб ёзиб, сўнгра озгина қийматга сотиш учун: «Бу китоб Аллоҳ ҳузуридан келди», дейдиган кимсаларга ҳалокат бўлур! Ёзган нарсалари уларга ҳалокат бўлур, топган фойдалари уларга ҳалокат бўлур! Бақара сураси 79-оят.

Бошқа оятда:

{يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَمْ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} آل عمران: ٧١

Эй аҳли китоб, нима учун ўзингиз билган ҳолингизда ҳақни ботилга аралаштирасиз ва ҳақни беркитасиз?! Оли Имрон сураси 71-оят.

Бошқа оятда:

{وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَأْلُوْنَ الْسِّنَّتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسِسُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} آل عمران: ٧٨

Улардан (яҳудийлардан) яна бир гуруҳи борки, сизлар **Китобдан** (Тавротдан) бўлмаган нарсани Китобдан деб ўйлашингиз учун Таврот китобини тилларини бураб (бузиб-ўзгартириб) ўқийдилар ва Аллоҳнинг ҳузуридан келмаган (ўзларининг сўзларини) «Аллоҳнинг ҳузуридан келган», **дейдилар.** Улар билиб туриб Аллоҳ ҳақида ёлғон сўзлайдилар. Оли Имрон сураси 78-оят.

Таврот ўзгартирилгани яҳудийларнинг ўзлари эътироф қиласидиган китобларида ҳам айтилган. У китобларда бани Исроилга келган пайғамбарлар Таврот ўзгартирилганини айтиб, яҳудийларни огоҳлантирганлари зикр қилинган⁷⁴.

⁷⁴ كما ورد في كتابهم ما ينفق مع ما ذكره الله عز وجل عنهم فمن ذلك ما ورد في سفر إرميا (٨:٨)؛ (٧:٨)؛ (٣٦:٣٢)؛ وفي اشعيا (٢٩:١٦)؛ وفي المزمور (٦٥:٤ - ٥). تباشير الإنجيل والتوراة بالإسلام ورسوله محمد صلى الله عليه وآله وسلم. (٢٤١١). والكتاب: عيسى عبد الله: (ص: ٣٦).

Яҳудийлар билиб туриб залолатни ихтиёр қилганлари учун ҳам ғазабга дучор бўлганлар, деб сифатландилар⁷⁵.

4-фасл. Ийсо алайҳиссаломнинг Пайғамбар бўлиб келиши

Аллоҳ таоло Ийсо алайҳиссаломни бани Исроилга Пайғамбар қилиб юборган вақтда жуда оз киши иймон келтирди.

{فَأَمْتَنْ طَائِفَةً مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَكَفَرُ طَائِفَةً} الصَّفَ: ١٤ .

Бас, бани Исроилдан бир тоифа (одамлар Ийсога) **иймон келтирди ва бир тоифа кофир бўлди.** Соф сураси 14-оят.

Бани Исроилдан Ийсо алайҳиссаломга кофир бўлганлар у кишига кўп азият беришди, Марям алайҳассаломга туҳмат қилишди. Ийсо алайҳиссаломнинг даъватлариға қарши чиқиб, у кишини ўлдирмоқчи бўлишди, ҳатто ўлдирдик, деб гумон қилишди. Лекин Аллоҳ таоло Ийсо алайҳиссаломни уларнинг макридан қутқариб, Ўз ҳузурига кўтарди.

{فِيمَا نَقْضَهُمْ مِنَ شَفَاعَةِ أَبِيَاتِ اللَّهِ وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلُهُمْ فُلُونَا غُلْفٌ بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا * وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلَى مَرْءَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا * وَقَوْلُهُمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمُسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْئَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَاتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُهِدَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ احْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا هُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتَّبَاعُ الظَّنِّ وَمَا قَاتَلُوهُ يَقِيْنًا * بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا} النساء: ١٥٨-١٥٥ .

«Сўнгра аҳду паймонарни бузганликлари, Аллоҳнинг оятларни инкор қилганликлари, пайғамбарларни ноҳақ ўлдирганликлари ва: «Дилларимиз қулф», деганликлари сабабли (Биз уларни лаънатладик). **Йўқ!** Балки куфрлари сабабли Аллоҳ уларнинг дилларини муҳрлаб қўйгандир. **Бас, камдан камлари иймон келтирадилар. Яна кофирликлари ва**

⁷⁵ Адий ибн Ҳатим розияллоҳу анҳу дедилар: «Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан «Ғазабга дучор бўлганлар (яъни Фотиха сураси 7-оят) кимлар? деб сўрадим. Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Ғазабга дучор бўлганлар яҳудийлар», дедилар.

تفسیر الطبری.

Яҳудийлар ҳақни била туриб, илмларига амал қилмаслик билан кофир бўлганлар, насоролар эса илмсизлик билан, залолатга кетиб кофир бўлишган. Шунинг учун Суфён ибн Уяйна ва бошқа салафлар айтишган: «Олимларимиздан ким бузилса, у яҳудийларга ўхшабди, обидларимиздан ким бузилса, у насороларга ўхшабди».

اقتضاء الصراط المستقيم: لابن تيمية: (ص: ٥).

Марям хұсусида бўқтон қилғанликлари сабабли ҳамда Аллоҳнинг пайғамбари бўлган ал-Масиҳ Ийсо бин Марямни «бизлар ўлдирғанмиз», деган сўзлари сабабли (Биз уларни лаънатладик). Ҳолбуки, улар уни ўлдирғанлари ҳам, осганлари ҳам йўқ. Фақат улар учун (бошқа бирор Ийсога) ўхшатиб қўйилди, холос. Албатта, Ийсо ҳақида талашиб-тортишган кимсалар унинг (ўлдирилган-ўлдирилмагани) ҳақида шубҳада қолғанлар. У ҳақда фақат гумонларга бериладилар, холос. Уни ўлдирмаганлари аниқдир. Балки уни Аллоҳ ўз ҳузурига кўтаргандир. Аллоҳ қудрат ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир».

Нисо сураси 155-158- оят.

Аллоҳ таоло Ийсо алайҳиссаломни ўз ҳузурига кўтарганидан кейин, яҳудийлар Ийсо алайҳиссаломга иймон келтирган кишиларни қаттиқ таъқиб остига олдилар. Ийсо алайҳиссалом олиб келган динни йўқ этиш учун турли услубларни қўллаб, ҳаракат қилдилар. Охир оқибат, уч аср ўтиб-ўтмасдан, Ийсо алайҳиссалом олиб келган Ислом – тавҳид дини ширк, хурофот, учлик худоси динига айланди⁷⁶. Бунга эса яҳудийлар энг катта сабабчи бўлди⁷⁷.

---

⁷⁶ إغاثة اللهفان من مصائد الشيطان لابن قيم الجوزية: (٢٧٠ ١٢).

⁷⁷ Насоролар ҳақида сўз юритганимизда бу мавзуга кенгроқ тўхталамиз. Иншооллоҳ.

2-бўлим. Яҳудий фирмалар

1-фасл. Қадимги Яҳудий фирмалар

Пайғамбарлари бор бўла туриб, бир-бирларига душманлик ва ҳasad қилиб, ихтилофга берилган яҳудийлар кейинчалик бир қанча фирмаларга бўлиниб кетди:

1) яҳудийларнинг баъзи тоифалари бани Исройлга келган пайғамбарлардан фақат Мусо, Ҳарун ва Юша ибну Нунга иймон келтириб, бошқа пайғамбарларига иймон келтирмайди⁷⁸.

هذه الفرقة السامريةون: هم فرقة دينية يهودية تعد من أقدم الفرق في اليهودية.

السامريون لا يؤمنون بنبوة أحد من أنبياءبني إسرائيل سوى هارون وموسى ويوشع بن نون عليهم السلام. لا يقدسون من كتب اليهود سوى الأسفار الخمسة التي تسمى التوراة، ويصيغون إليها سفر يوشع بن نون فقط، وما عدا ذلك فلا يؤمنون به، ونسخة التوراة التي لديهم تختلف عن النسخة العبرية في ستة آلاف موضع، كما أنهم لا يؤمنون بسائر الكتب الأخرى في العهد القديم ولا بالتلמוד ولا غيره من كتب اليهود. المكان المقدس لديهم هو جبل "جزريم" الذي يقع في منطقة نابلس، ويستقبلونه وبينكرون صهيون وبيت المقدس، وبقية اليهود يكفرون بهم لذلك. (دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية لسعود بن عبد العزيز الخلف. انظر: قاموس الكتاب المقدس ص ٤٤٩ ، الموسوعة النقدية للفلسفه اليهودية ص ١١٥ ، الفكر الديني اليهودي ص ٢٠٥).

ويُعدُّ السامريون جماعة شبه منقرضة. وهم، في واقع الأمر، أصغر جماعة دينية في العالم، فعددهم لا يتجاوز خمسة، يعيش بعضهم في نابلس ويعيش البعض الآخر في حولون (إحدى ضواحي تل أبيب). (موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية ٣٨١١١ - ١٩٣٨ - ٢٠٠٨ م)

2) баъзи тоифалар⁷⁹ Тавротга ва унга қўшилган сафар (жузларга)⁸⁰ иймон келтиришлари билан бирга Ҳахомат – Раввиннлар⁸¹ тарафидан ёзилган Талмуд⁸² китобига ҳам иймон келтиришади. Улар Талмуд китобини Тавротдан ҳам муқаддас санашади ва Талмуд Мусо алайҳиссаломга нозил қилинган оғзаки ваҳий деб эътиқод қилишади⁸³. Милодий IX асрдан XVIII асргача яҳудий оламида асосан мана шу тоифа ҳукмрон бўлган.

Истроил давлатидаги расмий дин ҳам «Талмуд»га иқрор бўлган ортодокс⁸⁴ яҳудийлари эътиқод қиладиган диндир⁸⁵.

---

⁷⁹ Бу Фарисий тоифаси.

الفريسيون واحداها فريسي، وهي كلمة آرامية تعنى ذا الرأي والعلم بالأمور، والبعض يرى أنها عبرية أصلها "فروشيم" ، ومعنىها "المنعزلون".

وهم الذين يطلق عليهم لدى المسلمين الربانيين أو التلموديين (اليهودية واليهود ص ٩١).
الفريسيون: فرقة دينية وحزب سياسي ظهر نتيجة الهبوط التدريجي لمكانة الكهنوت اليهودي بتأثير الحضارة الهيلينية التي تعلى من شأن الحكيم على حساب الكاهن. ويرجع التراث اليهودي جذورهم إلى القرنين الرابع والثالث قبل الميلاد ولكن الفريسيين ظهروا باسمهم الذي يُعرفون به في عهد يوحنا هيركانوس الأول (١٣٥ - ١٠٤ ق. م) وانقسموا فيما بعد إلى قسمين: بيت شمائي وبيت هليل. (موسوعة اليهود واليهودية... ٣٨٢١٤)

⁸⁰ «Таврот» иброний калима бўлиб, шариат ва қонун маъноларини англатади. Яҳудийларнинг истилоҳида «Таврот» Мусо алайҳиссалом қўллари билан ёзган беш сафар (яъни бўлим, қисм, жуз)дан иборат китоб бўлиб, Мусо алайҳиссаломнинг вафотларини зикр қилиш билан ниҳоясига етади.

Тавротга қўшилган сафар-жузлар ўттиз тўртта бўлиб, жами 39 сафар-жуз бўлади.

Насоролар мана шу 39 сафар-жузли китобни «аҳдулқодим – қадимги аҳд ёки қадимги васият», деб номлашади.

Насоролар «аҳдулжадид – янги аҳд ёки янги васият»га ҳам иймон келтиришади (бу ҳақида насоролар тарихини баён қилганимизда сўз юритамиз. Иншооплоҳ).

(دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ٧٥).

⁸¹ Яъни яҳудий олимлар.

ومن الكلمات الأخرى التي تُستخدم للإشارة إلى الحاخام في اللغة العربية كلمة «حَبْر» وجمعها «أَحْبَار». أخذت التعاليم الحاخامية تدريجياً تكتسب مركزية بين أعضاء الجماعات اليهودية وفي النسق الديني اليهودي منذ عام ٧٠ م إلى أن تبلورت اليهودية الحاخامية وأصبحت هي اليهودية منذ القرن السابع الميلادي وحتى نهاية القرن التاسع عشر. (موسوعة اليهود واليهودية... ٣١٨١٣...)

⁸² التلمود: «التلمود» كلمة مشتقة من الجذر العربي «لامد» الذي يعني الدراسة والتعلم كما في عبارة «تلمود توراه» ، أي «دراسة الشريعة» . ويعود كل من كلمة «تلمود» العربية وكلمة «تلميذ» العربية إلى أصل سامي واحد. والتلمود من أهم الكتب الدينية عند اليهود، وهو الشمرة الأساسية للشريعة الشفوية، أي تفسير الحاخامات للشريعة المكتوبة (التوراة) . (موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية. ٣١٣١٣، ٣٢٥-٣١٥، ٤٦١٠، ٣٢٥-٣١٥)

⁸³ الكنز المرصود في قواعد التلمود: (ص: ٤٧ - ٤٩). قاموس الكتاب المقدس: (ص: ٢٢٢، ٦٧٤). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (١٢١-١٢٠).

⁸⁴ Яҳудий ортодокс тоифасини насоро православ – ортодокслар билан адаштирумаслик керак.

⁸⁵ واليهودية السائدة في إسرائيل على المستوى الرسمي هي اليهودية الحاخامية التلمودية، وهو ما يسبب كثيراً من المشاكل لأعضاء الجماعات الدينية أو الإثنية اليهودية الأخرى، مثل: الفلاشاو والسامريين وبني إسرائيل (من الهند) ، فهم لا يعترفون بالتلمود ولا يعرفونه أصلاً. والوضع نفسه يسري تقريباً على اليهود الإصلاحيين والمحافظين (رغم ادعاء

Бу тоиға эътиқодига кўра, яҳудий бўлиш учун: Яҳудий онадан туғилган бўлиши шарт. Яҳудий онадан туғилган инсон куфр ишларни⁸⁶ қиласа ҳам, яҳудий бўлиб қолаверади. Аммо ўзга миллат вакили яҳудий бўлиши учун яҳудий динига тўлиқ амал қилишини шарт қилишади⁸⁷.

Бу тоиға «Яҳудий онадан туғилган инсон яҳудийдир» деб айтишларига қарамай, ўзларини «Талмуд» китобларини тан олмаган, балки асл китоб Тавротга қайтишимиз керак деган бошқа яҳудий тоифаларини⁸⁸ коғир деб санашади ва яҳудийликдан чиқиб кетган деб, уларга адоват қилишади;

3) яҳудий баъзи тоифалар⁸⁹ охиратни, қайта тирилишни инкор қилади⁹⁰;

الفريق الثاني أن يهوديتهم المحافظة إن هي إلا تطوير للיהودية الحاخامية). وفي مقابل هذا، فإن دار الحاخامية في إسرائيل (ممثلة اليهودية الحاخامية) لا تعترف بهم كيهود. موسوعة اليهود واليهودية... (٣١٣١٣).

⁸⁶ Яъни Ўзлари куфр деб эътиқод қиладиган.

⁸⁷ الفريسيون اعترفوا بيهودية الصدوقيين. ولعل هذا يعود إلى طبيعة العقيدة اليهودية التي تشبه التركيب الجيولوجي التراكمي، وإلى أن الشريعة اليهودية تُعرَّف اليهودي بأنه من يؤمن باليهودية، أو من ولد لأم يهودية حتى ولو لم يؤمن بالعقيدة.

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية. (١٤). قاموس الكتاب المقدس: (ص: ٥٣٩). الفكر الديني اليهودي: (ص: ٢١٤).

⁸⁸ Фарисий тоифаси Талмуд китобини эътироф қилмайдиган Қорун тоифасини яҳудийликдан чақиб кетган коғир тоиға деб эътибор қилади.

القرافون: فرقة يهودية أسسها عنان بن داود في العراق في القرن الثامن الميلادي وانتشرت أفكارها في كل أنحاء العالم. يبدو أن ظهور هذه الفرقة يعود إلى عدة أسباب وعوامل داخل التشكيل الديني اليهودي وخارجها من أهمها انتشار الإسلام في الشرق الأدنى. (موسوعة اليهود واليهودية... ٤٠٢١١).

ويتميزون عن بقية اليهود في أعيادهم ومحاكمهم وقانون الحكومة اليهودية الآن بمنع الزواج بين القرائين وغيرهم من اليهود. (فرقة القرائين اليهود).

و هم يعتبرون من أعداء الصهيونية التلمودية، لأن كلاً منهم يكفر الآخر، ويرى ارتداه عن الدين. ويذكر د/ حسن ظاظا: أنه بعد أن تمكنت الصهيونية التلمودية من الإستيلاء على فلسطين اصطادت بضعة آلاف من القرائين وأدخلتهم إلى فلسطين، وهم يعيشون هناك كرهائن، وكوسيلة للمساومات مع من بقي من القرائين خارج فلسطين إذ أرغبتهم الصهيونية على التزام الصمت والكف عن مهاجمتها حرضاً على حياة أبناء الطائفة في فلسطين وأمنهم. (الفكر الديني اليهودي ص ٢٥٤-٢٥٥).

⁸⁹ هذه الفرقة الصدوقيون: فرقة دينية وحزب سياسي تعود أصوله إلى قرون عدة سابقة على رسالة المسيح عليه السلام. (موسوعة اليهود واليهودية...).

الصدوقيون لا يؤمنون بالعالم الآخر ويرون أنه لا توجد سوى الحياة الدنيا وينكرن مقولات الروح والآخرة والبعث والثواب العقاب برغم رؤيتهم المادية الإلحادية، كانوا يُعتبرون يهوداً، بل كانوا يشكلون أهم شريحة في النخبة الدينية القائدة.

وعزي إليهم القول: بأن عزير ابن الله. تعالى الله عن قولهم. قال ابن حزم: الصدوقية نسبوا إلى رجل يقال له صدوق وهم يُثُولونَ بين سائر اليهود ان العزير هو ابن الله تعالى الله عن ذلك. (الملل والأهواء والنحل).

⁹⁰ Яҳудий фирмалар ҳақида сўз юритиб: «Бу фирмә охиратга иймон келтиради, бу фирмә яратувчига иймон келтиради», деб айтганимизда уларни Аллоҳга ва

4) яхудий тоифалар ичида ўзларини яхудий эканини ошкор қилмайдиган тоифалар ҳам бор⁹¹.

Юқорида зикр қилингандан ташқари яна бир қанча яхудий фирмалар бўлган⁹². Бу фирмаларнинг баъзилари бошқа номлар билан ҳозирда ҳам мавжуд бўлса, баъзилари инқирозга учраган.

2-фасл. Янги чиққан яхудий фирмалари

Яхудийлар орасида янги фирмалар чиқиши ўрта асрлардан кейин ҳам давом этган⁹³.

Хусусан, милодий XVII-XVIII асрларда ҳоким ва черков диндорларининг зулми сабаб, Европа сиёсий ва иқтисодий тангликнинг энг чўққисига етди. Оқибатда қўзғолон-инқилоблар содир бўлиб, Европада янги давр бошланди. Европада бутунлай ўзгача тузум дунёга юз тутди. Бу ўзгаришлар яхудий оламига ҳам катта таъсир қилди.

охиратга иймон келтиришлари мусулмонларнинг иймонлари каби саҳих иймон деб тушунмаслик керак.

Бу ибораларни яхудий фирмаларни бир-бираидан фарқлаш учун ишлатдик. Аммо уларни Аллоҳга, Пайғамбарларга, охиратга бўлган иймонлари қуфрий эътиқодларга тўла.

Улар Мусо алайҳиссаломнинг динларини ўзгартирган вақтларида Аллоҳга бўлган саҳих иймонни йўқотганлар.

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (١٤٣٦١٣). تاريخ الديانة اليهودية: (ص: ٢٥٢). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (١١٩-١٠٣).

انظر تفسير قوله تعالى : { قاتلوا الذين لا يؤمنون بالله }. زاد المسير في علم التفسير. لain الجوزي.

⁹¹ «اليهود المتخلفون» هم اليهود الذين يتظاهرون باعتناق دين آخر غير اليهودية، بسبب الظروف المختلفة، ويظلون على دينهم في الواقع. ومن أهم فرق اليهود المتخلفين «المارانو»، ويشار إليهم أيضاً باسم «المسيحيين الجدد» و«الكونفرسوس» و«البرتغاليين» في شبه جزيرة أيبيريا، كما يشار إليهم باسم «الدونمه» في تركيا، وباسم «جديد الإسلام» في إيران، وباسم «التشويتاس» في جزيرة مايوركا...

ويجب التمييز بين يهود المارانو ويهود الدونمه، من حيث أن المارانو اضطروا إلى أن يكونوا يهوداً متخفين، أما الدونمه فقد اعتنقوا الإسلام باختيارهم للتمويه على المسلمين واليهود على حد سواء... (موسوعة اليهود واليهودية... ٣٦٢١٣) كان يهود الدونمه في الدولة العثمانية يدرسون التلمود مع بقية أعضاء الجماعة اليهودية حتى منتصف القرن التاسع عشر، وظلوا محتفظين بكثير من طقوسهم اليهودية سراً دون أن يرغمهم أحد على ذلك!

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٤٨٣١٣).

مراجع للتوسيع: يهود الدونمة، محمد علي قطب ولدكتور محمد عمر. مجموعة مقالات عن الدونمة، علاء الدين غوسة.

⁹² Мавзу узайиб кетмаслиги учун машҳур бўлган 3-4 фирмага ишора қилинди. ⁹³ وفي العصر الحديث، ظهر خلاف بين الحسينيين وأعدائهم من المنتجدين (الحاخاميين) انتهى بظهور حركة التنوير. ولا تزال الخلافات مستمرة في العصر الحديث، فهناك الخلاف بين اليهود الأرثوذكس أتباع أجودات إسرائيل الذين يؤيدون الصهيونية والأرثوذكس الذين يرفضونها تماماً. ويوجد داخل إسرائيل صراع بين اليهود الأرثوذكس الذين يشجعون الاستيطان على أساس دينية وأولئك الذين يعارضونه على أساس دينية أيضاً.

موسوعة اليهود واليهودية... (٣٧٤١٤).

Европада XVII-XVIII асрларда вужудга келган⁹⁴ янги тузум яхдийларни сиёсатда, иқтисодда, маданий соҳаларда ўзларини намоён қилишга чақирди. Жамиятдан ажралиб, алоҳида яшашларини қоралади. Париж инқилоби фаолларидан бири шундай деган эди: «Жамиятдан ажралган яхдийлар алоҳида бир миллат бўлиб, ҳеч қандай ҳуқуқга эга бўлмайди, аммо жамиятимизнинг бир фуқароси бўлган яхдий барча ҳуқуқларга эга»⁹⁵.

Европада бўлаётган катта ўзгаришлар, яхдий жамоасининг жамиятга қўшилиши учун бўлган чақириқлар яхдий оламига катта таъсир ўтказди. Оқибатда бир қанча яхдий фирмалари вужудга келди.

Янги чиққан яхдий фирмаларнинг асосийлари:

- 1) ислоҳотчи – реформист яхдийлар (*Reform Judaism* - اليهودية الإصلاحية -);
- 2) ортодокс яхдийлар (*Orthodox Judaism* - اليهودية الأرثوذكسية -);
- 3) консерватив яхдийлар (*Conservative Judaism* - اليهودية المحافظة -);
- 4) сионизм (*Zionism* - الصهيونية -).

1. Ислоҳотчи (реформистик) ҳаракат

XVIII аср охирларида яхдийлар орасида ислоҳотчи (реформистик) ҳаракат вужудга келди⁹⁶. Бу ҳаракат яхдийларни замонга мослашиб, янги асрнинг материалистик чақириғига бўлган ижобати эди. Бундай чақириқни қабул қилган яхдийлар нафақат динни давлатдан ажратишга, балки диний (жамият) жамоат бўлмасликка ҳам рози бўлишлари (яхдий ўз уйида яхдий бўлиб, ташқарида эса ҳамма билан бирдай, жамиятнинг бир аъзоси бўлишлари) керак эди⁹⁷.

Реформистлар неча асрлар давомида яхдийликнинг асоси бўлган «Талмуд» таълимотларидан воз кечдилар. Диндан узоқлашиб кетган

⁹⁴ Кейинги бобларда бу ўзгаришлар ҳақида сўз юритилади.

⁹⁵ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (١٣٢ ٢١٢).

⁹⁶ Бундай ҳаракатлар натижасида XIX аср ўрталарига келиб, Германияда «Ислоҳотчи (реформистик)» фирмә вужудга келган. Бу фирмә яхдий либерал фирмаси деб ҳам номланади.

⁹⁷ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (١١٣ ١٣٨).

ёшларни динга қайтариш учун ибодат ва диний таълимотларга кўп ўзгартириш киритдилар. Муқаддас диний эътиқодларга ҳам, диний деб эмас, балки бир миллат тарихи деб қарадилар. Таврот ҳақидаги фикрни ҳам ўзгартирдилар.

«Таврот аввалги ибронийларга нозил бўлган илоҳий ваҳий, шунинг учун улуғлаш лозим, лекин замонга қараб мослашиш даркор. Илоҳий қонун – шариат ўзининг замонида ҳоким. Лекин замонлар ўтиб, ҳолатлар бутунлай ўзгариб кетса, қонунлар – агарда уни жорий қилган зот Илоҳ бўлса ҳам – ўзгартирилиши лозим, замоннинг ўзи қонун манбаси бўлиши керак», деган фикр билан чиқдилар⁹⁸. Бу ҳаракат «Талмуд» таълимотига бутунлай қарама-қарши бўлгани учун талмудийлар⁹⁹ реформистларни яхудий деб эътироф қилмаганлар¹⁰⁰.

2. Ортодокс¹⁰¹ яхудийлар

Ортодокс фирмәси XIX аср бошларида ислоҳотчи – реформистик ҳаракатларга қарши вужудга келган жамоатдир. Бу фирмә Талмуд аҳли бўлган раввин (*ҳахомат*) яхудийларининг давомчилари, деб эътибор қилинади.

---

⁹⁸ Шу ўринда муҳим бир масалага ишора қилиб ўтишимиз керак. Баъзи инсонлар: «Яхуд-насоролар дунёда ортда қолаётгандарини кўриб, динларини замонга мослаштиришди, мусулмонлар ҳам ҳозирги кунда динларини замонга мослаштиришлари керак», деб айтади.

Уларга айтиладики, яхуд-насороларнинг дини муайян бир қавмга, муайян бир вақтда амал қилишлари учун нозил қилинган. Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳнинг рисолатини олиб келганлиридан кейин яхуд-насоролар динининг амал қилиш муддати тугаган. Агар яхуд-насоролар динларини ўзгартирмасдан Аллоҳ юборганидек сақлаганларида ҳам, амал қилиш муддати тугаганидан кейин инсоннинг ҳаётини тартибга соладиган дастур бўла олмас ва ҳаётдаги муаммоларга ечим топа олмас эди. Бутунлай ўзгартирилиб, хурофотларга тўлган дин ҳақида нима дейилади?!

Аммо Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам олиб келган динни Аллоҳ таоло қиёматгача бутун инсоният учун нозил қилди ва бу динни Аллоҳнинг Ўзи сақлашлигини хабар берди. Бу мавзу ҳақида юқорида ҳам сўз юритилди, қуйида яна тўхталади иншооллоҳ.

⁹⁹ Яъни талмудийлар давомчилари бўлган ортодокс яхудлари. Қуйида шу ҳақида гапирилади.

¹⁰⁰ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٦٣-٢١١٥).

¹⁰¹ Ортодокс (яъни диннинг аслини ушлашни даъво қиласиганлар) сўзи, аслида, насоролар истилоҳидан олинган. XVIII аср охирларида Талмудга эргашган яхудийлар шариатнинг аслига амал қилишни даъво қиласиганлари учун ортодокс деб номланган.

Бу фирманинг орасида ўзаро ихтилофлар, бир-бирига қарши фикрлар мавжуд, лекин уларнинг Таврот ҳақидаги эътиқодлари бир. Улар Тавротни барча замонлар учун нозил қилинган илоҳий дастур,¹⁰² деб биладилар.

«Агар Таврот бўлмаса, яхудий миллати йўқ бўлиб кетади. Барча яхудий миллати Тавротга амал қилиши керак. Уни ўзгартириш, янгилик киритиш мумкин эмас. Чунки инсоннинг ақли заиф, ҳеч қачон инсоннинг фикри Илоҳ нозил қилган ваҳийдан афзал бўла олмайди», деб айтадилар. Бу фирмә Таврот билан бирга Талмудга ҳам иймон келтириб, уни Тавротдан ҳам юқори қўядилар.

Ортодокс фирмәси яхудийлик бузилмасдан сақланиб қолиши учун бошқа фирмаларга аралашиб кетмасликка ҳаракат қилишади. Лекин бир меъёрда масофа ушлаб туриш имконини топа олмайдилар. Чунки баъзи ортодокслар бошқа фирмаларга ғазаб қилса, бошқалари муҳаббат қилишга, барча яхудлар билан яқинлашишга чақиради¹⁰³.

3. Консерватив¹⁰⁴ яхудийлар

Консерватив яхудийлар XIX аср охирларига келиб ортодокс ва реформаторлар орасида ўрта йўлни ушлаш мақсадида вужудга келган ҳаракатдир¹⁰⁵.

Консерваторлар яхудийлик асосларини сақлаган ҳолда, баъзи янгиликлар қилишга чақирганлар.

«Яхудий шариат билан яшаши лозим, лекин шариат мўътадил бўлиб, замонга мослашиш учун шариатга ўзгартиришлар киритишнинг имкони бўлиши керак», деган фикр билан чиққанлар.

¹⁰² Лекин Тавротнинг қайси қисмини Илоҳ нозил қилганида ихтилоф қилишади.
¹⁰³ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٦٢١٥-٦٧٧).

¹⁰⁴ Консерватив – лотинча сўз бўлиб, сақловчи, ҳимоя қилувчи маъноларини англатади.

¹⁰⁵ وما يتميزون به من أمور: ١- اعتبار التوراة هي الموحى بها من الله، أما التلمود فيعتبرونه نتاج ثقافي لليهود يجب أن يستفاد من قيمه العامة في المواقف للشعب اليهودي، ويعتبرون دعوى أن موسى استلمه شفهياً من الله خرافات الربابنة. ٢- حذف القراءات المطولة والأنشيد الخليعة والمدروشة من الكتاب. ٣- تربية النساء تربية دينية وإشراكتهن في العمل الديني. ٤- إقامة الصلوات باللغات التي يفهمها المسلمون إذا لم يفهموا العبرية. والمحافظون موافقون للصهاينة في برنامجهم السياسي، وهم من أكبر الداعمين للتوطن في فلسطين، وتبني سياسات الصهاينة.
الملل المعاصرة في الدين اليهودي: (ص: ٩٢-١٢٥).

Реформаторлар билан консерваторларнинг вужудга келишидаги фикрий ғоялар бир-бирига ўхшаш бўлса ҳам, консерваторлар ортодоксларга яқин.

Ортодокслар «Илоҳ», «Таврот», ваҳийни яҳудийликнинг энг мухим ўрни деб билишади.

Консерваторлар ҳам «Илоҳ» ва «Таврот»га иймон келтиришади, лекин яҳудийликнинг энг мухим ўрни яҳудий халқи ва унинг манфаатлари деб билишади¹⁰⁶.

4. Сионизм:

1) сионизм – яҳудийларнинг кейинги вақтларда кенг тарқалган ҳаракатларидан.

Кўпчилик сионизмни «Дунёдаги яҳудийларни Фаластинга жамлаб, ўша ерда (*ёки Нил ва Фурот дарёларига туташган ерда*¹⁰⁷) Исроил давлатини қуриш учун XIX аср охирларида бошланган (*ва мақсадларига қисман эришган*) ҳаракат», деб таърифлашади. Аслида, сионизмнинг маъноси бу таърифдан кенгрок¹⁰⁸.

2) сионга қайтиш – яҳудийларнинг тарихидан маълумки, Фаластинга қайтиш яҳудийларнинг минг йиллик орзулари бўлган.

Бобил ҳукмдори Бухтунаср милоддан аввалги 580 йиллари Фаластинни вайрон қилиб, яҳудийларни Бобилга қул қилиб олиб кетади. Фаластинга қайтиш орзуисида яшаган яҳудийлар милоддан аввалги 530 йиллар охирида форс ҳукмдори ижозати билан Фаластинга қайтганлар¹⁰⁹.

Милодий I-II асрларда румлар Фаластинни босиб олиб, Байтул Мақдисни ва яҳудий ибодатгоҳларни бузиб ташлайдилар. Сўнgra яҳудийларни Фаластиндан ҳайдаб чиқарадилар¹¹⁰.

---

¹⁰⁶ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (١٩١٥-٢٧١٥).

¹⁰⁷ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (١٩١٥).

¹⁰⁸ Сионизмнинг барча маъноларини батафсил ўрганиш алоҳида мавзу:

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٣٩-١١٦).

Бу ўринда баъзи жиҳатларини қисқача айтиб ўтамиш.

¹⁰⁹ دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ٥٦).

¹¹⁰ Аллоҳ таоло Исро сурасининг 4-8- оятларида бани Исроилни ерда икки марта бузғунчилик қилишларини ва ҳар сафар бузғунчилик қилиб туғёнга кетгандарида, уларни азоблаб, хорлайдиган қавмлар келишини хабар берган.

Дунёга сочилиб кетган яхудийлар бир неча асрлар Фаластинга қайтиш орзусида яшайдилар.

XIX асрга келиб, бу орзуни рўёбга чиқариш мақсадида уюшган ташкилот тузилади ва яхудийларни оммавий Фаластинга кўчириш ҳаракати бошланади.

Аслида, яхудийларнинг эътиқодларига кўра, Сионга¹¹¹ қайтиш охир замонда халоскор Машиҳ – Масих¹¹² бошчилигида бўлиши керак. Машиҳ келишидан олдин яхудийларнинг бутун бир жамоат бўлиб Фаластинга кўчиб ўтишлари жоиз эмас. Аммо якка ҳолатда, фақат

Яхудийлар Яхё алайҳиссаломни қатл қилиб, Ийсо алайҳиссаломга кофир бўлиб туғёнга кетдилар. Кўпчилик муфассирлар наздида, мана шу туғёнлари ортидан Аллоҳ таоло уларга бир неча асрлар (балки минг йилдан кўп) давом этган азобни юборди. Бир вақтлар ўзлари қаттиқ тазийк ўтказган насоролардан бир неча асрлар давомида хорлик кўрдилар, ҳатто насороларнинг тазиқидан қочиб, Ислом ўлкаларидан бошпана топдилар.

اليهود تاريخ وعقيدة: (ص: ٣٦-٣١)

¹¹¹ Сион Қуддус яқинидаги тоғнинг номи. Яхудийлар «Сион» деб Сион тоғини ва Қуддус шаҳрини назарда тутадилар.

¹¹² Машиҳ – Масих: Машиҳ калимаси иброний «машаҳа» (مشح), яъни масаҳа (مسح) масҳ қилди калимасидан олинган. Яхудийлар қадим одатларига кўра, буюк инсонлар ўз мансабларини эгаллашидан аввал бошини муқаддас ёғ билан масҳ қилиб, суртардилар.

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٣٠٧١٤).

Яхудийлар кутаётган Машиҳ Ийсо ибн Марям (алайҳимуссалом) эмас. Балки улар Ийсо алайҳиссаломни «Яшу» (يشوع) валади зино (*Ийсо алайҳиссалом ва у кишининг оналари покиза Марям алайҳассалом улар тўқиган бўхтонлардан покдирлар*) деб айтишади ва Ийсо алайҳиссаломни ҳахомат-раввинлар ҳукми билан қатл этилган, деб эътиқод қилишади.

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٤٣٧-٤٣٦١٤).

Яхудийлар Ийсо (алайҳиссалом)ни эмас, балки бошқа бир Машиҳни кутадилар. Уларнинг эътиқодига кўра, Машиҳ-Масих келиб, яхудийлар душманини мағлуб қиласиди ва яхудийлар мулкини қайтариб олади. Яхудийлар танланган миллат бўлганлиги сабаб ҳаммадан алоҳида яшашлари учун уларни Фаластин-Соинга олиб боради. Иерусалимни пойтахт қилиб, яхудийлар мамлакатини қайта қуради ва бутун миллатлар унга бўйсунади (٢ - ٢: اشعياء).

Ҳахомат-раввинлар Машиҳ кечикаётганининг сабаби яхуд миллатининг гуноҳи, Машиҳ келиши яхудийлар гуноҳларидан тавба қилишига боғлиқ, деб айтишади.

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٦٦١٥, ٣١٠١٤).

Яхудийлар ўзларига ҳидоят билан келган Ийсо ал-Масих ибн Марям алайҳимуссаломга кофир бўлдилар. Ҳидоят олиб келган Ийсо ал-Масихни инкор қилган яхудийлар залолат билан келадиган масихуддажжолни кутаётган бўлсалар ажаб эмас.

ибодат қилиб яшаш учун кўчиб борсалар бўлади. Сионга кўчиб борган муҳожирлар дунё ишлари билан шуғулланмасдан, фақат ибодат билан машғул бўлишлари ва ўзга юртлардаги яхудийлар жўнатадиган садақага яшашлари керак.

Яхудийларнинг бу эътиқоди сионизм ҳаракатининг фикридан бутунлай ўзгача. Ҳатто Талмудийлар¹¹³ яхудларнинг Фаластинга жамоат бўлиб кўчиб ўтишини ҳаром дейдилар. Чунки бундай кўчиб ўтиш «Ниҳояни яқинлаштириш» (яъни Илоҳни хоҳиш-иродасига қарши чиқиб, Машҳнинг юборилишини талаб қилиш), деб эътиқод қиласидилар¹¹⁴.

3) яхудийларни Фаластинга қайтариш

Насоролар (*православ, католик черковлари ва кўплаб протестант мутафаккирлари*) ўзларининг диний эътиқодларига асосланиб, сионизмга қарши бўлишган. Фаластинда сионизмга энг биринчи бўлиб қарши чиққанлар ҳам араб насоролари бўлган.

Лекин насоро динига мансуб сиёсатчи ва ҳукмдорлар¹¹⁵, баъзи протестант вакиллари яхудийларни Фаластинга кўчириш фикрини

¹¹³ Раввин – ҳахоматларга эргашувчи ортодокс яхудлар.

¹¹⁴ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٤١٦، ٢٦٣).

¹¹⁵ تنتضج السمات الأساسية للمشروع الصهيوني في عدة حقول سبببها على النحو التالي:

۱- ظهرت الفكرة الصهيونية في أوروبا في القرن التاسع عشر، وهو عصر الاستعمار الأوروبي القومي للقوميات الأخرى، وقد استمد كثيراً من مبرراته من الأفكار القائمة على التمييز العنصري، وتلك الخاصة بتفوق الرجل الأبيض، وغيرها من الأفكار المثلية الرائجة آنذاك.

انطلقت فكرة قيام كيان يهودي، ثم تحول إلى صهيوني، من قبل الزعامات الأوروبية قبل أن تتحول إلى تنظيم للיהודים والصهاينة:

(أ) فقد أعلن نابليون عام ۱۷۹۹ عن استعداده للسماح للיהודים بإعادة بناء الهيكل في القدس إذا ساعدوه في حربه مع بريطانيا العظمى من أجل السيادة على الشرق الأدنى والطريق إلى الهند. (أن نابليون بونابرت أول غاز غربي للشرق الإسلامي في العصر الحديث وواحد من أهم المعادين للיהודים في العالم الغربي (كما يدل على ذلك سجله في فرنسا) وواحد من أهم دعاة العلمانية الشاملة هو أيضاً صاحب أول مشروع صهيوني حقيقي، إذ دعا الصهاينة إلى الاستيطان في "بلاد أجدادهم"! فهو أول سياسي يدعى اليهود، من حيث هم يهود إلى الاستيطان في فلسطين محاولاً الاستفادة منهم كمادة استيطانية في مشروعه الاستعماري. أما على مستوى فرنسا ذاتها، فقد كان الأمر جد مختلف. فقد أصدر نابليون من التشريعات ما قضى عليهم كشعب عضوي، ووضع الخطط التي أذلت في نهاية الأمر إلى دمجمهم في الأمة الفرنسية. ۲۴۴/۳، ۱۳۴/۶)

(ب) وأعلن بسمارك عن رغبته في إنشاء احتكار بريطانيا للطرق التجارية المؤدية إلى الشرق الأقصى. الذي فكرت ألمانيا آنذاك في إنشائه لتخراج من دائرة احتكار بريطانيا للطرق التجارية المؤدية إلى الشرق الأقصى.

(ج) في عام ۱۸۳۷ طلب بالمرستون رئيس وزراء بريطانيا من سفيره في استنبول الاتصال بيهود الشرق الأدنى ليطلبوا حماية بريطانيا لتتمكن من تحقيق وجود لها على غرار الوجود الذي حققه فرنسا في الشرق الأدنى تحت شعار حماية المسيحيين الكاثوليك وذلك الذي حققه روسيا القيصرية أيضاً تحت شعار حماية المسيحيين الأرثوذكس.

(د) بعد قيام الحركة الصهيونية بتشجيع ألماني بريطاني جرى صراع حول الاستقطاب إلى أن نجحت بريطانيا في احتواء الحركة الصهيونية وإبعاد النفوذ الألماني، بوصول وايزمان وبن جوريون إلى موقع القيادة الأول.

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية. ۱۴۱۹.

қувватлаганлар. Улар бу фикрга сионизмга алоқадор бўлганлари учун эмас, балки баъзилари яхудийлардан қутулиш учун бу фикрга келган бўлса, бошқалари яхудийларни Фаластинга кўчириб, ўзларининг сиёсий мақсадларида фойдаланиш ва Европанинг манфаати учун ишлатишни мақсад қилганлар¹¹⁶.

4) сионизм ҳаракати

1890 йилларда яхудий журналист сиёсатчи Теодор Герцль ўзининг «Яхудий давлати» китобини ёзиб, Фаластинда секуляр¹¹⁷, яхудий давлатини қуриш фикрини кўтариб чиқади. Сўнгра Сионизм ҳаракати ташкил этиш учун кўп ҳаракат қилиб, мақсадига эришади¹¹⁸.

Теодор Герцль асос солган сионизм ҳаракати динга алоқасиз (*илмоний*) секуляр ҳаракат бўлган. Лекин диндор яхудийлар қаршилигига учрамаслик учун ўз фикрини очиқ баён қилмаган. Сионистлар ҳам барча сиёсий ҳаракатлар сингари ўз сафларига кўпчилик қўшилишини хоҳлашган ва кўпчиликнинг эътиқодига бирдан қарши чиқилса, сиёсий мақсадларига ета олмасликларини тушунишган¹¹⁹.

Сионизмнинг диний ва секуляр оқимлари мавжуд бўлиб, бу икки йўналиш орасида кўп ихтилофлар бор. Лекин «яхудийлар ҳаммадан ажralиб турадиган муқаддас миллат» деган фикр уларни бирлаштирган¹²⁰.

Сионистлар доим оламдаги барча яхудийлар сионизмни қўллаб-қувватлайди, деган ташвиқотни олиб борадилар. Бу ташвиқотнинг

¹¹⁶ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٣٦٠-٣٥٩١٦). يوجد في الواقع صهيونيان لا صهيونية واحدة (صهيونية توطينية وصهيونية استيطانية) . ومع هذا، فإنها يُشار إليها بـ واحد: «صهيونية» . وذلك برغم أنها ظاهرتان مختلفتان تماماً، لهما جذور مختلفة وقيادات وأهداف مختلفة . ويُلاحظ أنه في الوقت الحاضر بعد أن استقرت أوضاع الجماعات اليهودية في الغرب، وبعد دمجهم وتتألف من أعدادهم أصبحت العناصر الأخيرة في الصيغة الصهيونية الأساسية الشاملة هي العنصر الأساسي (دولة وظيفية يدعى بها الغرب ويشمل بقاؤها وتقوم هي على خدمته وعلى تجنيدها يهود العالم وراءها لخدمتها وخدمة العالم الغربي) . وأصبح هذا هو أساس الإجماع الصهيوني.

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (١٨-٤١٦).

¹¹⁷ Секуляр давлат – ҳар қандай диний таълимотлардан узоқ бўлган, диний муассасаларни давлат муассасаларига аралаштируйдиган давлат. Секуляризм ва секуляр давлат ҳақида, иншооплоҳ, алоҳида сўз юритамиз.

¹¹⁸ دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ١٥٠).

¹¹⁹ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (١٤٣١٦-١٥٠).

¹²⁰ السابق: (٣٢٦١٧).

юзаки ҳақиқати бор. Сионизмга барада овоз билан қарши гапирадиган яхудийлар жуда оз топилади¹²¹. Күп диний фирмалар үз эътиқодларини ўзгартириб, сионизмга мослашишга ҳаракат қиласидилар¹²².

Шундай бўлса ҳам, сионистлар ўзаро келишаолмайдиган масалалари кўп. Шунингдек, улар бошқа яхудий (*ортодокс ва реформистлар*) фирмалар билан¹²³ ҳамда либерализм ёки социализм тарафдори бўлган яхудийлар билан кўп масалаларда ихтилоф қиласидилар¹²⁴.

Сионистлар кўплаб мақсадига етганига тарих гувоҳ. Бунга ҳеч ким шубҳа билдирамайди. Лекин «Улар ўз режаларига босқичма-босқич эришиб, ҳамма ишлари тартиб-интизом билан кетяпти», деб ўйлаш нотўғри. Балки, уларнинг ўзлари эътироф қилганидек, ораларида (*ижтимоий, эътиқодий ва ахлоқий жиҳатдан*) тўлдириш имконияти бўлмаётган катта бўшлиқ вужудга келган. Ҳатто яхудий ким¹²⁵ – яхудийдан туғилган инсон яхудийми ёки яхудий динига амал қилган инсон яхудийми (яъни яхудийлик динми ёки миллатми) – эканлиги ҳақида бир тўхтамга кела олмаганлар¹²⁶.

5) махфий ҳаракатлар

١٢١ السابق: (٥٣٦٨-٥٤).

١٢٢ وقد كانت الفرق الأرثوذكسيّة معايير للصهيونية في بداي الأمر. ولكن هذه الأرثوذكسيّة تمت صهيونتها على يد بعض الحاخامات الأرثوذكسيّ، وخصوصاً الحاخام كوك (ومن قبله كالبشير والفالبي). وكانت متنالية الخلاص في الماضي تأخذ الشكل التالي: نفي - انتظار - عودة الشعب. أما الآن، فإن المتنالية الجديدة المقترنة هي: نفي - عودة أعداد من اليهود للتمهيد لوصول الماشيّح - عودة الماشيّح مع بقية الشعب. ومن هنا، تمت صهيونة الأرثوذكسيّة، ولم يبق سوى فريق الناطوري كارترا الذي يدافع عن الرؤية الأرثوذكسيّة التقليدية قبل صهيونتها. وعملية الصهيونة هذه ليست أمراً غريباً، فالرؤية الحلوية، في إحدى مراحلها، تخلع القداسة على الشعب وإرادته. ولذا تباهت الإرادة الإلهية وتتراجع ويصبح من حق اليهود أن يعجلوا بال نهاية. وعلى كلٍّ، فإن المنظومة الفيقيّة التي يؤمن بها الأرثوذكسيّ تجعل توحُّد الذات الإلهية واكتمالها مرهوناً بأفعال اليهود ومدى إقامتهم الشعائر!

١٢٣ السابق: (٧٥٦٦-٧٦).

١٢٤ وقد كان الإصلاحيون في أول الأمر معارضين للصهيونية، ولكن وجد فيهم من يناصرها بعد الحرب العالمية الثانية، وبعد تقتل النازيين لليهود، حيث بدأ الكثير منهم يميل للصهيونية، وبقي منهم عدد كبير أيضاً خارج الصهيونية وضدها ويكافحها مكافحة مستمرة.

الملل المعاصرة في الدين اليهودي: (ص: ١٢٧).

١٢٥ موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٩٢-٨٨٦٦).

١٢٦ Яъни яхудий отадан ёки яхудий онадан туғилган киши агарда Яратувчини, охиратни инкор қиласидиган мулҳид бўлса ҳам яхудийми ёки яхудийликка амал қиласиган киши яхудийми?

السابق: (٢٣٠١٢٠).

Яхудий махфий ҳаракатлари ҳақида фикр билдириган таҳлилчилар уч тоифага бўлинади.

Биринчи тоифа: махфий ҳаракатларни ҳеч қандай куч деб билмайдиган таҳлилчилар.

Иккинчи тоифа: махфий ҳаракатларнинг ўзига яраша кучи бор, бўлаётган воқеаларга (озми-кўпми) таъсир ўтказиш имкониятига эга, деб айтишади. Лекин «Дунёда бўлаётган барча ишлар уларнинг назорати остида, улар бир куч бўлиб дунёнинг сиёсатини, иқтисодини... бутунлай бошқаряпти», деган фикрни айтишмайди¹²⁷.

Учинчи тоифа: махфий яхудий ҳаракатлар оламнинг сиёсатини, иқтисодини... бутунлай бошқаришяпти, дунёда бўлаётган барча ишлар уларнинг назорати остида, деб айтади.

Уларнинг бундай таҳлил қилишига¹²⁸ Сион донишмандлари томонидан ёзилганлиги айтиладиган «Протоколлар» сабаб бўлган. Чунки бу «Протоколлар»да XVIII-XIX асрларда рўй берган дунёдаги катта ўзгаришлар яхудийлар қўл остида бўлгани айтилган.

Лекин «Протоколлар»ни чиндан ҳам Сион донишмандлари томонидан ёзилганлиги таҳлилчилар орасида (*мусулмон таҳлиличилар орасида ҳам, ғарбликлар орасида ҳам*) баҳс-мунозарали масала.

Баъзи таҳлилчилар «Протоколлар» 1897 йил Сион донишмандлари томонидан ёзилганига ишонишади.

«Протоколлар»да яхудийлар инсоният учун ўта хатарли миллат сифатида кўрсатилган. Улар ўз мақсадларига етиш учун инсониятга қарши ҳар қандай фитна-фасод қилишдан тап тортмаслиги ҳақида маълумотлар айтилган. Шунинг учун яхудийларга қарши бўлган аксар таҳлилчилар «Протоколлар»ни Сион донишмандларига нисбатлашга мойил бўлганлар¹²⁹.

---

¹²⁷ Мусулмон таҳлилчи бу ҳақида фикр юритаётганда яхудийлар ҳақида келган оят ва ҳадисларни кўздан қочирмай таҳлил қилиши ўринли.

¹²⁸ Яъни «Махфий яхудий ҳаракатлари катта куч, дунёдаги катта ҳодисаларни бошқаради», деган фикрга боришлинига...

¹²⁹ «Протоколлар»ни Сион донишмандлари ёзганини инкор қиласидиган таҳлилчилар шундай фикр билдирадилар: «Протоколлар»ни инкор қилишдан мақсад – Сион донишмадларини оқлаш эмас, балки аниқ фактлар билан исботланмаган нарсани исботлашдан эҳтиёт бўлиш. Аммо «Протоколлар»да зикр қилинган бутун инсониятга қарши фикрлар ҳақида гапирадиган бўлсак

Баъзи таҳлилчилар эса: ««Протоколлар» баъзи яҳудийлар тарафидан ёлғон маълумотларни келтириб ёзилган ва атайлаб тарқатилган. Бу ишни қилганлар яҳудий махфий ҳаракатларини катта куч қилиб кўрсатмоқчи бўлганлар ва шу йўл билан барчанинг қалбига қўрқув солиб туришни мақсад қилганлар», деган фикрни билдирадилар.

«Протоколлар»ни Сион донишмандлари ёзганлигини инкор қиласидан таҳлиличилар фикрига кўра, «Протоколлар» яҳудий махфий ҳаракатларини ўта муболағали қилиб кўрсатган холос. «Протоколлар»даги маълумотлар, яҳудийларни бир жамоа бўлиб, дунё миқёсида ҳаракат қиласидар, деб айтиш учун етарли эмас. Кўп ҳодисаларда яҳудий миллатига мансуб бўлганларнинг иштирок этиши воқелик. Лекин бу ҳолатга таъсир қилиши мумкин бўлган кўплаб омилларни кўздан қочирмаслик керак.

Яҳудийлар бир неча асрлар давомида бутун дунёга тарқалиб, кўп хорликларни бошдан кечиргандар. Бу қийинчиликлар ортидан улар одамларга аралашишга¹³⁰ ва обрўли одамларнинг эътиборини

(раввин-ҳахоматлар ёзганлигидан шубҳа бўлмаган) Талмуд китобида ундан ҳам даҳшатли маълумотлар бор.

Шайх Мустафо Зарқо роҳимаҳуллоҳ "الكتن المرصود في قواعد التلمود" китоб муқаддимасида баъзи даҳшатли малумотларга тўхталиб ўтганлар.

Гарб тарихчиси Вильям Джеймс Дюрант ўзининг «Тараққиёт тарихи» китобида шундай деган: «Людовик IX Талмуд китобида мавжуд бўлган баъзи маълумотлардан хабардор бўлганида, барча Талмуд китобларини мусодара қилишга буюрган ва барча мусодара қилинган китоблар Парижга олиб келинган. Парижда 1242 дано Талмуд китоби ёқиб юборилган».

قصة الحضارة: (١٠٥-١١٣). ويليم جيمس ديرانت (المتوفى: ١٩٨١م). ترجمة: زكي نجيب محمود وآخرين.

¹³⁰ Яҳудийлар узоқ вақтлар қийинчилик-хорлиқда яшаганлари учун одамларнинг зараридан қутилиш учун иккюзламачилик қилишга рухсат олганлар. Яҳудий олимлари: «Нифоқ жоиз. Яҳудий киши одамлар зараридан қўрқса, ёлғондан муҳаббат қилиб, чиройли муомала қилса бўлади», деб фатво беришган.

الكتن المرصود في قواعد التلمود: (ص: ٧٧).

Шундай рухсатлардан кейин яҳудийлар бошқа миллатларга аралашиб кетиши осон бўлган.

Аслида, ҳахомат-раввинлар эътиқодига кўра, «Яҳудийлар бошқалардан афзал. Улар озод-хур, танланган миллат ва жаннатга фақат яҳудий киради, бошқалар эса яҳудийга қул», деб билинади. Ҳатто баъзи китобларида яҳудий миллатидан бошқа миллатлар ҳайвонга тенглаштирилиб: «Бошқа миллатлар яҳудийга хизмат қилишга муносиб бўлиши учун инсон суратида яратилган. Аслида,

қозонишга ҳаракат қилғанлар¹³¹. Бу уринишлар натижа беріб, күпчилик яхудийлар обрў ва мол-дунёга эга бўлишган.

Шунингдек, күпчилик яхудийлар эътиқоди, дунё қараши турли бўлишига қарамай, ўз миллатига хайриҳоҳ.

Мана шу омиллар ҳам кўп ҳодисаларни яхудийлар фойдасига ҳал бўлишига таъсир кўрсатган¹³².

Баъзи яхудий тоифаларнинг катта имкониятларга эга бўлиши ёки катта режалар¹³³ қилиб иш юритиши (улар бир куч бўлиб, сиёсатни, иқтисодни, дунёдаги бўлаётган) барча ҳодисаларни бошқарадилар, деган хулоса қилишга етарли эмас.

Улар ҳодисаларни келтириб чиқариб, сўнгра ўз манфаатларига ҳал қиласидилар, деб айтгандан кўра, юзага келган ҳодисаларни ўз манфаатлари томон йўналтиришга интиладилар, деб айтилса тўғрироқ бўлади¹³⁴.

Яхудий тоифалар, хусусан, сионистлар бугунги кунга келиб, кўп мақсадларини рўёбга чиқара олганлари рост. Лекин бу ўзларининг саъй-ҳаракатлари билангина бўлмади¹³⁵. Балки уларнинг мақсадлари

яхудийдан бошқалар башар эмас, руҳлари ҳам покиза руҳ эмас», деб айтилган сўзлар мавжуд.

الخطر اليهودي: (ص: ٦٤ – ٦٥) محمد خليفة التونسي. الكنز المرصود في قراعد التلمود: (ص: ٧٣).

¹³¹ Бу ҳақида «Яхуд ва яхудийлик» китоби муаллифи шундай дейди:

«Яхудий табиблар ҳокимларни, катта мансабдор шахсларни ва обрўли инсонларни бор кучларини сарфлаб даволашга буюрилган бўлганлар.

Хукумдорлар, черков бошлиқлари ва бошқа обрўли инсонлар яхудий табиблардан фойдаланишни маъқул кўришган. Сабаби яхудий табиблар ўз ишига чин дилдан ёндашишган.

Яхудийлар мансабдор шахсларга нафақат табобатда, балки солиқларни йиғишда, экинзорларни бошқаришда ёрдам берганлар. ...Хукумдорлар, граф-дворянлар учун бор-йўқларини бериб, сидқидилдан хизмат қиласидиган бўлганлар. Насоролар эса ҳеч қачон яхудийлардек ишлайдиган бўлмаган.

إِسْرَائِيلْ شَاحَّاْك: إِلْيَهُود وَالْيَهُودِيَّة، ثَلَاثَةَ آلَافَ عَامَ مِنَ الْخَطَايَا. (ص: ٨٩).

¹³² موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٦٥-٥٥١٥). اليد الخفي لعبد الوهاب المسيري: (٢٨-١٩).

¹³³ Аллоҳ таоло уларнинг режалар тузиб иш қилишлари ҳақида хабар берib шундай деди:

Аҳли китоб (яхудийлар)дан бир тоифаси бир-бирларига шундай дейишиди: «Мўминларга нозил қилинган нарсага (Қуръонга) куннинг бошида иймон келтириб, куннинг охирида уни инкор қилинглар. Шояд (улар ҳам иймонларидан) қайтсалар. Оли Имрон сураси 72-оят.

¹³⁴ مذاهب فكرية معاصرة: (١٤٧١١). للشيخ المفكر محمد قطب.

¹³⁵ مذاهب فكرية معاصرة: (١٩٤١١).

рүёбга чиқишига бутун олам (насоро олами ҳам¹³⁶, Ислом олами ҳам¹³⁷) қулай фурсат яратиб берган эди. Улар бу фурсатдан унумли фойдаландилар.

---

¹³⁶ Насоро черковларидаги зулм, хурофотлар авжига чиқиб, одамларни бездериб юборгани эди. Бу ҳақида кейинги бобларда сўз юритилади, иншооллоҳ.

¹³⁷ Мусулмонлар диндан узоқлашиб, гуноҳ-маъсиятлар, бидъат-хурофотлар кенг тарқалган эди. Ислом оламини диний ва дунёвий томондан ҳимоя қилишни ўйламай, ўйин-кулги, дунёга қул бўлиш авж олган эди. Мусулмонлар Аллоҳнинг динидан узоқлашганлари сабаб бошларига катта мусибатлар келди. Кўп Ислом ўлкалари яхуд ва насоролар, мулҳид-коммунистлар томонидан топталди. Ислом ўлкаларини хору зор қилган душман бугунги кунда мисли кўрилмаган имкониятларга эга бўлиб турибди. Бундай душмандан фақат Аллоҳнинг нусрати билан қтулиш мумкин. Аллоҳнинг нусратига фақат Аллоҳнинг динига тўлиқ амал қилиб, Аллоҳга ҳақиқий тақво қилиш билан сазовор бўлинади.

Аллоҳ таоло бугун ерда бузғунчилик қилаётган золим миллатларга муҳлат бериб, истидрож (яъни ўзларига келган эслатма-огоҳлантиришларни унудиб, дунё ноз-неъматлари билан маст бўлиб қолганларида ҳалокат келиб, Аллоҳнинг ҳузурига ҳамма жиноятлари билан боришлари...) қилаётгандир. Лекин бу ҳолат мусулмонлар учун имтиҳон ва диндан узоқлашиб кетганларига уқубатдир. (Бу ҳақида кейинги бобларда сўз юритамиз, Иншооллоҳ).

3-бўлим. Яҳуд ва насоролар билан муомала

Яҳуд ва насоролар ҳақида гапирав эканмиз, мухим бир масалани айтиб ўтишимиз шарт:

Аллоҳ таоло Моида сурасининг 82-оятида яҳудийлар мўминларга қаттиқ адоват қилишларини баён этди. Шунингдек, Моида сураси 51-оятида яҳуд ва насорорларни дўст тутишдан мўминларни қайтарди.

Яҳуд ва насоролар ҳақида умумий суратда мана шундай эътиқод қилинади. Аммо муайян бир яҳудий ёки насроний ҳақида сўз кетганда унга ўзининг муомаласига яраша муомала қилинади (яъни мусулмонларга қандай муомала қилаётганига қараб – душманчилик қилаётган бўлса, душманчилигига яраша; душманчилик қилмаётган бўлса, ўшанга яраша). Чунки Аллоҳ таоло ўзгалар билан муомала қилганда ҳатто душман бўлса ҳам адолат қилишимизга буюрган¹³⁸.

Аллоҳ таоло Мумтаҳана сураси (8-9 оятлар) да мусулмонларга душманлик қилган кимсаларни дўст тутишдан қайтарар экан, мусулмонларга душманчилик қилмаганларга яхшилик қилишимиздан қайтармаслигини баён этди.

Кофири миллатларни дўст тутмаслигимиз, балки Аллоҳга кофири бўлганлари учун ёмон кўришимиз уларга адолат билан муомала қилишимиздан тўсмаслиги керак. Шунингдек, уларни Аллоҳ йўлига даъват қилишдан тўхтамаслигимиз керак.

Исломга хайриҳоҳ бўлган ёки мусмонларга яхши муомалада бўладиган кофирларга яхшилик қилсак, уларни дўст қилиб олган бўлмаймиз, балки яхшиликка яраша яхшилик билан жавоб қайтарган бўламиз.

Абдуллоҳ ибн Роваҳа яҳудийларга шундай деган эдилар: «Мени сизларга бўлган ғазабим зулм қилишимга чорламайди (яъни гарчи сизларга ғазаб қилсан-да, зулм қилмайман)»¹³⁹.

Анас розияллоҳу анҳу ривоят қилган ҳадисда: Бир яҳудий бола Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг хизматларини қилиб юрар эди. Ўша бола касал бўлиб қолганида Росулуллоҳ соллаллоҳу

---

¹³⁸ Мояда сураси 8-оят.

¹³⁹ مسند أَحْمَد: (١٤٩٥٣)

алайҳи васаллам зиёрат қилиб, унинг олдига бордилар ва бошининг тепасига ўтириб: «Ислом қабул қилгин», дедилар. Бола отасига қаради. Отаси: «Абул Қосимнинг (яъни Росууллоҳнинг) айтганини қил», деб айтганида, бола Исломни қабул қилди. Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам у хонадондан чиқаётуб: «Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин! Аллоҳ у болани дўзахдан қутқарди», дедилар¹⁴⁰.

Анас розияллоҳу анҳу ривоят қилган ҳадисда Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай дедилар:

«وَمَنْ صَنَعَ إِلَيْكُمْ مَعْرُوفًا فَكَافِئُوهُ»

«Ким сизларга яхшилик қилса, (яхшиликка яхшилик қилиб) мукофатланглар»¹⁴¹.

---

١٤٠ صحيح البخاري: (١٣٥٦).
١٤١ سنن أبي داود: (١٦٧٤).

Учинчи боб. Насоролар

1-бўлим. Ийсо алайҳиссалом олиб келган дин сақлаб қолинмагани хусусида

1-фасл. Ийсо алайҳиссаломнинг пайғамбар бўлиб келиши

Аллоҳ таоло бани Исроилга кўп Пайғамбарлар (алайҳимуссолату вассалам) юборди. Бани Исроилнинг ўзларига хос келган пайғамбарларнинг охиргиси Ийсо алайҳиссалом бўлдилар.

Аллоҳ таоло Қуръонда Ийсо алайҳиссалом қиссаларини ҳикоя қилиб берди.

У киши қандай яратилганлари, у киши Аллоҳнинг қули ва элчиси бўлганлари, Мусо алайҳиссаломнинг шариатларини тўлдириб келганлари, у кишига берилган оят-мўъжизалар. Шунинdek, Ийсо алайҳиссалом бани Исроилни Аллоҳдан тақво қилишга чақирганлари ва бани Исроилга Пайғамбаримиз Мұхаммад соллалоҳу алайҳи васаллам ҳақида хабар берганлари ва шу каби хабарлар бир қанча оятларда ворид бўлди¹⁴².

Ийсо алайҳиссалом бани Исроилга Аллоҳнинг рисолатини олиб келганларида бани Исроилдан бир тоифа иймон келтирди, қолганлари кофир бўлди¹⁴³.

Кофир бўлганлар Ийсо алайҳиссаломга кўп азият беришди, Марям алайҳасаломга туҳмат қилишди, Ийсо алайҳиссаломга қарши чиқиб, ўлдирмоқчи бўлишди, ҳатто ўлдирдик, деб гумон қилишди, лекин Аллоҳ таоло Ийсо алайҳиссаломни уларнинг макридан қутқариб, Ўз ҳузурига кўтарди.

{وَمَا قَتَلُوهُ يَقِيْنًا * بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ} النساء : ١٥٨ .

Уни ўлдирмаганлари аниқдир. Балки уни Аллоҳ ўз ҳузурига кўтаргандир. Нисо сураси 158 оят.

¹⁴² Оли Имрон сураси 45-51-, 59-оятлар. Марям сураси 30-32- оятлар. Мойда сураси 72-оят. Зухруф сураси 63-65- оятлар. Соф сураси 6-оят.

¹⁴³ Соф сураси 14-оят.

Аллоҳ таоло Ийсо алайхиссаломни Ўз ҳузурига кўтарганидан кейин, у кишига иймон келтирган ҳаворийларга яҳудийларнинг тазиқи кучайди, бир нечта ҳаворийлар қатл қилинди¹⁴⁴.

Ҳаворийларга тазиқлар кучайган шундай бир вақтда Ийсо алайхиссаломга ва у кишига эргашганларга ашаддий душман бўлган яҳудий Шаул-Булус Тарсусий – Ийсо алайхиссаломга иймон келтирганини эълон қилди¹⁴⁵.

2-фасл. Шаул (*Саул*) Тарсусий – Булус (*Павел*)

Шаул-Булус ўша вақтда фалсафа, бутпарамстлик марказларидан бири бўлган Тарсусда ўсиб, улғайган эди. Иерусалимга бориб яҳудийликни ҳахом – раввинлардан таълим олади, сўнгра Ийсо алайхиссалом олиб келган рисолага адоват қиласди, у кишига иймон келтирган кишиларга қаттиқ қаршилик кўрсатади¹⁴⁶. Булуснинг ўзи ҳам бу адоватини эътироф қилган¹⁴⁷.

Булус ўзига нидо келгани ҳақида бир қисса зикр этиб, Ийсо алайхиссаломга иймон келтирганини даъво қиласди¹⁴⁸.

Булус ҳаворийлар ҳузурига келганида Булуснинг адоватини билган ҳаворийлар унга ишонмай ўз сафларига қабул қилишдан эҳтиёт

¹⁴⁴ محاضرات في النصرانية: (ص: ٣٢-٣٠) المؤلف: محمد أبو زهرة (م: ١٣٩٤هـ). أعمال الرسل (٥٨/٧). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ١٢٨).

¹⁴⁵ محاضرات في النصرانية: (ص: ٩٣, ٧٢-٧١).

¹⁴⁶ دراسات في اليهودية وال المسيحية وأديان الهند: (ص: ٣٣٩-٣٣٧) محمد ضياء الرحمن الأعظمي.

¹⁴⁷ فهو يقول عن نفسه: "سمعت بسيرتي قبلًا في الديانة اليهودية إني كنت اضطهد كنيسة الله بآفراط وأنتفها وكنت أتقدم في الديانة اليهودية على كثرين من أترابي في جنبي إذ كنت أوفر غيره في تقليدات آبائي" رسالة بولس إلى أهل غلاطية (١٣/١). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ٣٥٢).

¹⁴⁸ Ибн Таймия роҳимаҳуллоҳ Булус зикр қилган қисса ҳақида шундай деганлар: «Агар Булусни осмондан нидо келганлиги ҳақида даъво қилган қиссаси ҳақиқатда содир бўлган бўлса, бу нидо шайтондан келган. Шайтон одамларни адаштириш учун шундай ишлар қилиши машҳур».

الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (٣٢٤) ابن تيمية.

бўлишади. Лекин Барнаба¹⁴⁹ Шаулга ишониб қолади ва уни қабул қилишни сўрайди¹⁵⁰.

Шаул-Булус ўзининг закийлиги, ҳаракатчанлиги билан тез орада эътибор қозониб, ном чиқаради.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Булус Ийсо алайҳиссаломнинг таълимотларини ҳаворийлардан ўқиб-ўрганмайди. Ҳаворийлардан таълим олмаган Булус жидду жаҳд билан даъват қилишга киришиб кетади. Булуснинг даъвати кенг тарқалиб, унга эргашганлар сони кўпаяди.

Машҳурликка эришган Булус кўп вақт ўтмай, шариатда бўлмаган нарсаларни гапира бошлайди ва Ийсо алайҳиссаломнинг таълимотларига мухолиф бўлган янгиликларни тўқиб чиқаради¹⁵¹. Унинг бу ишларини кўрган Барнаба ундан юз ўгиради ва «Булус шайтон йўлига эргашиб кетди», деб айтади¹⁵².

3-фасл. Булус тўқиган уйдирмалар

Ийсо Аллоҳнинг боласи (*Аллоҳ улар тўқиган бўхтонлардан покдир*) деган бўхтонни биринчи Булус гапирди¹⁵³. Насороларнинг ўз китобларида Ийсо алайҳиссаломнинг «Мен инсон фарзандиман»,¹⁵⁴ деган гаплари очиқ-ойдин бор бўлишига қарамасдан, Булус тўқиган бўхтон насоро оламида кенг тарқалади.

¹⁴⁹ Барнаба (Варнава) ҳаворийлардан экани насоролар китобида ворид бўлган. Ҳатто Барнаба нақл қилган Инжил борлиги ҳам исботланган. Лекин Барнаба нақл қилган Инжил ман қилингани учун насоро оламида кенг тарқалмаган.

Рим Папаси Геласий I милодий V асрда бир қанча китобларни ўқишни ман қилади. Мана шу ман қилган китоблар орасида Барнаба Инжили ҳам зикр қилинган.

XVIII асрда Барнаба Инжилининг бир нусхаси топилган. Барнаба Инжилида Ийсо алайҳиссаломнинг инсон эканлари очиқ айтилган ва насороларда машҳур бўлган тўрт Инжилга қарши кўп маълумотлар зикр қилинган. Барнаба Инжилида насороларнинг ботил эътиқодларига очиқ раддиялар келгани учун черков роҳиблари Барнаба Инжилини ўқишни қаттиқ ман қилиб келишган.

محاضرات في النصرانية: (ص: ٦٨-٥٦). دراسات في اليهودية وال المسيحية وأديان الهند: (٤١٤ - ٤٠٨). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (٢٤٠-٢٤٢).

¹⁵⁰ أعمال الرسل (٩/٢٧-٢٦). محاضرات في النصرانية: (ص: ٧٣).

¹⁵¹ الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (٢٣١٤). حاضرات في النصرانية: (ص: ٧٩). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية. (ص: ٣٥٤).

¹⁵² الانجيل دراسة مقارنة أحمد طاهر. أعمال الرسل (١٥/٣٦, ٣٦/٣٩). مناظرة بين الإسلام والنصرانية: (ص: ١٥٥). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية. (ص: ٣٥٣).

¹⁵³ أعمال الرسل: (٢٠/١٩). إنجيل متى (٢٠/٨).

¹⁵⁴ إنجيل متى (٢٠/٨); إنجيل يوحنا (٤٠/٨). موسوعة الملل والأديان: (٣٦٩١١).

Булуснинг бундан бошқа ёлғонлари бўлмаганида ҳам, мана шу бўхтоннинг ўзи Ийсо алайҳиссалом олиб келган динни бутунлайин йўқ қилиб, куфр дини қилиб қўйишга кифоя эди. Лекин Булуснинг бундан бошқа бўхтон ва уйдирмалари ҳам бор¹⁵⁵.

Булуснинг даъватини бани Исроилдан ташқари васаний (*лаганизм* – *кўп худолик*¹⁵⁶) ҳалқлар ҳам қабул қиласиди. Динсиз ҳаёт кечирган бу қавмлар шариатга амал қилишни хоҳламайдилар. Буни кўрган Булус даъвати натижасиз тугашидан қўрқиб, шариатни¹⁵⁷ бекор қиласиди ва бани Исроилдан бошқаларни амал қилишга буюрмайди¹⁵⁸. Инсон амал қилмасдан ҳам нажот топиши мумкин, деган даъвони илгари суради. Булуснинг бу даъвоси ҳам Ийсо алайҳиссаломнинг даъватларига тамомила зид эди¹⁵⁹.

Ийсо алайҳиссалом даъватларини билган, у кишига ҳақиқий эргашган ҳаворийлар Булуснинг гапларини албатта инкор қилишган. Лекин Булус тўқиган уйдирмалар ҳаворийлар даъвати етмаган жойларда, кўпроқ рум ва юнонликлар орасида ривож топди¹⁶⁰.

Булус ўйлаб чиқарган ёлғонлар Ийсо алайҳиссалом олиб келган «Ислом-Тавҳид» дини йўқолишига ва насоро оламда куфр-ширқ, учлик худоси дини вужудга келишига катта сабаб бўлган эди¹⁶¹.

4-фасл. Насороларда ҳақ дин сақланиб қолмаганининг сабаблари

Ийсо алайҳиссалом олиб келган дин йўқ бўлиб кетишининг асосий сабаблари:

Ийсо алайҳиссалом Аллоҳнинг динини етказишини бошлаган кунларидан эътиборан, ўз қавмлари бўлган яҳудийларнинг қаттиқ қаршилигига учрадилар. Аллоҳ таоло у кишини яҳудийлар макридан

¹⁵⁵ دراسات في اليهودية وال المسيحية وأديان الهند: (ص: ٣٥٤).
¹⁵⁶ قصة الحضارة: (٣٢٧-٣١٦٦).

¹⁵⁷ Яъни, аслида, Мусо алайҳиссалом олиб келган ва Ийсо алайҳиссалом баъзи ҳукмларни ўзгартириб тўлдирган шариат.

¹⁵⁸ Фақат баъзи ҳукмларни қолдирди: Аллоҳдан бошқага сўйилган жонлиқни ва қонни емаслик, зинодан четланиш каби.

¹⁵⁹ دراسات في اليهودية وال المسيحية وأديان الهند: (ص: ٣٥٥). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ٣٥٥-٣٥٧).

¹⁶⁰ دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ٣٦٠).
¹⁶¹ دراسات في اليهودية وال المسيحية وأديان الهند: (ص: ٣٤١-٣٤٣).

қутқариб, Ўз ҳузурига кўтартганидан кейин, у кишига эргашган ҳаворийларга нисабатан таъқиб кучайди.

Бу ҳодисалардан кўп ўтмай, яҳудийларнинг ўзи ҳам катта мусибатларга учради. Рум ҳукмдори уларни байтул-мақдисдан қувфин қилди. Яҳудийларнинг азоб-уқубатидан кейин, насоролар рум ҳукмдорларининг тазиيқига учради.

Шу ўринда насороларга тазиик омматан бўлгани айтиб ўтиш керак. «Ийсо алайҳиссаломга эргашаман» деган инсонларга – Ийсо алайҳиссаломга ҳақиқий эргашган бўлсин¹⁶² ёки эргашишни даъво қилиб, ботил динга амал қилаётган бўлсин, уларнинг барчасига – бирдай тазиик бўлди¹⁶³.

Румликларнинг насороларга қилган тажовузи Император Константин давригача давом этди¹⁶⁴.

Бу таъқиблар давомида Ийсо алайҳиссалом Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган Инжил сақлаб қолинмади.

Балки насороларда энг биринчи жамланган китоб Булуснинг рисолалари бўлди. Насоролардаги машҳур тўрт Инжил Булуснинг ботил эътиқодлари тарқалиб бўлгандан кейин ёзилди¹⁶⁵. Бу Инжиллар кимдан олиб жамлангани номаълум эди. Бу инжиллар бир-бирини тасдиқлашдан кўра, кўпроқ бир-бирига (энг асосий масалаларда ҳам) қарама-қарши эди¹⁶⁶.

---

¹⁶² Ийсо алайҳиссаломга эргашган кишиларга қандай тазииклар бўлганини имом Бухорий ривоят қилган ҳадисдан билсак бўлади.

Хабаб ибн Арат айтдилар: «Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Каъба соясида бошларига чўпонларини қўйиб ўтирганларида, биз у кишининг ҳузурларига (мушрикларнинг қаттиқ азият беришидан шикоят қилиш учун) келиб «Эй Росууллоҳ, Аллоҳдан бизлар учун нусрат сўрамайсизми?» дедик. Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Сизлардан аввалги (умматлардан) бир киши олиб келиниб, ерга (ярмидан ёки белидан) кўмиларди ва бошидан арра билан иккига бўлиб ташланар эди, бу (азоб) у (мўмин)ни динидан қайтара олмас эди. Бошқа бир кишининг этини суюгидан ажратиб олишар эди, бу ҳам уни динидан тўсмас эди. Аллоҳга қасамки, Аллоҳ бу ишни (Ислом даъватини мукаммал қилиб) охирига етказади, ҳатто (тинч-хотиржамлик бўлганидан, бир мусулмон) йўловчи Санъодан Ҳадрамавтга хотиржам боради, фақат Аллоҳдан қўрқади ёки қўйларига бўри хужум қилиб қолишидан қўрқади. Лекин сизлар шошиляпсизлар», дедилар.

صحيح البخاري: (٣٦١٢؛ ٣٦٤٣).

¹⁶³ مذاهب فكرية معاصرة: (٤١). المؤلف: محمد قطب.

¹⁶⁴ موسوعة الملل والأيان: (١١-٣٦٦).

¹⁶⁵ دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ٢٠٣).

¹⁶⁶ دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ٢٢٥).

Насоро дини кўп худолик динига айланиб қолганининг асосий сабабларидан яна бири:

Ийсо алайҳиссалом олиб келган дин тўлиқ сақлаб қолинмаган бир пайтда васаний (*кўп худолик динида бўлган*¹⁶⁷) халқлар насороларга аралашиб яшардилар. Васаний халқларнинг эътиқоди насороларга озми-кўпми таъсир қилди.

Насороликни қабул қилган васанийлар ўзларининг кўплаб ботил эътиқодларини насоро динига олиб кирдилар. Оқибатда васаний динидаги бўлган эътиқодлар насоро динига аралашиб кетди¹⁶⁸.

Юқорида айтилган омилларнинг барчаси насоро динининг сақлаб қолинмаслиги ва бир-бирига бутунлай қарама-қарши бир қанча фирмалар вужудга келишига сабаб бўлди.

5-фасл. Қадимги насоро фирмалари

Бир қанча фирмаларга бўлинниб кетган насороларни бир динга мансуб деб тасаввур қилиб бўлмасди. Шунинг учун ҳам бу фирмалар бир-бирларини кофирга чиқарар эди¹⁶⁹.

Баъзи фирмалар Аллоҳни қўйиб, Ийсо ва у кишининг оналарини худо қилиб олган¹⁷⁰. (*Аллоҳ таоло улар тўқиган бўхтонлардан покдир*).

Баъзи фирмалар Мусога Таврот нозил қилган Илоҳ бошқа, Ийсонинг танасида гавдаланган Илоҳ бошқа деб айтарди¹⁷¹ (*Аллоҳ таоло улар тўқиган бўхтонлардан покдир*).

Баъзи фирмалар Ийсо ал-Масиҳ маҳлук, осмонлар ва ерни мана шу маҳлук бўлган Ийсо яратган ва ибодат қилинишга у лойиқ дер эди¹⁷² (*Аллоҳ таоло улар тўқиган бўхтонлардан покдир*).

¹⁶⁷ قصة الحضارة: (٣٢٧-٣١٧٦).

¹⁶⁸ محاضرات في النصرانية: (ص: ١٥٢).

¹⁶⁹ الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (١٤؛ ٧٦؛ ٢٥٦). موسوعة الملل والأديان: (ص ٣٦٦). تاريخ المسيحية: (٤٦/١) لحبيب سعيد. تاريخ الكنيسة: (ص ٨٩/١-١٥١) جون لوريمير.

¹⁷⁰ هذه الفرقة تعرف بالمريمية. أطلقوا على أنفسهم اسم (المريميين) وقد ذكر ابن البطريق هذه الطائفة في كتابه: (نظم الجوهر) ونقله عنه ابن تيمية في الجواب الصحيح وابن القيم في هداية الحياري: (ص: ٣٢١). والمقرizi في خطبه: (٥٢٤/٣). وقد ذكرها ابن حزم باسم "البربرانية" وأنها قد بادت. (الفصل في الملل والنحل: ١١٠/١).

¹⁷¹ هذه الفرقة أصحاب مرقيون أو مرسيون.

دراسات في اليهودية وال المسيحية وأديان الهند: (ص: ٤٦١). موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٨٥/١٣).

¹⁷² وهم الأربوسيون أتباع القس أريوس، وهو وافق النصارى على لفظ (الأب والإبن والروح القدس) مع قوله ان المسيح مخلوق.

الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (٢٢٠-٢١٨/٤).

Баъзи фирмалар Аллоҳнинг ёлғиз илоҳ ва Ийсо алайҳиссалом Аллоҳнинг бандаси, бошқа пайғамбарлар каби бир пайғамбар деб эътиқод қиласади¹⁷³.

Баъзи фирмалар¹⁷⁴ учлик худоси (ота, ўғил, муқаддас рух) эътиқодида эди¹⁷⁵. (*Аллоҳ таоло улар тўқиган бўхтонлардан покдир*).

---

¹⁷³ Ислом тарихчилари бу фирмака тўғри эътиқодда бўлганини айтишган .

و هُمْ أَصْحَابُ بُولُسَ الشِّمْشَنَاطِيِّ وَكَانَ بَطْرِيَارِكًا بِأَنْطَاكِيَّةَ قَبْلَ ظُهُورِ النَّصْرَانِيَّةِ وَكَانَ قَوْلُهُ بِالثُّوْجِيدِ الْمُجَرَدِ الصَّحِيحِ وَأَنَّ عِيسَى عَنْدَ اللَّهِ وَرَسُولُهُ كَاحِدُ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِ السَّلَامُ حَلَفَهُ اللَّهُ فِي بَطْنِ أُمِّهِ مَرِيمَ مِنْ غَيْرِ ذَكْرٍ، وَأَنَّهُ إِنْسَانٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فِيهِ الْأَبْتِةُ، وَكَانَ يَقُولُ: لَا أَدْرِي مَا الْكَلْمَةُ وَلَا الرُّوْحُ الْفُدْسُ.

الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: ۸۵۱۴

¹⁷⁴ و هُمْ الْمُلْكَانِيَّةُ أَعْظَمُ فِرَقِ النَّصَارَى. واليعقوبية أيضاً قالوا بقولهم، والنسطورية قریب منهم. الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (۱۴-۸۶-۸۸). الموعظ والاعتبار بذكر الخطط والأثار: (۴۲۱۴) المؤلف: أحمد بن علي تقى الدين المقرىزى (م: ۸۴۵ھـ). إظهار الحق. لمحمد رحمت الله الهندي الحنفى (م: ۱۳۰۸ھـ).

¹⁷⁵ Бу эътиқодда бўлган тоифалар маликания ва яқубия бўлиб, ҳозирги кундаги насоролар (католик ва православлар) шу фирмаларнинг давомчилариdir. Юқорида зикр қилинган бошқа фирмалар деярли қолмаган.

2-бўлим. Ботил Насоро динининг шаклланиши

1-фасл. Император Константин

Милодий 300-йиллар бошларида Рим ҳукмдорлигига Император Константин келганидан кейин насороларга ва бошқа дин вакилларига эркинлик берди¹⁷⁶.

Бу эркинликлар ортидан насоро дини кенг тарқалиб, қўп васаний халқлар насоро динини қабул қилди.

Лекин бу вақтда Ийсо алайҳиссалом олиб келган тавҳид деярли қолмаганди, қолган бўлса ҳам бошқаларга таъсири ўтмайдиган кичик доирада эди¹⁷⁷.

Император Константин 325 йили черковлардаги зиддиятларни, ихтилофларни тўхтатиб, насороларни бирлаштириш мақсадида епископ¹⁷⁸ ва патриархларни¹⁷⁹ жамлаб Никея – Изник шаҳрида кенгаш ўтказди¹⁸⁰.

Кенгашда жамланган епископ – патриархлар эътиқоди бирбиридан шу даражада фарқ қиласди, уларни бир динга мансуб эканини тасаввур қилиб бўлмасди.

Улар Илоҳ ким эканлигида, Илоҳ нечталигида, Ийсо алайҳиссалом ким эканлигида ва у кишининг оналари ҳақида ихтилоф қилишар эди¹⁸¹.

Император Константин Булуснинг динида бўлган 318 епископни қувватлади ва бу кенгашда Ийсо Худо деган қарор қабул қилинди (*Аллоҳ улар тўқиган бўхтонлардан покдир*)¹⁸².

Насороларга хайриҳоҳлик қилиб турган Император Константиннинг фикрига қарши чиқмаслик учун ҳам баъзи епископлар кенгашда қабул қилинган қарорларга имзо чекдилар¹⁸³. Кенгашда фақат тўртта

¹⁷⁶ مرسوم ميلان أصدره الامبراطور قسطنطين والأمبراطور ليسينيوس سنة ٣١٣ م ويقضي بإعطاء النصارى الحرية في الديانة وإرجاع أملاكهم المغتصبة وإقرار حرية الأديان عموماً.

انظر نص المرسوم في كتاب "تاريخ أوروبا للعصور الوسطى" (ص: ٥٠) المؤلف: الباز العربي.

¹⁷⁷ دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ١٨٨). تأثير الفلسفة الوثنية على النصرانية: (ص: ٣١٧).

¹⁷⁸ Епископ – бир минтақадаги черковларга бош бўлувчи диний унвон эгаси.

¹⁷⁹ Патриарх – епископлардан юқори мартабада бўлган шахс.

¹⁸⁰ Баъзи тарихчиларнинг фикрига кўра, насороларни бирлаштиришда Константиннинг сиёсий мақсадлари бўлган.

تاريخ أوروبا في العصور الوسطى: (ص: ٦-٧) تأليف فيشر وترجمة محمد زيادة.

¹⁸¹ الفصل في الملل والأهواء والنحل لابن حزم: (٤٧١). والجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (٨٣١-٨٠٩).

¹⁸² الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (٢٢٠-٢٢٢). (ص: ١٤).

¹⁸³ محاضرات في النصرانية/ (ص ١٢٤). مجموعة الشرع الكنسي: (ص ٤٣). تاريخ الكنيسة: (ص: ٤٩).

Инжил¹⁸⁴ эътироф қилинди¹⁸⁵. Искандариялик епископ Арюс 318 епископнинг фикрига қарши чиқиб, кенгашдаги қарорларни эътироф этмагани учун қувғин қилинди¹⁸⁶.

Константин ўз империясининг пойтахтини Рим шаҳридан қадимги Византияга¹⁸⁷ кўчирди. Сўнgra ўз ҳукуматини мустаҳкамлаш учун у ерда катта черков бино қилди ва ўзини черковнинг энг олий раҳнамоси деб эълон қилди.

Тарихчиларнинг фикрига кўра, Константин пойтахтни кўчириш чоғида империянинг шарқида кўпроқ тарқалган арюсий мазҳабидагиларни рози қилишни ўйлаган. Шунинг учун 334 йили янги кенгаш ўтказиб, Арюсни оқлайди. Бунинг ортидан арюсий мазҳаби ҳам кенг тарқала бошлайди¹⁸⁸.

Шундай қилиб, насоро фирмалардан қай бирини ҳукмдорлар қувватласа, ўша фирмә кенгроқ тарқалади. Бу ҳолат Император Константин вафотидан кейин янада жадаллашди. Чунки Константин ўз империясини уч нафар фарзандига бўлиб берди¹⁸⁹. Бу уч император ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун ўз худудида кенг тарқалган фирмани қувватлади.

---

¹⁸⁴ Кенгаш аъзолари ўнлаб Инжиллар орасидан факат тўртта – Матфей, Марк, Лук ва Иоан жамлаган Инжилни қабул қилишди. Аслида, бу тўрт Инжилни ким нақл қилгани номаълум. Тарихчилар бу тўрт Инжилнинг мавжуд эканига ишора қиласидиган маълумотларни III асрда яшаган инсонларнинг сўзларида учратиш мумкинлигини, аммо ундан аввал бирор бир жойда бу Инжиллар зикр қилинмаганини айтишган.

محاضرات في النصرانية: (ص: ٤). دراسات في اليهودية وال المسيحية وأديان الهدى: (٣٩٥-٣٩٤).

¹⁸⁵ Кенгаш ўзининг фикрига муҳолиф бўлган китобларни ёқиб юборишга ҳукм чиқариб, ўзига қарши фикрларни йўқотиб ташламоқчи бўлди. Бу кенгаш ман қилган баъзи китобларни кейинги кенгашлар эътироф қилган бўлса ҳам, лекин кўп манбалар йўқолиб кетган эди.

محاضرات في النصرانية: (١٢٨-١٢٧).

¹⁸⁶ Арюс Худони ёлғиз азалий зот, Ийсо (алайҳиссалом) Худонинг хоҳиши иродаси билан яратилган маҳлуқ деб эътиқод қиласар эди. Лекин ибодат қилинишга Ийсо (алайҳиссалом) ҳақли деб биларди (*Аллоҳ улар тўқиган бўҳтонлардан покдир*).

الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (٢٢٠-٢١٩/٤).

¹⁸⁷ Кейин бу шаҳар Константинопль деб номланди, ҳозирги Истанбул.

¹⁸⁸ الكتاب: "يا أهل الكتاب تعالوا إلى كلمة سواء" (ص: ٢١٧) المؤلف: رؤوف شلبي. الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب: (٥٧٠/١٢). موسوعة الملل والأديان: (ص: ٢٤٦).

¹⁸⁹ Константин иккинчи ғарбни олди, Костантиюс шарқни олди, Констанис шимолий Африкани олди.

موسوعة الملل والأديان: (٢٤٧/١).

2-фасл. Насоро динини шакллантирган кенгашлар

Рим Империяси Константин авлодлари орасида икки қисмга: ғарбий (*Рим Империяси*) ва шарқий (*Византия*) қисмларга бўлинганидан кейин насороларда икки катта Рим ва Константинополь черковлари юзага келди¹⁹⁰.

Кейинги келган императорлар ҳам бир неча асрлар давомида епископ – патриархларни жамлаб, кенгашлар ўтказдилар. Бир кенгашда бир қарор қабул қилинса, кейинги кенгашда олдинги қарорни бекор қилиниб, бошқа қарор қабул қилинарди¹⁹¹.

Бир кенгашда қабул қилинган қарорни баъзи фирмалар ўzlари учун эътиқод қилиб олса, кейинги кенгашда қабул қилинган қарорни бошқа бир фирмалар эътиқод қилиб оларди. Кейинчалик қарорлар ўзгарса ҳам, фирмалар ўzlарининг эътиқодларини ўзгартирамадилар.

Бу фирмаларнинг баъзилари инқирозга учради, баъзилари жуда кичик доирада қолди, баъзилари ҳукмдорларнинг қўллаб-қувватлаши остида кенг тарқалди.

Хулоса қилиб айтганда, насоро дини аввал Булусга ўхшаган динни бузган кимсалар сабаб, кейин эса императорларнинг хоҳишлари, сиёsatлари сабаб кўпхудолик дини бўлиб шаклланди. Ийсо алайҳиссалом олиб келган диндан асар ҳам қолмади¹⁹².

---

¹⁹⁰ Бу бўлиниш кейинчалик насороларда иккита: православ ва католик тоифалари вужудга келишига сабаб бўлди.

¹⁹¹ Насоролар кўп кенгашлар ўтказган бўлиб, буларнинг еттитаси машҳур. Бу кенгашларда қабул қилинган қарорлардан мақсад насоро киши Аллоҳ таоло ҳақида, Ийсо алайҳиссалом ҳақида қандай эътиқодда бўлишилиги ва бошқа диний мавзуларни белгилаб берадиган қарорлар эди. Ҳар бир кенгашда бир фирқа лаънатланиб, бошқа бир фирмә қувватланарди.

الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (٧٤١٣).

¹⁹² Пайғамбаримиз Мұхаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳнинг рисолатини олиб келган вақтда Ийсо алайҳиссаломга ҳақиқий эргашган саноқли кишилар қолган эди. Имом Муслим роҳимаҳуллоҳ ривоят қилган ҳадисда Росуллулоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар «Аллоҳ таоло ер аҳлига қараб озгина (ҳақда қолган) аҳли китоблардан бошқа ҳаммага арабларга ҳам ажамларга ҳам ғазаб қилди». . صحيح مسلم: (٧٣٨٦).

Салмон форисийнинг қиссаларида ҳам у киши учрашган охирги роҳиб Ийсо алайҳиссаломнинг динларида ҳеч ким қолмагани ва Ҳижоз тарафда бир пайғамбар келадиган вақт яқинлашиб қолганини айтади.

مسند الإمام أحمد: (٢٣٧٣٧). الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (١٦-١٥١٣).

3-фасл. Кенгашлардан кейин насоролар эътиқоди

Насороларнинг Аллоҳ ҳақида ва Аллоҳнинг қули ва элчиси Ийсо алайҳиссалом ҳақидаги эътиқодларини ўқиган инсон ҳайратдан ёқа ушлайди. Ақли расо одам ўшандай эътиқодда бўлишига ҳеч ишона олмайди.

Насоролар Аллоҳ ҳақида: учлик (ота, ўғил, муқаддас рух) худосига эътиқод қилдилар¹⁹³ (*Аллоҳ таоло улар тўқиган бўхтонлардан покдир*).

Аллоҳнинг қули ва элчиси Ийсо алайҳиссалом ҳақида эса: Ийсо ал-Масиҳ Одам (алайҳиссалом)нинг хатосини ўзига олиб, қурбон бўлиш учун хочга осилган, деб айтишади.

Уларнинг эътиқод қилишичча, Одам алайҳиссалом ман қилинган дараҳт мевасини еб, гуноҳ қилган ва унинг гуноҳи болаларига ўтган. Худо одам болаларига ғазаб қилган. Худони рози қилиш учун кимдир бу гуноҳни ўзига олиб, хочга осилиб ўлиши керак бўлган. Башарият гуноҳини ўғил худо (у ўғил худо бўлиши билан бирга худонинг ўзи ҳам) бўлган Ийсо ўзига олиб қурбон бўлган. Вафот этганидан уч кун ўтиб, қабридан туриб осмонга кўтарилиб кетган. Қиёмат куни инсониятни ҳисоб-китоб қилиш учун қайтиб тушади¹⁹⁴ (*Аллоҳ таоло улар тўқиган барча бўхтонлардан покдир*). Насоро дини шу даражадаги ботил эътиқодларга тўлиб-тошган.

Агар Аллоҳ таоло насороларнинг ботил эътиқодлари ҳақида хабар бермаганида¹⁹⁵, насороларнинг ўзидан эшитилмаганида, ўша

---

¹⁹³ «Учлик худоси»дан мақсадлари бир-биридан алоҳида учта илоҳ бор ёки ўғил отадан ажралиб чиқкан, деб айтишмайди. Балки «Худо» бир вақтнинг ўзида битта ва учта – зоти бир, уқnumи учта – деб айтишади. Бу эътиқодни изоҳлашда бир-бирларидан катта ихтилоф қилдилар ва ўзгаларга тушунтирмоқчи бўлганларида ҳам одамнинг ақлига сифмайдиган сўзларни айтишади. Балки айтаётган кўп гапларини ўзлари ҳам тушунишмайди.

الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: (١٦٧-١٦٥: ١٢). محاضرات في النصرانية: (١٠٠-١٠٢).

¹⁹⁴ محاضرات في النصرانية: (٣٠٦-٣٣٣). دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (٣٠٦-٣٣٣).

¹⁹⁵ «**Аллоҳ Масиҳ бинни Марямдир**», деган кимсаларнинг кофир бўлганларни аниқдир. (Эй Мұҳаммад), айтинг: «Агар Аллоҳ Масиҳ бинни Марямни, унинг онасини ва ердаги барча кишиларни ҳалок этишни истаса, ким Аллоҳ тарафидан бўлган нарсани (балони) қайтаришга эга бўла олади?!» Осмонлар, Ер ва уларнинг орасидаги бор нарсалар Аллоҳнинг мулкидир. У ўзи истаган нарсасини ўзи истаган суратда яратур. Аллоҳ ҳамма нарсага қодирдир. Моида сураси 17-оят.

«**Аллоҳ – Масиҳ бинни Марямдир**», деган кимсалар аниқ кофир бўлдилар. Ҳолбуки, Масиҳ: «Эй бани Исроил, Роббим ва Роббингиз бўлмиш Аллоҳга

эътиқодлар ақли бор одамларнинг гапи эканига ишониб бўлмасди.¹⁹⁶ Лекин шайтон насороларни узоқдан узоқча адаштириб, ақл бовар қилмайдиган эътиқодларни дин қилиб олишлариға васваса қилди.

Бу ўринда Насороларнинг ботил эътиқодлари ҳақида кенгроқ сўз юритишимиздан мақсад Европада дин қандай бўлганини баён қилишдир. Чунки Европада динга қарши бошланган ҳаракатларнинг асосий сабабларидан бири ўша ботил эътиқодлардан қутулиш эди¹⁹⁷.

қулчилик қилингиз!» – демишдир. Албатта, кимда-ким Аллоҳга ширк келтирса, Аллоҳ унга жаннатни ҳаром қилур ва борар жойи дўзах бўлур. Зулм қилгувчилар учун бирон ёрдамчи бўлмас.

«Аллоҳ – Уттанинг (яъни Худо, Ийсо, Марям ёки Рухул қудуснинг) биридир, деган кимсалар ҳам аниқ кофир бўладилар. Чунки ягона Илоҳдан бошқа бирон илоҳ йўқдир. Агар айтаётган гапларидан тўхтамасалар, албатта улардан кофир бўлган кимсаларни аламли азоб ушлайди. Мойда сураси 72-73 оят.

١٩٦ الفصل في الملل والأهواء والنحل: (٤٨١).

¹⁹⁷ Иншооллоҳ, кейинги бобларда бу мавзуга кенгроқ тўхталамиз.

3-бўлим. Католик¹⁹⁸ ва православлар¹⁹⁹

1-фасл. Католик ва православ тоифаларининг вужудга келиши

Императорлар ўтказган кенгашлар насороларни икки катта фирмқа: католик²⁰⁰ ва православ²⁰¹ фирмага бўлиниши билан якун топди²⁰².

Католик ва православлар учлик худоси (*Аллоҳ улар тўқиган бўхтонлардан покдир*) ҳақида эътиқодлари деярли бир бўлса ҳам, лекин бошқа масалаларда ихтилоф қилишарди.

Католик ва православлар иккита алоҳида тоифа бўлиб, ажралиб чиқишининг сиёсий сабаблари ҳам бўлиб, икки тоифа ҳам Рим ва Константинополь черковларини бошқаришга интилар эди²⁰³.

Фарбий империя аввалдан катта қувватга эга эмасди. Шунинг учун ғарбда жойлашган Рим черкови ҳукуматга таъсир ўтказа оларди.

Кенгашларда қабул қилинган баъзи қарорлар Рим епископларига кўп ҳуқуқлар бериши сабаб, Рим черкови ўзини барча насронийлар устидан энг олий ҳоким деб эътибор қила бошлади.

Қарорлар бир неча бор ўзгариб, насороларга етакчилик қилиш у тоифадан олиб, бу тоифага берилган бўлса ҳам Рим епископи ўз таъсирини сақлаб қолди. Сўнгра ғарбдаги барча черковларга бош бўлган Рим папасига айланди²⁰⁴.

Православларда эса бунинг акси бўлиб, ҳар бир черков алоҳида, мустақил эди²⁰⁵.

Католик ва православлар алоҳида икки тоифа бўлишидан илгари Миср - Искандария черкови ҳар икки тоифадан ажралиб чиқишига

---

¹⁹⁸ Католицизм – юононча сўз бўлиб, оммавий, умумий маъноларни англатади.

¹⁹⁹ Православие – сўзи «тўғри йўл» деган маънони англатади. Православие аслида – қадимги юон тилидаги «Orthodoxia» сўзидан олинган бўлиб, «Orthos» тўғри, ҳақ маъносини, «doxa» эса йўл, мазҳаб маъноларини англатади.

²⁰⁰ Рим черкови католикларнинг маркази ҳисобланар эди.

²⁰¹ Ўша вақтда православларнинг ўзи ҳам икки черковга: 1- Миср – Искандария черкови, 2- Константинополь черковига бўлинарди.

²⁰² 879 йилда бўлиб ўтган кенгашда ғарб ва шарқ черковлари эътиқодий жиҳатдан бир-биридан ажралди. 1054 йилда алоҳида икки тоифага айланди.

موسوعة الملل والأديان: (٢٥٣٦).

٢٠٣ محاضرات في النصرانية: (ص: ١٦١).

٢٠٤ الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب: (٦٠٢-٦٠٠) (١٢).

٢٠٥ دراسات في الأديان اليهودية والنصرانية: (ص: ٣٧٥).

улгурган эди. Шундай бўлса ҳам, ғарб ва шарқ черковлари Миср черковини ўз таъсири остига олишга ҳаракат қиласади. Ким ўзарга бўлган сиёсий кураш ортидан фақат Миср насоролари қурбон бўларди. Мусулмонлар Мисрни фатҳ қилганидан кейингина Миср насоролари кўксига шамол тегиб, ўзларининг диний биродарлари бўлган ғарб насоролари тазиқидан қутулдилар²⁰⁶.

Ғарбий Рим империяси милодий V асрларда бир қанча қиролликларга бўлиниб кетди²⁰⁷, лекин Рим черкови заифлашмади, балки Рим папасининг саъй-ҳаракати билан ғарбий Европа католик-насроний динини қабул қилди.

Рим папаси ва унга тобе бўлган черков диндорларининг обрў-эътиборлари ошиб, давлат сиёсатидаги ўринлари ҳукмдорларнидан кам бўлмай қолди²⁰⁸.

2-фасл. XII-XIII асрларда насоро эътиқодига қарши айтилган фикрлар

XII асрларда черков таълимотига эргашмай, ҳур фикрлайдиган йўналишлар вужудга келди.

Франциялик файласуф Иоанн Росцелин (1050-1122 йилларда яшаган) ўзининг ақлий назариясига суюниб, черковнинг учлик илоҳ таълимотига қарши фикр билдириди. Черков диний кенгаш ўтказиб, Росцелинга фикридан қайтишга ихтиёр берди. Росцелин фикридан қайтиб, жонини сақлаб қолди²⁰⁹.

Росцелиндан кейин файласуф Абеляр (1079-1142) ақлни черков эътиқодларидан озод қилиш керак, деган фикр билан чиқди ва ўзининг «Ҳа ва йўқ», «Илоҳнинг яккалиги ва учлик ҳақида» деган китобларини ёзди. Бу китобида черковнинг учлик илоҳ эътиқодини инкор қилди. Шундан кейин у ҳам маҳкамага тортилди. Ёзган

٢٠٦ موسوعة الملل والأديان: (٤١٧/١). محاضرات في النصرانية: (ص: ١٦٥).

٢٠٧ الموسوعة العربية العالمية: (روما القديمة: ٢٨-٢٤).

٢٠٨ الموسوعة الميسرة في الأديان والمذاهب: (٦٠٢/٢).

٢٠٩ تاريخ الفلسفة الغربية: (٢١٠-٢٠٩/١٢). قصة الحضارة: (٦٠٥-٦٠٩/١٧).

китобларини ёқиб юборишга ҳукм чиқарилди, ўзи эса қамоқда вафот этди²¹⁰.

XIII асрда Андалусда Ибн Рушд (1126-1198 милодий, 520-590 хижрий) Исломий файласуфнинг китоблари ва Антокияда Арастунинг китоблари Европа тилларига таржима қилинди. Бунинг ортидан Европада ақлий йўналишлар янада кучайди ва «Рушдия» оқими шакилланди. Улар ўз фалсафаларини Ибн Рушд таълимотлари асосига қурганлари учун «Рушдия» деб номландилар. Бу оқим ҳам узоқ вақт черков учун энг хатарли оқимлардан бўлиб қолди²¹¹.

3-фасл. Черковдаги зулм ва фасодлар

Черков зулми

Рим папаси ҳукми остида жамланган черков диндорлари Европада катта кучга айланиб, чексиз бойликларга эгалик қила бошлади.

Чекланмаган имкониятларга эга католик черкови туғёнга кетиб, барча табақа вакиллари (дехқонлар, зиёлилар ва қуллар...)га бўлган зулм авжига олди. Черковнинг фикрига қарши чиққанлар арзимас баҳоналар билан диндан чиқди, деб айбланар ва қаттиқ қийноққа солинар эди.

1215 йилда черковнинг фикрига мухолиф фикр билдирадиган инсонларга нисбатан қарор қабул қилинди. Бу қарор асосида черков таълимоти (диний масалаларда ҳам, дунёвий илмларда ҳам)га мухолиф бўлганлар ваҳшний услугуда азобланар, ҳатто ўтга ташлаб ёқиб юборилар эди²¹².

Черков нафақат оддий халққа зулм қилас, балки ҳокимларга ҳам босим ўтказишга қурби етарди²¹³.

Черков ходимларининг бузуқликлари

Рұхоний деб билинган черков ходимлари черковга хизмат қилиш мақсадида тарки дунё қилиб, уйланишни – оила барпо қилишни ўзларига ҳаром деб билардилар.

---

210 قصة الحضارة: (١١٧ - ٥٨). تاريخ الفلسفة الغربية: (٢١١/٢). مختصر تاريخ الكنيسة: (ص: ٢٧٦).

211 قصة الحضارة: (١١٧ - ١٠٢). فلسفة العصور الوسطى: (٩٠-٨٩).

212 محاضرات في النصرانية: (ص: ١٦٧).

213 محاضرات في النصرانية: (ص: ١٦٩).

Дехқон ва касб ҳунар эгаларидан олинган солиқлар ва черков ихтиёридаги вақф ерлардан тушган даромад черков ходимлариға ҳисобсиз бойлик келтирди.

Тарки дунё қилишни вожиб деб билган диндорлар мол-дунё қўпайиб кетганидан кейин ҳашаматли ҳаёт кечира бошладилар, ҳатто бойлик эвазига фаҳш ишлар қилганлари ошкор бўлиб кетди²¹⁴.

Дин таълимотларини бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, бузган одам жазоланаар эди. Аммо черков диндорлари таълимотларни бузса ҳам, жазоланмай қўйди²¹⁵.

Муқаддас китобларини²¹⁶ тушуниш, фаҳмлашга фақат черков ходимлари ҳақли эди. Бошқалар эса бу ҳақдан ҳам маҳрум қилинган бўлиб, роҳиблар баён қилган тафсирни қабул қилишлари шарт эди²¹⁷.

4-фасл. Черковни ислоҳ қилишга бўлган ҳаракатлар

Черков ходимларининг фисқ-фасодини биринчи бўлиб баъзи диндорларнинг ўзи инкор қилиб чиқди ва сафдошларини ислоҳга чақирди. Черков бугун ислоҳ қилинмаса, эртага кеч бўлиб, бошқалар ислоҳни талаб қилиб чиқишидан қўрқдилар. Лекин уларнинг сўзларига ҳеч ким эътибор бермади.

Улардан кейин баъзи зиёлилар ҳам черковни ислоҳ қилишга чақирдилар. Черков бузилиб бораётганини айтиб, бундай диндорларга кўр-кўrona эргашишдан қайтардилар. Муқаддас китобларни ҳар ким ўзи ўқиб ҳам тушунса бўлади, деган фикрларни айтдилар²¹⁸.

²¹⁴ محاضرات في النصرانية: (ص: ١٧٣-١٧٤).

²¹⁵ قصة الحضارة: (٤٢٥/١٤). تاريخ أوروبا فيشر (٣٦٢-٣٦٤). معالم تاريخ الإنسانية: (٨٩٦/٣).

²¹⁶ Насороларнинг муқаддас китоблари – Библия икки қисмдан иборат: биринчиси Аҳдулқодим – қадимги аҳд ёки қадимги васият бўлиб, бу яхудийлардаги Таврот китоби унга қўшилган ўттиз тўртта сафар(жузлар); иккинчиси Аҳдулжадид – янги аҳд ёки янги васият бўлиб, Император Константин ўtkazган кенгашда қабул қилинган тўрт Инжил (Матфей, Марк, Лук ва Иоан жамлаган инжиллар)ни ва унга қўшилган рисолаларни ўзида жамлайди.

²¹⁷ محاضرات في النصرانية: (ص: ١٧٠).

²¹⁸ محاضرات في النصرانية: (ص: ١٧٦-١٧٥).

4-бўлим. Протестантлар

1-фасл. Мартин Лютер

Аввалига юмшоқ услубда бошланиб, самарасиз тугаган ҳаракатлар кейинчалик шиддатли тус олиб, черковни қаттиқ танқид қилиш даражасига борди²¹⁹.

Бу ҳаракатларнинг энг машҳури Германияда ўсиб-улғайган Мартин Лютер (1482-1546) ҳаракати эди. Кейинчалик бу ҳаракат протестант (*эътиroz – норозилик билдирувчи*) фирмәси бўлиб шакилланди.

Мартин Лютернинг черковда кенг ислоҳот олиб боришга бўлган чақириқларига диндор – руҳонийлар ижобат қилмади. Шундан сўнг Мартин ҳокимларни черков ишларига аралашишга чақирди ва ҳокимлар черков ходимлари устидан ҳукм чиқаришга ҳақли, деган даъвони қилди.

Диндор – роҳиблар уйланмасдан яшашларига насоро динида ҳеч қандай асос йўқлигини, уйланиш ҳар бир диндорнинг ҳаққи эканини айтди.

Муқаддас китобларни тушуниш фақат черков ходимларига хос эмас, балки ҳар бир зиёли одам муқаддас китобларни тушуна олади деб, Инжилни юонон тилидан немис тилига таржима қилди²²⁰.

2-фасл. Протестант тоифасининг вужудга келиши

Мартин Лютердан кейин ҳам бир қанча мазҳаблар, диний оқимлар вужудга келди. Бунинг асосий сабабларидан бири Инжилнинг тушунарли тилга таржима қилингани эди. Бу фирмәларнинг барчаси Лютер очиб берган эшиқдан кириб, ўз ишларини бошладилар²²¹.

Швейцарияда Ульрих Цвииングли (1484-1531), Францияда Жан Кальвин (1509-1564) ҳаракатлари фаолият олиб борди²²².

Лекин черков диндорлари ҳам, ҳокимлар ҳам бу ҳаракатларнинг чақиригини ижобат қилмагандан кейин ислоҳотчилар алоҳида бир жамоа бўлиб, Рим папасига бўйсунмайдиган ўз черковларини барпо қилдилар.

219 محاضرات في النصرانية: (ص: ١٧٧).

220 محاضرات في النصرانية. (ص: ١٨٠).

221 مقدمة في تطور الفكر الغربي والحداثة.

222 محاضرات في النصرانية: (ص: ١٨٢-١٨١).

Бу фирмә Германия, Англия, Скандинавия ярим ороли ва Европанинг бир қанча давлатларида, кейинчалик шимолий Америкада кенг тарқалди.

Протестантларнинг католиклардан фарқланадиган асосий жиҳатлари²²³:

- 1) насроний киши муқаддас китобларга бўйсуниши керак.
Муқаддас китобларга мухолиф бўлган фикрлар кимнинг фикри бўлишидан қатъи назар, қабул қилинмайди;
- 2) ҳар бир черков ўз олдида мустақил;
- 3) черков руҳонийси одамларнинг гуноҳларини кечира олмайди.
Инсоннинг гуноҳлари тавба қилиш билангина кечирилади;
- 4) диндор тарки дунё қилиши шарт эмас;
- 5) тимсол ва суратларга сажда қилиш мумкин эмас.²²⁴

3-фасл. Черков ислоҳоти нима билан тугади?

Католик черковларини ислоҳ қилиш ҳаракатлари нима учун бошланиб, нима билан тугаганига назар соган киши саволлар ёмғири остида қолади:

- Ислоҳотчиларнинг мақсади нима эди?
- Агар асл динларига қайтишни мақсад қилган бўлсалар нега императорлар кенгашида қабул қилинган қарорларга қарамадилар?
- У қарорлардан ҳам илгари, Инжилни ким жамлаганига, қаердан олиб ёзганига, Инжилларнинг бир-бирига қарама-қаршилигига эътибор бермадилар?

---

²²³ Қўйидагилар протестантлар эътиқоди бўлиб, улар мана шу ва яна бир қанча масалаларда католикларга мухолиф бўлганлар.

²²⁴ Насороларда ислоҳ қилувчи ҳаракатлар Ислом динидан таъсирланиб бошланганини ҳеч бир таҳлилчи инкор қила олмайди. Шу жумладан, насороларда сурат, тимсолларни йўқотиш ҳаракати ҳам VIII аср бошларида (яъни Ислом даъвати тарқалгандан кейин бир аср ўтиб) Исломдан таъсирланиб бошланган. Лекин VIII аср охирларида тимсоллар тарафдорлари ғолиб келиб, черковлар яна сурат, тимсолларга тўлган. Аслида, сурат, тимсоллар Тавротда ҳам ҳаром қилинган бўлган, лекин насоролар Аллоҳнинг бу ҳукмини ҳам аввалда ўзgartирган эдилар.

محاضرات في النصرانية:(ص: ١٨٣-١٨٨).

- Нега ўзлари ибодат қилишлари керак бўлган илоҳ ким, илоҳ ягонами ёки учтами, Ийсо алаҳиссалом ким... каби саволларга жавоб излашмади?
- Ийсо алаҳиссалом онадан туғилиб, одамлардек еб-ичиб, ҳожатларини ўтаб, умр кечиргандаридан кейин, қандай қилиб у кишини илоҳ деб айта олишди²²⁵?
- Инсон ақлига сифмайдиган ботил эътиқодларни чиндан ҳам дин деб билдиларми ёки бу масалаларнинг тагига етишни бошлашса, Исломга олиб боришидан қўрқдиларми...²²⁶?
- Ёки Константинополь фатҳидан кейин Европада Ислом нуфузи ортиб бораётганини кўриб²²⁷, черковда зудлик билан ислоҳот олиб борилмаса, одамлар черков зулми ва фиску фасодидан қочиб, Ислом адолатини қабул қилишидан қўрқдиларми...?

Протестант черковларининг тан олиниши

²²⁵ Кейинги вақтларда насоро динига мансуб кўпчилик зиёлилар Ийсо аълаҳиссаломни онадан туғилган, инсонлардек яшаганлигини, уни илоҳ деб тасаввур қилиб бўлмаслигини тан оладилар, лекин ўз динларини чуқур ўрганиб, ҳақиқатга етишга ҳаракат қилмайдилар...!

Улар оламни – денгиз тубини, олис сайёralарни, узоқ-узоқ тарихларни, еру кўқдаги икир-чикир нарсаларни чуқур ўрганишга катта куч сарфлайдилар. Лекин нима учун ўзларига энг аҳамиятли бўлиши керак бўлган динларининг ҳақиқатини ўрганишга, динларидаги қарма-қаршиликларни, ақл тасаввур қила олмайдиган, эътиқодларнинг тагига етишни ўйлаб кўрмайдилар...?!

محاضرات في النصرانية: (ص: ١٩١).

²²⁶ Насоро уламоларидан, насоролар эътиқодини энг яхши билувчи инсонлардан бири Ҳасан ибн Айюб Исломни қабул қилганида акаси унга мактуб ёзиб, нима сабабли Ислом динини қабул қилганини сўраган. Ҳасан ибн Айюб акасига жавоб ёзиб, йигирма йилдан кўпроқ насоро динидаги ботил эътиқодлар ҳақида шак-шубҳада бўлганини ва барча масалаларни чуқур ўрганиб чиққанидан кейин ботил эътиқодларни ташлаганини ва Ислом дини ҳақида фикр юритиб, Исломни ҳақ дин деб билганини айтади.

الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح. ١٤-٨٨.

²²⁷ ففى عام (١٤٥٣ = ٥٨٥٧) فتح «القسطنطينية»، وفي عام (١٤٥٩ = ٥٨٦٣) فتح «بلاد الصرب»، وفي عام (١٤٦٠ = ٥٨٦٦) فتح «بلاد المورة»، وفي عام (١٤٦٢ = ٥٨٦٩) ضم «بلاد الأفلاق»، وبين عامي (٨٦٧ - ٨٦٨ = ١٤٦٢) فتح بلاد «ألانيا»، وبين عامي (٨٦٧ - ٨٧٠ = ١٤٦٥ - ١٤٦٢ = ٥٨٨٤) فتح بلاد «البوسنة والهرسك».

الكتاب: الموسوعة الموجزة في التاريخ الإسلامي: (١٣١٨).

XVII аср бошларида католиклар билан протестантлар²²⁸ орасида катта түқнашувлар бўлди. 1618-1648 йиллари бўлган (тариҳда «Ўттиз йиллик уруш»²²⁹ номи билан машҳур) жанглардан сўнг, урушдан тинкаси қуриган Европа сулҳ қилишга келишиди ва Вестфалия шаҳрида бир қанча битимлар имзоланди. Бу шартномалар орасида протестант черковларини расман тан олиш ҳам ёзилган эди²³⁰.

---

²²⁸ Шу ўринда айтиб ўтиш керак, насоро диндорлари орасидаги уруш фақат католиклар билан протестантлар орасида бўлганий йўқ, балки протестантлар орасида ҳам ўзаро қонли урушлар бўлиб, бир неча тоифаларга бўлинниб кетишига сабаб бўлди.

قصة الحضارة: (٢١٥-١٩٥/٣٠).

²²⁹ Бу урушлар қанчалик даҳшатли бўлганини билиш учун баъзи тарихчиларнинг «ўқувчининг қалби тирналмаслиги учун даҳшатли тафсилотларни келтирмаймиз» деган сўзи кифоя бўлса керак.

مختصر تاريخ الكنيسة: (ص: ٦٥٥).
قصة الحضارة: (٢٢٠ - ٢١٥/٣٠).

1-бўлим. Черков диндорлари ва зиёлилар

1-фасл. Европада насоро динининг ортга кетиши

Католик ва протестантлар орасида бўлган ўттиз йиллик (1618-1648) уруш Европа харитасида катта ўзгариш ясаб, ниҳоясига етди.

Вестфалия шахрида имзоланган сулҳ шартномаларига папа Иннокентий X имзо чекишдан бош тортиб, бир-нечта важларни зикр қилди. Лекин унинг эътирозига ҳеч ким эътибор қаратмади. Шу вақтдан эътиборан, черков рухонийлари ўз сиёсий кучини йўқота бошлади²³². Насороларнинг муқаддас китобларида сиёсий, иқтисодий ва ижтимоӣ масалаларга тўла ечим йўқлиги тан олинди²³³. Европада дин қадри пасая бошлади²³⁴.

---

²³¹ «Secularism» – «Секуляризм» калимаси, аслида, лотин тилидаги «saeculum – сайкулум» калимасидан олинган. Қадим лотин тилида «сайкулум» калимаси давр, аср, авлод маъноларини англатган. Ўрта асрларда эса лотин тилидаги «сайкулум» калимаси черков муқобиласида олам, дунё маъноларда ишлатилган.

Инглиз тилидаги «Секуляризм» термини аввал «Черков мулкини давлат тасарруфига ўтказишлик» учун, кейинчалик эса «дунёвийлик, динни давлатдан ажратиш, динни ҳаётдан узоқлатиш ёки динсизлик» маъноларида қўлланилган.

قصة الحضارة: (٢١٩١٣٠). ²³²

²³³ Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам улардан тўқиз аср олдин аҳли китоб бўлган яхуд ва насороларга Аллоҳнинг бу ваҳийини:

{فَلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَى شَيْءٍ...}.

«Эй аҳли китоб, ҳеч қандай динда эмассизлар тоинки...» (моида 68), етказган ва бузилган динларини ташлашга чақирган эдилар. Уларнинг бу динлари дунё ва охиратда манфаат бермаслигини хабар қилган эдилар. Улар Росууллоҳнинг хабарларини қабул қилмасдан бир неча асрлар машақатли-бахтсиз ҳаётни тажриба қилганларидан кейин муқаддас китобларида дунёвий (сиёсий, иқтисодий ва ижтимоӣ) масалаларга ечим топиб бўлмаслигини тан олдилар.

Насоролар ўз динлари дунёда баҳт-саодатга олиб бормаслигини тажрибадан ўтказгач, тан олдилар. Наҳотки динлари охиратда ҳам манфаат бермаслигини қиёматда баҳтсизликни тажриба қилганларидан кейингина тан оладилар?!

قصة الحضارة: (٢١٩١٣٠). ²³⁴

Вестфалия сулҳи Европада секуляр давлатлар вужудга келиш даврининг бошланиши бўлди ва бу сулҳда биринчи бор «секуляризм» термини зикр қилинди²³⁵.

Ўша вақтда «секуляризм» терминидан «Черков мулкини давлат тасарруфига ўтказиш» мақсад қилинган эди. Кейинчалик «секуляризм» термини биз билган «дунёвийлик, динни давлатдан ажратиш, динни ҳаётдан узоқлаштириш ёки динсизлик» маъноларида қўлланилди²³⁶.

Протестантлар ислоҳот йўлида бошлаган ҳаракатларини сақлаб қолган бўлсалар ҳам, лекин бўлиб ўтган воқеалар насороларни ўз динларидан шубҳаланишга олиб келди.

Шу ўринда таъкидлаб ўтишимиз керакки, Мартен Лютер ва унга эргашганларнинг ҳаракатлари секуляр (*дунёвийлик ёки динсизлик*) фикрий мазҳабларнинг, ҳатто марксизмнинг²³⁷ ҳам келиб чиқишига пойдевор бўлди²³⁸.

Аслида, Мартен Лютер ва ундан кейинги ҳаракатларнинг вужудга келишига, юқорида айтиб ўтганимиздек, насороларнинг ботил эътиқоди, черков зулми, адолатсиз сиёсати, черков рухонийларининг

---

²²⁵ العلمانية الجزية والشاملة: (٥٣٦١). المؤلف: عبد الوهاب المسيري.
²²⁶ العلمانية الجزية والشاملة: (٥٣٦١).

²³⁷ Европада вужудга келган фикрий мазҳаблар, шунингдек, марксизм ҳақида ҳам қуйида сўз юритилади, иншооллоҳ.

²²⁸ قصة الحضارة: (٢٦١٢٧).

бузуқликлари сабаб эди²³⁹. Мартен Лютер эса черковга қарши биринчи қадамни босиб берди²⁴⁰.

Европада протестантлар чиқишидан кейин вужудга келган илмий, фикрий инқилоблар насороларнинг ўзаро ихтилофларини унутишга мажбур қилди. Чунки айтилаётган фикрлар диндорларни даҳшатга солган, илмий янгиликлар черковни тебратиб юборган эди²⁴¹.

«Ақл асри» деб номланган XVII аср янги давр²⁴² бошланиши бўлди. Европа зиёлилари ўрта асрлар²⁴³ фикридан қутулишга интила бошлади²⁴⁴.

2-фасл. Черков ва зиёлилар орасидаги қарама-қаршиликлар

Черков ўзига муҳолиф бўлғанларни таъқиб остига олиб, азоблаётган бўлса ҳам, динни танқид қилиш ва черковга қарши кескин фикр билдириш кенг тус олди²⁴⁵.

---

²³⁹ Секуляризм – дунёвийлик вужудга келишида черковнинг яна бир ролини айтиб ўтиш керак: Черков аввалдан насороларни икки қисмга бўлиб қўйган эди:

1. Авом одамлар. Булар дунё ишлари билан машғул, диндор бўлмаган, черковда хизмат қилмайдиган, руҳоний деб эътибор қилинмайдиган оддий, авом халқ.
2. Черков ходими – руҳоний диндор. Улар оддий инсонлар билан Роббилари ўртасида восита бўлиб, одамларни чўқинтириб, динга киргизар, инсоннинг тавбаси қабул бўлиши учун индульгенция (*гуноҳи кечирилганлиги ҳақида ҳужжат*) тарқатишар эди. Черков ходими гувоҳлигига бўлмаган никоҳ ноқонуний ҳисобланар ва ҳоказо...

Европа жамиятида чукур илдиз отган бу фикр (*одамларни икки қисмга бўлиш: диндорлар ва оддий одамлар*) секуляризм (*динни давлатдан, ҳаётдан ажратиш*) фикрининг вужудга келишига сабаб бўлди.

²⁴⁰ Мартен Лютер черковни йўқ қилишни, динни давлатдан – сиёsatдан, иқтисоддан, жамиятдан узоқлатишни мақсад қилмаган эди, балки черковда исплоҳотлар олиб бориш керак, деган даъват билан чиқган эди. Лекин унинг ҳаракати ўзидан кейингиларнинг барчасига пойdevor бўлди.

²⁴¹ نظرية كوبرنق عن الأجرام السماوية ١٥٤٠م. تطوير النظرية على يد تيكو براهي ١٥٧٥م. نظرية جاليليو في الحركة و صنع المرقب ١٥٩٧م. قوانين كبلر الثلاثة ١٦٢٠م. نظرية الجاذبية وقوانين الحركة لنيوتن ١٦٨٧م. أول نظرية كونية وضعها لابلاس ١٧٨٠م. مقدمة في تطور الفكر الغربي والحداثة.

²⁴² Янги давр – XVI асрдан XX аср бошларигача бўлган вақт.

²⁴³ Ўрта асрлар – V асрдан XV- XVI асрларгача бўлган давр.

²⁴⁴ الفكر الأوروبي الحديث (القرن ١٧) فرانكلين باومر (٤٠).
²⁴⁵ قصة الحضارة: (١٣٤, ٨٨١٣١).

XVII асрда зиёлилар (*хар соҳа олимлари ва философлар, мутафаккирлар*) ва динни даъво қилган черков ходимлари²⁴⁶ ўртасидаги кураш авж олди. Зиёлилар ҳаётдаги (*сиёсатда, иқтисадда умуман жамиятдаги*) барча ёмонликларнинг сабаби черков диндорлари, деб қарай бошлади²⁴⁷. Чунки черков диндорлари²⁴⁸ илм-фанда ўзларини ягона масдар деб, ўзларига маълум бўлмаган, ҳатто тажриба-кузатиш орқали билинадиган соҳаларда ҳам илмни даъво қилган эдилар. Қадимги файласуфларнинг ҳақиқатдан узоқ назарияларини тўғри деб билиб, ўша назарияларни диний эътиқодлари жумласига киргизган эдилар²⁴⁹.

Черков диндорлари ўз фикрларига тўғри келмаган ҳар қандай назарияни²⁵⁰, илмий кашфиётларни инкор қилдилар. Ҳатто

---

²⁴⁶ Шу ўринда насоро диндорларининг инсониятга қилган яна бир жиноятларини айтиб ўтиш керак:

Аввало, инсоннинг ақли, табиати инкор қиладиган динни ўйлаб чиқиб, Аллоҳга нисбатладилар. Кейин динда тасдиқи ҳам, инкори ҳам келмаган илмларни даъво қилиб, ўз фикрларига эргашмаганларга қаршилик кўрсатдилар. Тажриба ва баҳслар орқали исботланган кашфиётларни ҳам инкор қилдилар. Бундай кашфиётларнинг тасдигини ўз кўзлари билан кўриб-билганларнинг дин (яъни насоро дини)дан шубҳаланиши янада кучайди.

العلمانية نشأتها وتطورها... (١٢٤١١-١٢٥٠) سفر الغولي. مذاهب فكرية معاصرة: (٥١١). محمد قطب.
قصة الحضارة: (٦٤١٦).²⁴⁷

²⁴⁸ Католиклар ҳам, протестантлар ҳам илмий изланишларга бирдай қарши эди. Сабаби Мартен Лютер ҳам, унга эргашганлар ҳам католиклар каби ўз муқаддас китобларини хатосиз деб эътиқод қиласди. Шунинг учун ўз эътиқодларига мухолиф бўлган ҳар қандай фикрга қарши эдилар. Балки протестантлар илмий кашфиётларга католиклардан ҳам қаттиқроқ қаршилик қиласди. Буни кўрган зиёлилар «Ислоҳ қилинган дин ҳам илм-фанга қаршилик қилас экан», деб диндан янада қаттиқроқ нафратландилар.

أصول التاريخ الأوروبي الحديث: (ص: ٩٨). قصة الحضارة: (٤٦٢).
العلمانية المفهوم والمظاهر والأسباب: (ص: ٦٦).²⁴⁹

²⁵⁰ Черков қаршилик қилган янги назарияларни уч қисмга бўлиш мумкин:

- баъзи назариялар ҳақиқатдан узоқ, ҳеч-қандай далиллар билан исботланмаган хаёлий ботил фикрлар эди;
- баъзи назариялар ҳақ динда тасдиқ ёки инкор қилинмаган назариялар эди;
- баъзи назариялар эса ҳақ динга ҳеч қандай мухолиф бўлмаган назариялар эди.

одамларнинг кундалик ҳаётида фойдаси бор бўлган янгиликларга ҳам кўр-кўрона қарши чиқдилар²⁵¹.

Парвардигор барча нарсаларни яратганига ишонган насоро диндорлари барча нарсалар сабабларга боғлаб қўйилганини, сабабларни ҳам ва сабаблар орқали пайдо бўладиган нарсаларнинг ҳам яратувчиси Парвардигор эканини тушуна олмасдилар. Шунинг учун ҳам, ҳодисаларнинг сабабини баён қилувчи кашфиётларга қаршилик кўрсатдилар.

Илмий кашфиёт ва назариялар кўр-кўрона инкор қилинаётганини кўрган баъзи кашфиётчилар сабаблар ортида илоҳий қудрат борлигини тушунмас эдилар²⁵². Улар қай бир ҳодисанинг зоҳирий сабаби билинган бўлса, бунинг ортида илоҳий қудрат бўлиши шарт эмас, деган даъвони айта бошладилар²⁵³.

Кашфиётчилар ўз кашфиёт ва назариялари ҳақида Ҳақ – Ислом динида нима дейилганини билмаган ёки билишни ҳам хоҳламаган эдилар.

Черковнинг илоҳий қудрат инкор қилинишига қарши чиқиши тўғри бўлса ҳам, лекин сабабларни инкор қилиши залолат эди. Балки насоро динидаги қанча ботил эътиқодлар – насоро динининг асоси бўлган илоҳ ҳақидаги учлик эътиқоди (*бир нарса бир вақтнинг ўзида битта ва учта бўлиши*) ақл эгалари ҳеч қачон қабул қила олмайдиган эътиқод эди²⁵⁴.

3-фасл. XVII аср

Илмий кашфиёт ва турли назариялар билан кетма-кет фалсафий, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий назариялар Европанинг ҳар тарафида вулқондек отила бошлади.

²⁵¹ Германияда газли чироқ ихтиро қилинганда черков ҳодимлари «Худо кечани кеча қилиб яратган, чироқ ихтиро қилиш Яратувчининг хоҳишига қарши чиқишдир», деб ихтиро қилувчини кофирга чиқаргандар.

محاضرات الموسم الثقافي: (٢٧٥/١). العلمانية نشأتها وتطورها: (١٣٥١).

²⁵² Яъни Яратувчи бўлган Аллоҳ таоло ҳодисаларни сабабларга боғлаб қўйганини тушунишни хоҳламасдилар. Аллоҳ таоло сабабларни ҳам, сабаблар ортидан бўладиган ҳодисаларни ҳам яратувчи эканини тан олишни хоҳламасдилар.

العلمانية نشأتها وتطورها: (١٣٣٦).

²⁵⁴ تشكيل العقل الحديث: (ص: ١٣٠) لкриن برینстون.

Рени Декарт, Томас Ҳоббс, Спиноза Бенедикт, Джон Локк каби мутафаккирлар насоро диний таълимотлари ўрнига фалсафий таълимотни тақдим этди²⁵⁵.

Рени Декарт (1596-1650)

XVII асрнинг машҳур философларидан, балки замонавий фалсафанинг асосчиларидан бири бўлган Рени Декарт насороликни даъво қиласади. Черков диндорларига ўзини мувофиқ қилиб кўрсатишга, улар билан яхши алоқада бўлишга ҳаракат қиласади. Ўзининг «Шаккоклиқ»²⁵⁶ қоидасини ҳам Илоҳни исботлаш, мулҳидларга рад бериш учун қўйган эди. Лекин бу қоидасини мукаммал асослар билан баён қила олмагани сабаб «Шакколик» қоидаси динни танқид қилувчиларга, шаккокларга²⁵⁷ қўл келди.

Декарт Яратувчига иймон келтирган бўлса ҳам, лекин вужудни икки қисмга бўлиш ҳақидаги назарияси билан Илоҳий бошқарувни инкор қилган эди. Унинг мана шу фикри ҳам китобларининг тақиқланишига сабаб бўлди²⁵⁸.

Рени Декарт ўзининг мавжудот ҳақидаги назариялари ортидан ақл ва вахийнинг вазифасини айтиб, «Дин – Вахий нафснинг охиратдаги ҳолатини баён қилишга хос, ақл эса дунёни баён қиласади, шунингдек, вахий ақлга ҳукмрон эмас, ақл эса вахийга ҳукмрон эмас», деган фикрни изҳор қилди²⁵⁹.

Томас Ҳоббс – 1588 – 1679

Томас Ҳоббс ўз назарияларига асосланиб, якка ҳокимликка даъват қилди:

«Ҳоким ҳукуматга қандай келганидан қатъи назар, унга бутунлай бўйсуниш керак. Агар ҳокимият ҳоким билан парламент орасида бўлинса,²⁶⁰ унда ихтилоф, низолар келиб чиқиб, ички (*фуқаролик*) урушга олиб боради.

---

٢٥٥ قصة الحضارة: (١٦٦١/٢٧).

²⁵⁶ Яъни ҳақиқатлиги аниқ, исбот талаб қилинмайдиган (аксиома – яқиний) нарсаларга аввал шак билан қараб, кейин шу йўл билан «Ҳақни» исботлаш.

²⁵⁷ Яъни Яратувчи ҳамма нарсани яратганлигидан шубҳаланувчилар.

²⁵⁸ تاريخ الفلسفة: اميل برهبيه. تاريخ الفلسفة الحديث. تاريخ الفلسفة الغربية. رسالة في اللاهوت والسياسية. قصة الفلسفة الحديث. (١٠٥-١٠٧).

²⁵⁹ العلم والدين في الفلسفة المعاصرة: (ص: ١٩) إميل بوترو. العلمانية نشأتها وتطورها: (١١-١٣٠-١٣١).

²⁶⁰ Яъни ҳозирги баъзи демократик давлатлардаги каби давлатни икки жиҳат – президент ва парламент бошқариши.

Якка ҳокимлик түлиқ бўлиши учун ҳукумат подшоҳлик – монархия бўлиши ва ҳукм подшоҳ меросхўрига ўтиши керак. Чунки якка ҳокимлик бўлганидан кейин ҳоким ўз ўринбосарини танлаш ҳуқуқига эга бўлиши шарт.

Ҳоким халқининг диндорлигини ҳам назорат қилиши керак. Дин назорат қилинмаса, одамларнинг диндорлиги ошиб, катта кучга айланиши мумкин.

Черков ҳокимга сўzsиз бўйсуниши керак. Агар черков мустақил бўлса, иккита куч юзага келиб, давлатни парчалашга олиб боради», деган фикрларни билдириди.

Томас Ҳоббс: «Инсон ўз табиати билан Илоҳ борлигини билади, албатта, оламни бошқариб турувчи зот бор», деб Яратувчига – Илоҳ борлигига ишонишини айтар эди²⁶¹. Аммо барча динларни ва пайғамбарларни инкор қиласи керак.

Ҳоббс: «Давлатда бир дин бўлиши шарт. Бу дин подшоҳ эътиқод қилган дин бўлиб, барча одамлар унинг динида бўлиши керак», деган фикрини динга ишонгани учун айтган эмасди. Балки жамиятдаги ҳарқандай куч подшоҳнинг ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун хизмат қилиши керак, деб билгани учун айтган эди.²⁶²

Спиноза Бенедикт (1632-1677)

Яҳудий Спиноза Бенедикт XVII асрда муқаддас китобларни²⁶³ қаттиқ танқид қилиши билан танилди. Спиноза муқаддас китобларни ҳар тарфлама – қайси луғатда ёзилгани, ким ёзганлиги, қаерда, қачон ёзилгани, сўzlари бир-бирига боғланмаслигини, қарама-қарши маънолар борлигини бирма-бир тадқиқ қилиб чиқди.

Мусо алайҳиссалом ҳам, у кишига эргашган атболари ҳам аҳдулқодим (*қадимги аҳд ёки қадимги васият*)ни²⁶⁴ ёзмаганини чуқур, тафсилий баҳслари билан оммага баён қилди.

²⁶¹ Баъзи замондошлари Ҳобссни мулҳидликда айبلاغан. Лекин бу билан Ҳобсснинг Яратувчини инкор қилганлиги келиб чиқмайди. Чунки XVII асрда Яратувчига иқорор бўлиб, динни танқид қилганлар мулҳид деб аталган.

²⁶² قصة الحضارة: (٢٠-٣١). تاريخ الفلسفة الحديثة: (٤٠؛ ٥٦) يوسف كرم. قصة الفلسفة اليونانية: (ص: ٧٦) زكي نجيب وأحمد أمين.

²⁶³ Яъни Яҳуд ва насоролар муқаддас деб билган китоблар. Юқорида бу китоблар ҳақида айтилди.

²⁶⁴ Аҳдулқодим: яҳудийлардаги Таврот китоби ва унга қўшилган ўттиз тўртта сафар(жузлар).

Ахдұлқодимни танқид қилганидан кейин ахдұлжадид (янги ахд ёки янги васият)ни²⁶⁵ қаттық танқид қилишга киришиб ахдұлқадим ҳақида билдирган хulosаларини айтди.

Мұқадdas китоблар бузилиб, үзгартырғанынның исботлаганидан кейин: «Илохийлиги исботланмаган бундай китоблар инсонларға ҳукмрон бўлишга ярамайди. Бу китоблар эътиборли манба бўлиши жоиз эмас», деган фикрни билдири²⁶⁶.

Пайғамбарларга илохий ваҳий нозил бўлишини инкор қилган Спиноза диний китобларга Илохий ваҳий деб эмас, бир тарихий асар сифатида қараш керак, деди.

«Ҳар бир инсон ўзининг эътиқодидан келиб чиқиб, қайси бир ҳолатида «Илоҳга итоат қиляпман», деб билса, ўша ҳолатда бўлишга ҳақли деб айтди.

Спиноза Илоҳга ишонишни даъво қилган бўлса ҳам, турли эътиқодлари сабаб мулҳидликда²⁶⁷ айбланди²⁶⁸.

4) Джон Локк (1632-1704)

Джон Локк Рени Декартдан кейин келган тажрибий фалсафа намоёндаси эди. У Илоҳга ишонарди, мулҳидларга қарши рад берарди, ҳатто насоро динини ҳимоя қилиб, ақл билан билинган асослар динга мувоғиқ келади, деб айтарди. Лекин у айтган турли фикр динни танқид қилувчиларга қўл келди.

Локк ваҳий ҳис қилишдан кейинги даражада туради, тажриба орқали билинган илм диний илмдан юқори, деган фикрларни айтиб: «Яратувчи бизларни илмга етишимиз учун табиий воситаларни берган экан, демак, ваҳийга ҳожат қолмади», деган хulosага келди.

Диний ҳукмларга бўйсунмайдиган, дунёвий жамият қуришга чақирди: «Давлат диний кўринишда бўлмаслиги керак. Давлатнинг

²⁶⁵ Ахдұлжадид: Император Константин ўтказған кенгашда қабул қилинган тўрт Инжил (Матфей, Марқ, Лук ва Иоан жамлаган инжиллар)ни ва унга қўшилган рисолаларни ўзида жамлайди.

²⁶⁶ قصة الحضارة: (١١٨-١٨٨/٣٤). اتجاهات نقد العهد القديم: (ص: ٩٢) محمد خليفة حسن. حكمة الغرب برتراند رسّل: (٢٢٩/٢). تاريخ وعائد الكتاب المقدس بين إشكالية التقين والتقييس: (٥٢-٢٣) يوسف الكلام. رسالة في اللاهوت والسياسية: (٢٧١، ٢٧٩-٢٨٠) باروخ سبينوزا.

²⁶⁷ XVII-XVIII асрда кўпчилик динни танқид қилғанлар яратувчига ишонган бўлса ҳам «мулҳид-атеист, худосиз», деб айбланаарди.

²⁶⁸ رسالة في اللاهوت والسياسية: (١٤٢؛ ١٦٨؛ ٢٤٤؛ ٣٥٦). العلمانية نشأتها وتطورها: (١٣١١١). تاريخ الفلسفة الغربية: (١٢٠١٣). دليل اكسفورد للفلسفة: (٩١١).

вазифаси динни ҳимоя қилиш, динни тарқатиш эмас, балки яхши ҳаётни таъминлашдир», деган фикрларни айтди.

Локк динни нафақат давлат муассасаларидан ажратишга чақирди, балки дин ҳаёт тарзига алоқадор бўлган бирор нарсага аралашмаслиги керак, деган фикрни очиқчасига айтиб чиқди. Шунинг учун униниг мазҳаби насоро динини йўқ қилиб юборадиган мазҳаб, деб билинди²⁶⁹.

4-фасл. XVIII аср

XVIII асрга келиб, динни танқид қилиш, масҳаралаш энг юқори даражасига етди. Шунинг учун ҳам баъзи тарихчилар XVIII асрни «Танқид асри», «Шаккоклик асри» деб номладилар.

XVIII аср «Нурланиш (Порлаш, ёруғлик) асри» деб ҳам номланди. Чунки бу асрда танвирий²⁷⁰ ҳаракат вужудга келиб, кенг кўламда тарқалди²⁷¹.

Баъзилар XVIII асрни «Саодат асри» деб номладилар²⁷². Чунки бу вақтга келиб, ҳаётдан асосий мақсад бекаму кўст яшаш бўлиб қолган эди. Европада фаровон ҳаёт кечиришга ва дунё неъматларидан тўлаттўқис фойдаланишга бўлган интилиш авжига олган эди²⁷³.

Қаттиқ танқидларга учраган черков ўз эътиқодини ҳимоя қила олмаётганини кўрган инсонлар насоро динига аввалгидай ишонмай қўйдилар. Бунинг ортидан Европада эътиқодий бўшлиқ пайдо бўлиб, унинг ўрнини янги-янги фикрлар эгаллай бошлади. Биринчи айтилган фикрлар насоро динини обрўсизлантиришга таъсир қилган бўлса, бундай фикрлар чиқиши давомида насоро дини бутунлай ҳайбатини йўқотди.

---

²⁶⁹ تاريخ الفلسفة فرديريك كوبلسون: (١٦٠٥-٧٣). رسالة في التسامح: (١٦٣). جون لوک. تأريخ الفكر الأوروبي الحديث. (ص: ١٦٣).

²⁷⁰ Танвирий сўзининг маъноси ҳақида сўз юритамиз.

²⁷¹ الفكر الأوروبي الحديث (القرن الثامن عشر) ١١-٩. تكوين العقل الحديث: (٢٠٤٢) جون راندال. موسوعة تاريخ الحضارات العالم: (٧١٥). والفلسفة الحديثة من عصر النهضة وحتى عصر التنوير: (١٧٧-١٧٤).

²⁷² انظر مراجع السابقة.

²⁷³ Европа халқи охират ҳақида хабар берган насоро динидан шубҳаланишини бошлаган эди. Бунинг ортидан охиратга бўлган ишонч ҳам сустлашди. Охиратга бўлган ишонч сусайиши билан ҳаётда бекаму кўст яшашга интилишнинг ортиши табиий эди.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, айтилаётган назарияларни ҳамма зиёлилар бирдек қабул қилишган, деб тушуниб қолмаслик керак. Балки қарама-қарши фикрлар, назарияларни инкор қилиш зиёлилар орасида мавжуд эди. Лекин кўп зиёлилар динни мутлақо ёки жузъий танқид қилишда фикрлари бир эди.

Дени Дидро (1713- 1784)

Динни танқид қилиш кўпайиши билан ахли китобларнинг муқаддас китоблари жамиятдаги ўз ўрнини йўқота бошлади. Шундай вақтда Дени Дидро бир гурӯҳ ҳар соҳа вакиллари билан бирга (1751-1777 йиллари) бир неча томлик энциклопедияни нашр қилди²⁷⁴. Гўёки Бу энциклопедия муқаддас китобларнинг ўрнини эгаллайдигандек эди.

Адам Смит (1723-1790)

1776 йили замонавий иқтисод асосчиларидан бўлган Адам Смит «Халқлар бойлиги»²⁷⁵ китобини нашр қилиши ортида капиталистик назария дунёга келди²⁷⁶.

Баъзи мутафаккирлар Смит назариясини инсонийликка зид деб, қаттиқ танқид қилдилар. Чунки буржуа – капиталистлар Адам Смитнинг «эркин тижорат» назариясини ушлаб олиб, ўзларининг шахсий манфаатлари йўлидаги ҳамма ишларини оқлашга уринар ва ишчи-дехқонни, истеъмолчини, умуман, халқни ҳимоя қилишга қаратилган фикрларни эътиборсиз қолдирар эди. Адам Смитнинг «Замонавий иқтисод отаси» сифатида машҳур бўлиши ва «Халқлар бойлиги» китоби кенг кўламда тарқалишининг асосий сабаби Смитнинг юқори табақа буржуа – капиталистларга қилган хизмати эди²⁷⁷.

---

٢٧٤ قصة الحضارة: (١٠٠-٢٦٣٨).

²⁷⁵ "Халқлар бойлиги ва унинг сабаблари ҳақида тадқиқот"

"بحث في طبيعة ثروة الأمم وأسبابها"

²⁷⁶ Мантиқан олганда, капиталистик назария камбағал-ишлиларга кенгчилик олиб келиши керак эди. Чунки Европа феодал тузумдан, монархиядан, черков сиёсатидан мана шунинг учун воз кечган эди.

Капитализм бой-капиталистларнинг имтиёзларини белгилаб бериши билан бирга, камбағалларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиши ва жамиятда бойлар билан камбағаллар орасида мувозанат сақлаш учун хизмат қилиши керак эди. Лекин тамоман бунинг акси бўлди.

²⁷⁷ العلمانية نشأتها وتطورها: (٢٣٢-٢٣٠١١). كتب غيرت وجه العالم: (٧٣-٨٨) روبرت بـ داونز. الموسوعة العربية العالمية: (سميث آدم).

Жан-Жак Руссо (1712- 1778)

Жан-Жак Руссо 1762 йили ўзининг «Жамият шартномаси»²⁷⁸ китобини нашр қилди ва ижтимоий келишув (жамият шартномаси) ҳақида янги назария билан чиқди. Жамиятнинг хоҳиш-иродасини олий ҳоким қилишга қаратилган Руссо назарияси Томас Ҳоббс назариясига бутунлай зид эди.

5-фасл. Жамият шартномаси ёки ижтимоий келишув

Руссо ва Ҳоббс назарияларининг тафсилотига киришишдан аввал бундай назриялар нима учун, қандай келиб чиққанини оддий сўзлар билан тушунириб ўтишимиз керак.

Руссо ва Ҳоббс каби мутафаккир-философлар даъво қилишларича, инсоният баҳтли ҳаётга етиши учун қандай яшаш кераклиги ҳақида фикр юритишган.

Уларнинг баъзилари Яратувчига ишонган бўлса ҳам, лекин динга, Аллоҳ таоло Ўз элчиларига ваҳий юборганига ишонишмаган. Шунинг учун ўз назарияларини хом-хаёлларга қуришган. Башарият аввалда қандай яшаганлиги ҳақида бир-бирига мутлақо қарама-қарши, исботланмаган назарияларни айтишган²⁷⁹.

Руссо ва унга ҳамфикр бўлганлар инсоннинг асл табиати яхши, шунинг учун инсонни асл табиатига қўйиш керак, шунда баҳтли яшайди, деб айтишган.

Ҳоббс эса инсоннинг асл табиати ёмон, инсонни фақат куч билан ушлаб туриш мумкин, деб айтган.

Томас Ҳоббс назарияси

Томас Ҳоббс ўз назариясида якка ҳокимликни ҳимоя қилган. Чунки унинг фаразига кўра, инсоният ижтимоий тартиб-низом ўрнатилишидан олдин доимий бир-бири билан урушиб яшаган. Инсон

---

²⁷⁸ «Об общественном договоре» (рус).

في العقد الاجتماعي أو مبادئ القانون السياسي".

²⁷⁹ Улар, ўз назарияларини инсон табиатининг бир жиҳатини эътиборга олиб айтишган. Инсоннинг асл табиатини ва бу табиатни нималар ўзгартиришини ҳамда ўзгарган табиатни нима аслига қайтаришини тушунишмаган. Инсон табиатини энг яхши билувчи Зот унинг Яратувчиси эканини ва ўша Яратувчи нозил қилган дастур инсонни баҳт-саодатга олиб боришини ўйлаб ҳам кўришмаган.

табиати жамиятга аралашиб яшашга эмас, балки якка ҳолда яшашга мойил. Инсоннинг асл табиати бошқалар билан душманона муомалада бўлишга ва бир-бирларидан устун бўлиб яшашга мойил. Ақл инсоннинг рағбат ва шаҳватини қондириш йўлида хизмат қилади. Бундай табиатли инсонни қонунлар эмас, балки қўрқувгина тўхтатиши мумкин, деган фикрда бўлган.

Ҳоббснинг фаразига кўра, одамлар мутлақо ҳукмон бўла оладиган кучга бўйсуниш билан бундай ваҳшийликдан қутулишган.

Ҳукumat қандай асосга қурилган бўлишидан қатъи назар, подшоҳ мутлақо ҳукмонликка эга бўлиши керак. Шунда жамиятда тинчлик бўлади ва одамларнинг амният-хотиржамлиги таъминланади,²⁸⁰ деган фикрни билдирган.

Жан-Жак Руссо назарияси

Руссо ҳам жамиятда келишув борлигини айтган²⁸¹. Лекин бу келишув Ҳоббс айтганидек, якка ҳокимга итоат қилишга оид келишув эмас, балки барча инсонлар ўзларининг фикрлари, кучлари, ҳуқуқларини жамият фикрига – жамият фойдаси учун бўйсундиришга оид келишувдир.

«Якка ҳокимлик – бир инсонни олий ҳукмон қилиш билан ҳеч бир давлатда барқарорлик бўлмайди. Балки жамиятнинг иродаси олий ҳакам бўлиши шарт. Шахсларнинг хоҳиш-иродалари бир-биридан фарқ қилгани учун, кўпчиликнинг фикрига қолганлар эргашиши керак», деб айтган у.

Руссонинг фаразига кўра, инсоннинг табиатида яхшилик кўп, шунинг учун инсониятнинг олтин даври ўзининг аввалги табиий ҳолати бўлган. Лекин баъзида инсон ўзининг покиза табиатидан чиқиб кетади. Инсонда шахсий манфаатни кўзлайдиган баъзи хусусиятлар бор бўлгани учун гоҳида тамагирлик қилиб ёки турли

---

٢٨٠ قصة الحضارة: (١٥-١٢\٣٤).

²⁸¹ Жамият шартномаси ёки ижтимоий келишувдан мақсад инсонлар жамланиб бир-бирлари билан тўғридан тўғри келишиб олишган дегани эмас. Балки жамоа бўлиб яшаш давомида ўзаро манфаатлар учун инсонлар бир-бирларини тушуниб, жамиятга фойдаси тегадиган шаклда муомалада бўлиш. Мутафаккирлар инсонларнинг мана шу ҳолатда яшашларини гўёки зидан келишув бўлган, деб билишган.

фикрлар (*эътиқод, динлар*) таъсирида ўз табиатини²⁸² жиловлай олмайди.

Инсоннинг ёмонликка мойил бўлган табиатини жиловлаб турадиган қонунлар керак. Бу қонунларни эса жамиятнинг барча аъзолари – халқ қабул қиласди. Ўзимиз жорий қилган қонунларга бўйсуниш – бу ҳақиқий ҳурриятдир. Мана шунда жамиятда тинчлик-ҳотиржамлик бўлади,²⁸³ деган фикрни билдирган.

Руссо чақирган халқ ҳокимлиги – демократик давлатда барча қонунларни халқнинг ўзи тўғридан тўғри қабул қилиши керак бўлган. Давлат мансабларига тайинланадиган амалдорларни ҳам халқнинг ўзи сайлаб, ўзи ишдан олиши керак бўлган.

Аммо халқнинг намоёндаси бўлган депутатларнинг сайланиши, кейин бу депутатлар барча қонунларни қабул қилишини Руссо демократия деб билмаган.

Чунки бундай демократияда халқнинг фақат депутат сайлаш ихтиёри бор. Сайлодан кейин эса депутатлар ўзларининг шахсий манфаатларини кўзлаб қонун қабул қилишлари мумкин. Халқ манфаати эса четда қолиб кетади, деган фикрда бўлган²⁸⁴.

Руссо давлатда, албатта, дин бўлиши кераклигини айтган. Чунки фазилатли сифатларни, одоб-ахлоқни фақат дин билан сақлаб қолиш мумкин. Бирор бир давлат диний асосларсиз қоим бўлмаган, деб фикр билдирган. Лекин католик черковларини қоралаган. Чунки Рим черкови ўзини давлатдан юқори санаган.

Руссо насроний динининг салбий томонларини айтар экан, «Насроний одам динига тўлиқ амал қилса, дунё ҳаётига эмас, балки охиратга кўп аҳамият беради, бу эса ватан учун ўзини фидо қиласдиған фуқароларнинг озайишига олиб келади», деб фикр билдирган.

Руссо давлатда, албатта, дин бўлиши кераклигини айтган бўлса ҳам, лекин «Дин давлатга бўйсуниши ва давлат ўз фуқароларига расмий динни мажбурий тарзда юкламоғи керак», деган фикрда бўлган.

---

²⁸² Яъни шахсий манфаатни кўзлайдиган баъзи табиати.

²⁸³ قصة الحضارة: (١٣٩-٢٨٥). سلسلة تراث الإنسانية: (٥٧٧/١).

²⁸⁴ قصة الحضارة: (٢٨٦/١٣٩).

Яна: «Диний ақидалар содда, тафсилотларсиз, озгина бўлиши кераклиги, шарҳлар, чуқур масалаларга киришмаслик кераклиги, Яратувчи, Қодир, Бошқарувчи бўлган Илоҳ борлигини билиш, охиратда яхшилар саодатга эришиши, ёмонлар жазога рўбарў бўлишини билиш мана шу ижобий дин ақидасидир», деган фикрни билдирган²⁸⁵.

Руссонинг фикрлари Париж инқилобига хизмат қилгани сабаб, унинг «Жамият шартномаси» номли китоби Париж революциясининг «Инжили» деб номланган.

Мана шу революция «Инжили» деб номланган китобда бир-бирига очик қарама-қаршиликлар мавжуд эди. Руссо эса: «Ўзининг фикрини тўлиқ баён қила олмагани учун шундай бўлганини, ўз фикрларини батафсил баён қилиш учун вақт кераклигини» айтиб, узр истагандек бўлган²⁸⁶.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, «Жамият шартномаси ёки ижтимоий келишув» назарияси ҳокимият билан халқ орасидаги икки томонлама алоқа бўлиб, бу алоқа жамиятга фойда-манфаат олиб келади деб қаралган эди. Назарияга кўра ҳокимиятнинг жамиятдаги ўрни халқ хоҳиш-иродасидан келиб чиқиб, жамиятни тартиб-интизомга солиши керак бўлган.

Бу назариялар хаёлий фикрлар бўлиб, тарихий далиллар билан исботланмаган²⁸⁷, балки исботлашга уриниб ҳам кўрилмаган эди²⁸⁸.

Назарияларда инсоннинг энг бахтили онлари аввалда, ўз табиий ҳолатида яшаган вақти бўлган. Инсон ўшандай ҳолатга қайтсагина бахтили ҳаёт кечириши мумкинлиги айтилган эди.

---

٢٨٥ قصة الحضارة. (٢٨٩-٢٨٧/٣٩).
٢٨٦ قصة الحضارة. (٢٩٢/٣٩).

²⁸⁷ Исботланмаган бундай назариялар ўша вақтда ва кейин ҳам кўп айтилди. У назариялар исботланмаганлигига қарамасдан баъзи кучлар ўзларининг шахсий, сиёсий, иқтисодий мақсадларида фойдаланиб, ўша назариялар асосида давлатлар барпо қилинди. Ҳамма иш тугаб бўлгандан кейин назарияларни ҳеч ким эсламай қўйди. У назариялар исботланган-тўғри назариялармиди ёки ҳақиқатдан йироқ, ботил хурофотмиди? Ҳеч ким буни текшириб ҳам ўтиради.

²⁸⁸ Ахир қандай исботласинлар?!

Инсониятнинг ер юзидағи ҳаёти қандай бошланганини Аллоҳнинг ваҳийисиз ким ҳам исботлай олади. Ўзларига яқин бўлган Ийсо алайҳиссалом ҳақларида тўлиқ-тўғри маълумотни айтолмай, Одам болалари ер юзида қандай ҳаёт кечиргандарини қандай исботласинлар?!

Ваҳоланки инсоният – Одам алайхиссалом ерда ҳаёт кечиришни бошлаганларида Аллоҳнинг дини билан яшаганлар²⁸⁹. Инсоннинг табиий ҳолати ҳам Аллоҳнинг динида бўлиши ва Аллоҳга қулчилик қилишидир²⁹⁰.

Руссо ва унга ўхшаганлар: «Башарият ўзининг аввалги ҳолатига қайтиши керак, инсон ўзининг табиий ҳолатига қайтиши керак» деб, ўзлари билиб-билмай ҳақиқатни айтиб қўйишган эди. Лекин инсониятнинг аввалги – табиий ҳолати қайси деганда, хаёлларига нима келса ўшани айтишди²⁹¹.

6-фасл. Ҳукмдорлар қайси келишувни танлади?

Сиёсий мутафаккирлар ўша вактдаги ҳокимиятга очик қарши чиқишдан қочиб, аслида, иллюзия шартномаси бўлган «Жамият шартномаси»ни ўйлаб топган бўлсалар ажаб эмас²⁹².

Лекин подшоҳликлар тугатилиб, черков диндорлари сиёсатдан узоқлаштирилгандан кейин, далил-исботдан бутунлай йироқ бўлган назарияларга ҳожат қолмади.

Баъзи ҳукуматлар Руссонинг фикрига қисман қўшилиб, халқ ҳокимиятини барпо қилишга қадам босган бўлсалар, бошқалар Томас Ҳоббснинг фикрига эргашиб, якка ҳокимликка қараб интилди. Якка ҳокимлик қуришда Ҳоббсни ва ундан ҳам илгари ўтган Никколо Макиавеллининг талимотларидан фойдаланишди.

Никколо Макиавелли (1469-1527)

²⁸⁹ Бақара сураси 36-38 ояллар. Тоҳа сураси 120-123 ояллар.

²⁹⁰ **Бас (эй Мұхаммад), ўзингизни доимо тўғри бўлган динда (Исломда) туting! Аллоҳ инсонларни мана шунда (табиий хилқатини Ислом динида қилиб) яратган! Аллоҳнинг яратиши ўзгартирилмас. Энг тўғри дин мана шудир. Лекин кўп одамлар билмаслар.** Рум сураси 30-оят.

Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳу айтдилар: "Росулуллоҳ соллаллоҳу алайхи васаллам шундай дедилар: «Ҳамма чақалоқ фитратда (табиий хилқати бўлган Ислом динида) түғилади. Сўнгра унинг ота-онаси яхудий ёки насроний ёки мажусий қилиб тарбиялайди».

صحيح البخاري: ١٣٨٥.

²⁹¹ Ҳақ динни билмаган Руссо каби мутафаккирлар бундай назариялар билан чиқиши у қадар ажабланарли бўлмаса ҳам, лекин Исломни даъво қилган, Қуръон китобим деган инсонлар ўша назарияларни тўғри деб билиши минг бор ажабланарли!

٢٩٢ مدخل إلى علم السياسة: (ص: ٣٠). تاريخ النظرية السياسية: (ص: ٨٤).

Никколо Макиавелли Европада динсиз давлат қуришга бириңчилардан бўлиб даъват қилган эди. У ҳукмдорлар тарафидан қувфинга учрагандан кейин, уларни рози қилиш мақсадида (1513 йили) «Ҳукмдор» китобини ёзди.

Бу китобида ҳукмга қандай етиш, ҳукуматни қандай ушлаб туриш ҳақида сўз юритди.

Ҳукмдор мақсадига етиш учун сиёсатда ҳар қандай ишни қилса бўлади, агарда дину диёнатга, чиройли ахлоқларга зид бўлса ҳам, деган фикрни олдинга сурди.

Макиавелли ўзидан кейин келган мутафаккир-файласуфлар каби динни танқид қилмаган, одоб-ахлоқни бутунлай инкор қилмаган эди. Лекин ҳоким сиёсий мақсадлари учун динга амал қилмаса ҳам бўлаверади, деб айтган эди²⁹³.

8) Вольтер (1694-1778 Париж)

XVIII асрда диннинг ашаддий танқидчиларидан яна бири Вольтер эди. Вольтер ўз маслақдошлари сингари барча динларни қаттиқ танқид қиласар²⁹⁴ ва одамларни табиий динга²⁹⁵ чақиради. Шунинг

---

٢٩٣ كتابالأمير: نيكولا ميكافيلي.

²⁹⁴ Вольтер ҳаётини ўрганган баъзи тарихчилар уни дин ҳақидаги фикри ноаниқ, чигал бўлган деган хуносага келишган. Чунки у баъзи ўринларда динларни қаттиқ танқид қилиб масҳараласа, бошқа ўринларда ислоҳ қилиш мақсадида танқид қилаётганини айтган.

تاریخ الفکر الأوروبي الحديث: (ص: ۱۹۷) رونالد ستروم بر. الالحاد في الغرب (۱۷۲-۰ ۱۷۳) رسمیس عرض.

Вольтер аввалига Ислом динини ҳам танқид қилиб ёмонлаган. Лекин кейинчалик Ислом ҳақида кенг маълумотга эга бўлиб, ўзининг танқидий фикрларини ўзgartирғанлиги айтилган.

Шу ўринда ишора қилиб ўтиш керакки, баъзи инсонлар Ислом оламидан узоқда бўлганлари учун Ислом ҳақидаги маълумотларни асл манбасидан ўргана олмаганлар. Балки Ислом динига алоқаси бўлмаган инсонларнинг сўзидан ўрганганлар ва насоро динига қандай адоват қилган бўлсалар, Ислом динига ҳам ўшандай кўр-кўрона ҳужум қилганлар. Сабаби Ислом динини насоро дини билан бирдай, деб ўйлаганлар. Ўша инсонларнинг баъзилари Исломни асл манбасидан ўрганганларидан кейин аввалги фикрларидан қайтганлар.

²⁹⁵ Табиий дин – Яратувчига ишониб, пайғамбарликни, муқаддас китобларни, ваҳийни инкор қилишга ва ақл далолат қилган қонун-қоидаларгагина чекланишга асосланган йўналиш.

موسوعة الفلسفة: (٤٠١٢٠) أندريه لالاند.

учун Вольтер «Табиий дин» намоёндаси ва танвирий ҳаракатнинг тирик гавдалантирувчиси сифатида танилди²⁹⁶.

Танвирий ҳаракат кам-қўстини Эмонуел Кант (1724-1804) ўзининг фикрлари билан тўлдириб, танвирийлик асрини якунловчиларидан бўлди²⁹⁷.

7-фасл. Танвирий ҳаракат

Юқорида айтганимиздек, XVIII асрнинг энг машҳур номи «Танвир²⁹⁸ (нурланиш, порлаш, ёруғлик) асри» эди. Чунки бу асрда танвирий ҳаракат шиддатли тус олди.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, танвирий ҳаракатни бир таъриф остига киритиш қийин. Чунки бу ҳаракатнинг йўналишлари кўп бўлиб, XVII- XVIII асрдаги кўпчилик файласуфлар, ихтирочи олимлар, оммага таъсир ўтказувчи таниқли шахслар шу ҳаракатга нисбатланарди.

Танвирий ҳаракат намоёндаларининг ўзаро келишмайдиган жиҳатлари кўп бўлса ҳам, лекин бир масалада ҳаммалари иттифоқ қиласди: бу масала – ўша асрларда Европа халқини ўз зулмати билан ўраб олган фикрий қуллиқдан озод қилиш эди. Шунинг учун Танвирий ҳаракатнинг қисқача таърифи қўйидагича айтилган.

Танвирийлик – фикрий, ижтимоий, сиёсий ҳаракат бўлиб, Европа халқини ҳар қандай фикрий қуллиқдан, уйдирма-афсоналардан озод қилиш учун интиладиган, фақат ва фақат ақлга суюниб, инсоннинг ўз тарафидан (*акли билан ёки тажриба орқали*) билинмаган ҳар қандай маълумот манбасини инкор қиласиган ҳаракат²⁹⁹.

---

٢٩٦ تاریخ الفکر الأوروبي الحديث: (ص: ١٨٧) رونالد سترومبرج.
٢٩٧ قصّة الحضارة: (٤١/٢٠٥).

²⁹⁸ Араб тилидаги «танвир» - "تَنْوِير" калимаси «нур – نور» калимасидан олинган бўлиб, бизнинг тилларда «ёритмоқ, нур таратмоқ, чароғон қилмоқ» маъноларини англатади.

«Танвир асри» истилоҳи асли француз тилидаги «Siecle des lumieres» истилоҳидан олинган бўлиб, бизнинг тилда «маърифатчилик», турк тилида «aydinlanma», деб таржима қилинган.

«Маърифатчилик» калимаси «Танвир» истилоҳдан мақсад қилинган маънони тўлиқ ифодаламагани учун «Танвир» сўзини таржима қилмай қолдирдик.

²⁹⁹ تاریخ الفکر الأوروبي الحديث: (ص: ٢٥٥) رونالد سترومبرج. تشكیل العقل الحديث: (١٢٩, ١١٧) کرین بریتنون.

Танвирийлик бир қанча марҳалалардан ўтган бўлиб, аввалги танвирийлар одоб-ахлоққа, баъзи урф-одатларга риоя қилган. Динларга қарши танқидий фикрлар айтган бўлсалар ҳам, Яратувчига ишонган. Кейинги танвирийлар эса урф-одатларни менсимайдиган, ҳар қандай одоб-ахлоқни назар-писанд қилмайдиган, худосизликка мойил бўлган. Лекин барча танвирийларни бирлаштирган масала динга қарши курашиш, динни танқид қилиш ва барча диний ташкилотларни бутунлай йўқотишга интилиш эди³⁰⁰.

Танвирий ҳаракат ғарбда зиёлилар тарафидан ҳеч қандай танқидга учрамасдан тарқалган, деб тушуниб қолмаслик керак. Балки танвирийлар бир-қанча мутафаккир-файласуфлар томонидан танқид қилинган³⁰¹.

Чегара билмай ақлни улуғлайдиган танвирийлар тараққиётга, дунёдаги имкониятлардан чексиз фойдаланишга қаттиқ тиришардилар. Чунки динга бўлган ишонч йўқотилгандан кейин яшашдан биргина мақсад бор эди. Бу мақсад дунё лаззатларидан тўла баҳраманд бўлиб, беками-кўст ҳаёт кечириш³⁰² ва дунёдаги баҳт-саодатни энг олий чўққисига етиш эди³⁰³.

---

٣٠٠ تشكيل العقل الحديث: (١٨٢-١٨١، ١١٩-١١٨). (١٨٢-١٨١، ١١٩-١١٨).

٣٠١ تاريخ الفكر الأوروبي الحديث: (٢٦٤-٢٢٣). (٢٢٣-٢٦٤).

٣٠٢ تشكيل العقل الحديث: (١٢٤-١٢٥). حكمة الغرب: (١٢٤-١٢٥). موسوعة تاريخ الحضارات العام: (٨٦١٥).
303 Дунёда моддий тараққиётнинг ўзи билан баҳт-саодатга эришиб бўлармиди?!
Бир кун келиб тугайдиган бу дунёда тўлиқ баҳт-саодат бўлиши мумкинми?!
Инсон доим бир нарсадан – «бу дунёдан ўтгандан кейин ҳолим нима бўлади?»
деган хавотирда яшар экан, қандай қилиб бутунлай хотиржам бўла олади?!
Қандай қилиб тўлиқ баҳтли бўла олади?!

Камбағаллар баҳт бойлиқда деб, бойлиқ топишга тинмай интилади. Бойлар эса баҳт топиш учун бойликларини сарфлайди. Лекин қанча бойлиқ сарфламасинлар ҳақиқий баҳт (ички хотиржамликка-руҳий ором)га эриша олмайдилар.

Банда ўзининг яратувчиси бўлмиш Аллоҳга бандачилик-қулчилик қилмасдан баҳтга эриша олармиди?!

Аллоҳга қулчилик қилишдан бўйин товлаган кимсалар ички изтиробдан, руҳий баҳтсизликдан қутулиш учун ўзларини чалғитишига уринадилар халос.

Турли ўйин-кулгилар..., хаёлий қисса-фильмлар... ёки ақлни кетказувчи (маст қилувчи) нарсаларни истеъмол қилиш билан роҳатлангандай бўладилар. Аслида, бу роҳат деб билинган нарса ҳақиқий – реал ҳаётни унугланлари сабаб вақтинча келган нарсадир. Чунки Аллоҳга қулчилик қилишдан бош тортганлар ҳаётда руҳий азобда яшаганлари учун реал ҳаётни унутиш билан роҳатлангандай бўладилар.

8-фасл. Насоро диндорлари ва феодал тузум

Танвирийлар ҳақида сўз юритганимизда шуни айтиб ўтишимиз керакки, танвирийларнинг учлик худосига қурилган насоро динини танқид қилишлари, ботил эътиқод-хурофотлардан озод бўлиш керак, деган фикри тўғри эди. Чунки насоро динининг асоси бўлган учлик худосини ақлан тасаввур қилиб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Кран Бринтон айтган эди: «Насоро динидаги учлик ақидасини олайлик, бир вақтнинг ўзида бир нарса битта ва учта бўлишини ҳеч бир математик қоида қабул қила олмайди»³⁰⁴.

Танвирийларнинг черков диндорлари раҳнамо бўлган феодал тузумидан халос бўлишимиз керак, деган фикри ҳам ҳақ эди.

Ислом келгандан кейин мусулмонлар Ислом адолати остида бир неча аср фаровон ҳаёт кечирган вақтларда³⁰⁵ насоролар черков диндорлари раҳнамо бўлган феодал тузуми остида хору зор бўлиб ҳаёт кечирадилар.

Европа минг йилдан кўпроқ вақт Рум империясидан қолган феодал тузум остида ҳаёт кечирди. Рум императорлари ҳеч қачон Аллоҳнинг шариати билан ҳукм қилмаган эди. Черков диндорлари насоро динини қабул қилган император ва унинг меросхўрларини насоро дини билан ҳукм қилишга чақиришмаган, Рум империяси насоро динини ақида жиҳатдан қабул қилган эди. Черков диндорлари сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳолатларни ўзгартирмасдан ўз ҳолида қолдирган ва бу соҳаларда Рум империясида айтарли ўзгариш қилинмаган эди.

Ибн Қойим роҳимахуллоҳ айтадилар: «Банда Аллоҳнинг буйруқларига бўйсуниш билан дунё ва охиратда баҳт-саодатга эришади. Бандага дунё ва охиратда манфаати бўладиган иш Аллоҳнинг буйруқларига бўйсунишdir. Дунё ва охиратда баҳтли бўлган инсонлар фақат Аллоҳнинг буйруқларига бўйсуниб баҳтли бўлишган. Дунё ва охиратда баҳтсиз бўлган инсонлар Аллоҳнинг буйруқларини ташлаб баҳтсиз бўлишга».

Салаф солиҳлардан бирлари айтган эди: «Агар подшоҳлар ва уларнинг фарзандлари биздаги (бизнинг қалбимиздаги хотиржамликни...) тотиб кўрганларида эди, бизлардан уни олиб қўйишга бор кучларини сарфлар эдилар».

اقضاء الصراط المستقيم: (١١٠١١) ابن تيمية. الداء والدواء لابن قيم الجوزية: ص: ١٢٥.

³⁰⁴ كرین برینстون - تشكيل العقل الحديث، ص ١٣٠.

³⁰⁵ Бу ҳақида, иншооллоҳ, қуйида сўз юритилади.

Черков диндорлари аввалда заиф бўлиб, насороларни ҳимоя қилган императорларнинг сиёсатига таъсир қила олишмаган бўлса, кейинчалик куч-қувватга эга бўлиб, подшоҳларга сўзлари ўтадиган вақтда ҳам, дин билан ҳукм қилишни ўйлашмади. Балки нафсу ҳаволарини ҳукмрон қилишди.

Черков диндорлари ўз хоҳиш иродаларини Яратувчининг иродаси, деб подшоҳларни ўз ҳукмларига бўйсундиришга уринардилар. Улар бу билан динни қоим қилишга эмас, балки ўз шахсий манфаатларига эришмоқчи бўлардилар. Модомики подшоҳлар черков диндорларига бўйсунар экан, диндорлар подшоҳларнинг қандай ҳукм юргизаётганига аралашмас эди³⁰⁶.

Черков диндорлари ўз хоҳиш-иродаларини Яратувчининг иродаси деб, подшоҳларга босим ўтказганлари учун подшоҳлар диндорларнинг талабларини бажаришга мажбур бўлар эди. Бунинг муқобаласида подшоҳлар ҳам черковнинг қўллаб-қувватлашга эришиб: «Ўзларини Яратувчининг ердаги сояси» деб намоён қиласардилар. Олиб бораётган сиёсатларига (бу сиёсат оддий халқ учун зулм ўтказаётган бўлса ҳам) илоҳий тус берар ва буйруқ-қайтариқларини муқаддас қилиб кўрсатар эдилар³⁰⁷.

Европа зиёлилари – танвирийлар насоро оламидаги ана ўша ҳукмни диний ҳукм, ана ўша давлатларни диний давлат деб номлашган эди.

Черков диндорлари нафсу-ҳаволарига тўғри келган ҳукмларни дин номидан қиласардилар ва бу иш катта жиноят эди. Лекин черков

---

³⁰⁶ Черков эътиқодида сиёсат:

Насоролар эътиқодида Инжил билан ҳукм қилиш ҳақида қисқача айтиб ўтамиш: Аллоҳ таоло бир неча оятларда насороларга Инжил билан ҳукм қилиш фарз эканини баён этган (Моида: 44-47. Ҳадид: 25).

Ийсо алайҳиссалом олиб келган дин сақланмай, бутунлай бузилгандан кейин насороларнинг давлатни диний ҳукм билан бошқариш ҳақидаги эътиқодлари ҳам бутунлай бузилди. Черков диндорларида: «Ҳукмдорлар хоҳлаган ҳукмлари билан ҳукм қилсалар бўлади», деган эътиқод мавжуд эди.

Черков диндорлари куч-қувватга эга бўлиб, ўз нафси-ҳаволарига подшоҳларни бўйсундираётган вақтларида ҳам ўзларининг ботил эътиқодларига хилоф иш қилган эдилар. Кучсиз бўлиб қолганларида эса ботил эътиқодларини рўкач қилиб (динимиз сиёсатга аралашишга буюрмаган деб), ҳукмдан узоқлашдилар.

مذاهب فكرية معاصرة: (١٢-١١: ٤٣).
مذاهب فكرية معاصرة. (٢٠٢١: ٤٣-٤٥).

диндорларига қараб Аллоҳ нозил қилган динга баҳо бериш залолатнинг айни ўзи эди.

Агарда черков диндорлари нафсу ҳаволарига эргашмай, насоро дини билан ҳукм қилғанларида ҳам, бу ҳукмни Аллоҳнинг ҳукми дейиш (насоро динини Аллоҳнинг дини дейиш) залолатнинг айни ўзи эди.

Танвирийларнинг: «Ботил насоро динидан қутилишимиз керак, золим феодал тузумидан халос бўлишимиз керак», деган фикри ҳақиқат бўлса ҳам, лекин саломат ақлга қарши чиқиб, ички кечинмаларини тан олмай³⁰⁸, ҳақ диндан юз ўгиришлари энг катта адашишлик эди.

Танвирийларнинг ҳақ Ислом динини ботил насоро динига тенглаштиришлари, золим феодал тузуми билан Ислом адолатини бирдай қарашлари катта залолат эди.

---

³⁰⁸ Иншооллоҳ, қуйида Аллоҳ нозил қилган ваҳий саломат ақлга қарама-қарши бўлмаслиги ҳақида сўз юритамиз.

2-бўлим. Париж инқилоби

1-фасл. Узоқ йиллар давом этган ҳаракат самараси

Узоқ йиллар давом этган танвирий ҳаракат натижасида³⁰⁹, тўғрироғи, Европада бир-неча асрлар давом этган феодал тузумига, черков диндорларига³¹⁰ қарши кураш 1789 йил Париж инқилобида ўз самарасини кўрсатди³¹¹.

Парижда нон нархи кўтарилиб кетганлиги сабаб авом халқ ҳам инқилобга қўшилди³¹². Бастилия томон қўзғалган оламон «НОН» деб ҳайқиришидан, халқ қанчалик ночор аҳволда бўлганини билиш мумкин³¹³.

Париж инқилобида «Хуррият, озодлик, тенглик, бирдамлик» шиорлари халқ оғзидан баралла янгради. Лекин бу шиорлар халққа талқин қилинган эди, ҳатто авом халқни ўйига ҳам келмайдиган «Йўқолсин қолоқлик (*реакционлик*)»³¹⁴, деган шиорлар ҳам инқилобчилар оғзидан эшитилган эди.

2-фасл. Инқилоб омиллари

³⁰⁹ Танвирий деб билинган файласуф-зиёлиларнинг ҳаммаси ҳам инқилоб йўли билан мавжуд ҳукуматни йўқотиш керак деган фикрда бўлмаганлар. Лекин уларнинг фикрлари ўз-ўзидан халқни инқилобга йўллаган эди.

قصة الحضارة: (٣٨٨٤٢).

³¹⁰ Шу ерда Черков диндорларининг инсониятга нисбатан қилган жиноятини яна бир бор айтиб ўтиш керак. Насоролар инсонларни нафақат ҳақ дин – Ислом нуридан тўсган эди, балки инсоният тарихидаги энг ваҳший тузумлардан бири бўлган феодал тузумининг асосий ҳимоячилари эди. Шунинг учун инқилоб нафақат ҳокимиятга қарши бўлаётган эди, балки золим ҳокимиятнинг асосий ҳимоячилари бўлган черковга ҳам қарши эди.

³¹¹ Америка инқилобчилари (1775 – 1783) ҳам танвирийлардан таъсирланган эди. Мустақилликка эришган АҚШ дастурида ҳам танвирийлар фикри мавжуд бўлган. Лекин Америка инқилобининг асосий омилларидан бири Британия билан Америка орасидаги сиёсий масалаларга тааллуқли бўлгани учун Америка инқилобига тўхтамадик.

³¹² Авом халқ кўпинча иқтисодий ҳолатни яхшилаш учун бош кўтаради. Агар авом халқдан ҳуррият олиб қўйилса, эркинликлари топталса, лекин иқтисодий ҳолати яхши бўлса, индамай ўз ишида давом этавериши мумкин. Аммо авом халқ иқтисодий тангликка сабр қилиши қийин.

قصة الحضارة: (٤٩٢ ١٤٢).

³¹⁴ Қолоқликдан «Дин» мақсад қилинган бўлиб, оддий халқни чўчитиб юбормаслик учун «қолоқлик» деб айтилган эди.

Франция инқилобининг асосий омили сиёсийми, иқтисодийми ёки ижтимоийми бу ҳақида узоқ баҳс қилиш мумкин³¹⁵. Инқилоб содир бўлишига бу омилларнинг ҳаммаси таъсир қилгани шубҳасиз³¹⁶. Лекин Франция инқилоби таҳлил қилинса, инқилобда ўз мақсадларини очиқ баён этмай, хуфиёна ҳаракат қилган кучлар бор бўлганини мулоҳаза қилиш мумкин.

Инқилобий ҳаракатларда оламоннинг ортида туриб ўзларининг мақсадлари учун ҳаракат қиласиган махфий кучлар мавжуд бўлиши табиий.

Франция инқилобида черков мулки мусодара қилиниб, халқ тасарруфига ўтказилса, авом халқ рози бўлиб, динидан воз кечмасдан, урф – одатларини сақлаб қолавериши мумкин эди. Лекин оддий халқ кучи билан оёққа турган инқилоб халқнинг хаёлига ҳам келмаган шиорлар билан ғалаба қозонди.

Халққа ҳеч қачон душманлик қилмаган инсонлар халқ душмани деб қатл этилди. Бундай қатлиомга гувоҳ бўлиб турган авом халқ даҳшатга тушиб, ваҳшийлик қандай бўлаётганини тушуна олмас эди.

Инқилоб ортидаги махфий кучлар

Франция инқилоби ҳақида фикр билдирган баъзи таҳлилчилар инқилобдаги махфий кучларни яхудий жамоалар деб айтишган.

Сион донишмандларига нисбатланадиган «Протоколлар»да³¹⁷ Франция инқилобини яхудийлар ортдан туриб тўлиқ бошқарганлиги, «озодлик, тенглик, бирдамлик» шиорлари ҳам яхудийлардан чиққанлиги даъво қилинади.

---

³¹⁵ Баъзида таҳлилчилар бир ҳодиса омилларини баён қилганларида битта асосий омилни айтиб ўтадилар. Буни ўқиган ўкувчи ҳодисанинг бир омили бўлган экан деб ўйлади. Аслида, бир неча омиллар жамлангани сабаб воқеа содир бўлган бўлади.

³¹⁶ Таҳлилчиларнинг фикрига кўра, Франция инқилоби вужудга келиб, ғалаба қозонишининг юқорида айтилган омилларга қўшимча ҳаёт тарзи ўзгаргани эди. Яъни қишлоқларда тарқоқ яшашдан шаҳарларда жамланниб яшашга ўтишлик (урбанизация) ва яна феодал синфга рақобатлашадиган буржуа синфи вужудга келгани ҳам сабаб бўлган эди.

³¹⁷ Юқорида айтиб ўтганимиздек, «Протоколлар»ни яхудий донишмандлари тарафидан ёзилганлигига таҳлилчилар қарама-қарши фикр билдирадилар. Баъзи таҳлилчилар: бу «Протоколлар» атайлаб яхудий жамоалар қурратини ваҳимали қилиб кўрсатиш учун ёзилган деб фикр билдирганлар.

Лекин инсоният тарихидан хабардор, кавний қонунлар қандай жорий бўлишини³¹⁸ тушунган таҳлилчи бу даъволар бўрттирилганини билади.

«Протоколлар»даги даъволар ўта муболағали экани шубҳасиз. Лекин Франция инқилобига яхудий жамоалари ҳам ҳисса қўшгани ва инқилобни ўз мақсадлари томон озми-кўпми йўналтирганлари ҳақиқатдан йироқ эмас.

Неча минг йиллик тарихга эга, лекин бир неча асрлардан бери хору зор яшаган яхудий жамоалари³¹⁹ тартиб-интизом издан чиқиб, бошбошдоқлик бўлаётган вақтда барча имкониятларини ишга солиб, ўз мақсадлари томон интилишлари табиий эди.

Бутун дунёда, хусусан, Европада юзага келган сиёсий, иқтисодий ҳолат яхудий жамоалари учун қулай фурсат эди. Бир неча асрлардан бери насоролар тазиики остида бўлган яхудийлар насоро диндорлари зулмидан қутилиш учун қилинган инқилобни диннинг ўзига қарши қилишга уринганлари ва ўз мақсадларига етиш учун ҳаракат қилганлари муқаррар³²⁰. Лекин инқилоб ортида туриб, тўлиқ бошқарганларини ва мулҳид – материалистларни вужудга келтириб чиқарганларини ва дунё сиёсатидаги катта ўзгаришлар ортида турганларини тасдиқлаш учун «Протоколлар»даги даъволар етарли эмас.

Тўғри, баъзи танвирийлар ва улардан кейин келган дунё саҳнасидаги катта сиёсатчилар яхудий миллатига мансуб экани воқелик. Шунингдек, баъзи сиёсатчиларни масон³²¹ бўлганлиги ҳам

---

³¹⁸ Яъни Аллоҳ таоло ҳалқлар устида жорий қиласиган кавний қонунини тушунишга муваффақ бўлган таҳлилчи, воқеалар қандай содир бўлишини тушуниб, ёлғон даъволарни фарқлай олади.

العلمانية نشأتها وتطورها: (١٤٧٦).

³¹⁹ Яъни бутун дунёга сочилиб кетган яхудий жамоалари.

٣٢٠ المفسدون في الأرض (ص: ١٤٨-١٤٦).

³²¹ Масонлар ким, улар қандай кучга эга, масонлар дунё йўналишини (сиёсатини, иқтисодини...) белгилаб берувчими ёки улардан бошқа дунёни йўналишини белгиловчи маҳфий ташкилотлар борми ёки бундай ташкилотлар ҳақидаги гаплар уйдирмами бундай масаллар таҳлилчилар орасида катта баҳс-мунозарали мавзу.

Биз ўз баҳсимизда бу мавзуни чуқур таҳлил қилиб, бир хулоса айтишни мақсад қиласиганмиз. Албатта, мусулмонлар орасида бундай чуқур мавзуларни ҳам таҳлил қиласиган мутафаккирлар бўлиши керак. Лекин мусулмон киши билиши

айтилади³²². Лекин бу маълумотларнинг ўзи: «Дунёдаги барча ишларлар ортида яхудий жамоалари ёки махфий ташкилотлар туради», деб хулоса қилишга кифоя эмас.

Шу ўринда билишимиз керак бўлган асосий масала Париж инқилобининг асосий-биринчи сабаби Черков диндорлари ва ҳукмдорлар эди³²³.

3-фасл. Европада секуляр давлат

Франция инқилоби ғалаба қозонди ва бу инқилоб бутун Европага таъсир қилди³²⁴.

керак бўлган энг асосий масала – Аллоҳ таоло нозил қилган Ислом дини мукаммал бўлиб, ҳар қандай ҳолатда ҳам бизларга тўғри йўлни кўрсатган.

Махфий келишув ёки махфий ташкилотлар бор-йўклигини билиш ёки билмаслик мақсаддан тўсиб қўймаслиги лозим. Ислом даъватини ёйишимиз, уммат олдидаги бурчимизни бажаришимиз ҳар қандай ҳолатда ҳам (ўша ҳолатга муносиб равишда) давом этиши керак.

Бу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, бундай масалаларни чуқур ўрганмай туриб фикр билдириш тўғри эмас. Чунки чуқур тадқиқ қилмай фикр билдирадиган инсонлар кўпинча махфий жамоаларнинг кучини бўрттириб юборадилар ёки бор кучларини ҳам инкор қилиб қўядилар. Бу икки ҳолат ҳам мусулмонларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Бу масалаларда чуқур баҳс-тадқиқотга эҳтиёж борлиги мутахассислар томонидан эътироф қилинган.

Шу соҳанинг энг кучли мутахассисларидан (яхудийлик, сионистлар, масон ва махфий кучлар ҳақидаги бир қанча китоблар муаллифи) Абдулваҳҳоб Масирий (1938 – 2008) оламий махфий келишув мавжуд эканини инкор қилиб, яхудий ва масонларнинг қудратлари кўп таҳлилчилар томонидан муболағали қилиб кўрсатилганлигини бир неча ўринларда баён қилган бўлсалар ҳам, лекин кўп саволларга (яъни махфий келишувни инкор қилинишига қарши айтилган эътиrozларга) жавоб йўклигини эътироф қилганлар.

موسوعة اليهود واليهودية والصهيونية: (٣٥١١٥) عبد الوهاب المسيري.
الجمعيات السرية: (ص: ١٦٤) مرفين جونز.

³²³ Худди шунингдек, Ислом оламида бўлган кўп воқеалар мусулмонлар учун катта зарар билан тугаганининг асосий сабаби мусулмонларнинг ўзлари эди.

Ота-боболар динни мукаммал ушлашга эътиборсизлик қилганларининг жазосини фарзандлар кўрди ва ҳозирги кунгача кўриб келяпти. Бу авлод ҳам ўзини ўнгламай, диндан узоқ бўлиб яшашда давом этса, келажак авлодни нима кутаётгани ёлғиз Аллоҳга аён. (Аллоҳ таоло Ўз фазлу марҳамати билан мусулмонларнинг ҳолатини ислоҳ қилсин!).

³²⁴ Франция ўша вақтда Европада энг катта таъсир кучига эга давлат эди. Аҳолиси ҳам бошқа давлатлардан кўп эди. Россияда 24 млн, Италияда 17 млн, Испанияда 10 млн, Буюк Британияда 9 млн аҳоли бор эди. Францияда эса 25 млн аҳоли бўлиб, Париж Европанинг энг катта шаҳри эди. Парижда 650 мингга яқин аҳоли истиқомат қиларди.

1789 йили инсон ва ватандош ҳуқуқлари³²⁵ декларацияси эълон қилинди³²⁶.

Европада секуляр³²⁷ давлат вужудга келди. 1793 йили демократик дастур эълон қилинди³²⁸.

Европада дин билан эмас, балки ҳалқ номи билан ҳукм қиласиган; динни ушлашга чақирадиган эмас, балки эътиқодий ҳурриятни³²⁹ ҳимоя қиласиган; черков қонунлари билан эмас, балки дунёвий дастур билан ҳукм қиласиган давлат пайдо бўлди.

Черков диндорлари ҳукуматга босим ўтказадиган эмас, балки динсиз ҳукумат қўлида хизматчига айланди³³⁰.

Европада секуляр-демократик давлат вужудга келди. Европа ботил динидан ҳалос бўлганидан кейин, ҳақ динни изламади. Балки насоро

Франция инқилоби бутун Европага катта таъсир ўтказди. Европада инқилоблар бирин-кетин вулқон бўлиб отила бошлади. Инқилобчиларнинг асосий мақсади феодал тузумидан қутилиш, черков нуфузини йўқотиш эди.

قصة الحضارة: (ملحق: ٣٣).

³²⁵ Европада инсон ҳуқуқлари қабул қилинишидан XIII аср аввал Ислом дини инсонларни – ҳурларни, қулларни, эркакларни, аёлларни, ота-оналарни, фарзандларни, ҳокимларни, ҳалқнинг барча табақасини ҳақ-ҳуқуқларини, ҳатто урушдаги душманни, қўлга тушган асирни, балки ҳали дунёга келмаган она қорнидаги ҳомилани ҳам ҳақ-ҳуқуқларини баён қилиб қўйган эди. Лекин мусулмонлар (ҳокимлар ҳам, омма ҳалқ ҳам кейинги вақтларда) Исломдан узоқлашиб, кўп ҳақ-ҳуқуқлар риоя қилинмай қўйилган эди.

Ислом дини ҳақида гапирган баъзи инсонлар Ислом динини ўзига эмас, балки Исломни даъво қилган мусулмонларга қараб – хусусан, кейинги вақтлардаги ҳокимларга қараб – баҳо берганлар.

Энг ачинарлиси, мусулмончиликни даъво қилган инсонлар Исломнинг адолатини унутиб, ғарбда қабул қилинган дастурлардан мамнун бўлиб қолганлар. Бу ҳақида батафсил сўз юритилади, иншооллоҳ.

قصة الحضارة: (ملحق: ٧٤).

³²⁷ Диний асосларга қурилмаган, дунёвий давлат. Секуляр давлат ҳақида батафсил сўз юритилади, иншооллоҳ.

قصة الحضارة: (ملحق: ٢٢٥ - ٣٣).
العلمانية نشأتها وتطورها: (١٤٤١).

Бу баҳсимизда Европа тарихини баён қилишни мақсад қилмаганмиз, фақат мавзуйимизга тааллуқли бўлган муҳим ўринларга тўхталиб ўтдик. Шунинг учун Париж инқилобидан кейинги ҳодисаларга – инқилоб қанча давом этганига, инқилобдан кейин Францияда ҳукумат бир неча бор қандай ўзгарганига тўхталмадик.

динини қабул қилишидан олдинги ўзининг эски меросига қайтиб³³¹ демократияни ихтиёр қилди³³².

---

³³¹ Демократия – халқ ҳукмронлиги эрадан аввалги бешинчи асрда биринчи бор Афинада жорий бўлган. Иншооллоҳ, бу ҳақида сўз юритамиз.

³³² Европа демократияни ихтиёр қилганига юқорида айтилган омилларга қўшимча:

1) Европада буржуа – капиталистлар синфи вужудга келиб, феодал синфдан мулкни тортиб олишга бўлган ҳаракатнинг таъсири;

2) Янги аср файласуфлари томонидан қайта тирилган қадимги грек-юнон фалсафасининг таъсири;

3) демократиянинг асосларидан бўлган «ҳуррият, озодлик, тенглик, бирдамлик» шиорларининг таъсири. Инқилобда баралла янграган бу шиорлар халқа талқин қилинган бўлса ҳам, феодал тузумидан тинкаси қуриган халқнинг кўнглидаги гаплар эди.

مذاهب فکرية معاصرة: (٢٠٢١ - ٢٠٦ : ٢٤٣١٢ - ٢٤٥).

3-бўлим. Секуляризм ва демократия

Янги чиққан термин-истилоҳлар

Секуляризмнинг маъносини баён қилишдан олдин муҳим бир масалани айтиб ўтишимиз керак:

янги чиққан (секуляризм, демократия, дунёвий давлат каби) терминларнинг шариатдаги ҳукмини айтишдан аввал бу терминлар нима маъноларда қўлланилганини билиб олишимиз шарт.

Янги чиққан термин нима маънода қўлланганини билишимиз учун ўша термин эгаларига қайтишимиз ва улар бу (*секуляризм, демократия... каби*) терминларни нима маънода ишлатганини билишимиз керак³³³. Бу терминлар нима маъноларда қўлланилганини билгандан кейин, шариатдаги ҳукмини айтишимиз мумкин бўлади³³⁴.

1-фасл: Секуляризм маъноси

Инглиз тилидаги «секуляризм – **secularism**» сўзи лотин тилидаги «сайкулум – saeculum» калимасидан олинган. Лотин тилидаги «сайкулум» калимаси «аср, замон, давр» маъноларини англатган. Ўрта асрларда эса «сайкулум» калимаси «дунё, олам» маъноларига далолат қилиб, черковнинг зиддида қўлланилган (*яъни Черков диний, сайкулум дунёвий*).

Юқорида айтиб ўтганимиздек, «секуляризм» термини илк бор Вестфалия сулҳида қўлланилди ва у вақтда «Секуляризм» терминидан «Черков мулкини диний бўлмаган жиҳат тасарруфи (*яъни черковга бўйсунмайдиган давлат тасарруфи*)га ўtkазишилик» мақсад қилинган эди. Францияда «секуляризм» термини XVIII асрда

---

٢٣٣ مجموع الفتاوى: ابن تيمية، ١١٩

³³⁴ Шу ерда муҳим бир нуқтага эътибор беришимиз керак: баъзида янги чиққан терминлар бир неча маънода қўлланилган бўлади. Баъзилар бир маъносига қараб ҳукм айтишса, бошқалар иккинчи маъносига қараб ҳукм айтишади ва ўртада келишмовчилик юзага келади. Шунинг учун бундай терминларга ҳукм айтишда батафсил гапириш керак. Бу маънога кўра, ҳукми бундай бўлади, у маънога кўра, ҳукми ундей бўлади деб айтиш ўринлидир.

«Черков мулкини ноқонуний йўллар билан мусодара қилиш» маъносида ишлатилди³³⁵.

«Секуляризм»нинг ҳозирги кунда қўлланиладиган маъноларига яқинроқ таърифни биринчи бўлиб 1850 йиллар Джордж Якоб Холиок (1817-1906): «Секуляризм – инсон ҳаётини моддий йўллар билан, дин (ёки насоро дини) аралашувисиз ислоҳ қилиш», деб таъриф берган³³⁶.

Секуляризмга ғарб қомусларида қўйидагича таърифлар берилган:

- 1) дунёвийлик, моддийлик, дунёвий йўналиш;
- 2) динни (ёки черковни) ҳаётдан, таълим-тарбиядан четлатиш;
- 3) қадрият ва ахлоқларни дин асосига эмас, балки замонавий ҳаётга мос қилиб, жамиятга қараб барпо қилиш.³³⁷
- 4) Фақат мана шу оламга эътибор бериб, шу оламга нисбатланиш (яъни диндор эмас, дунёвий бўлиш)³³⁸.
- 5) одамларнинг охиратга бўлган эътиборларини дунёга қаратиш учун интиладиган ҳаракат (ёки одамларни охиратта эмас, балки мана шу ҳаёт-дунёга эътибор беришлари учун интиладиган ҳаракат).³³⁹
- 6) секуляризмнинг машҳур таърифларидан «динни давлатдан ажратиш³⁴⁰» ёки «динни сиёsatдан ажратиш» ёки «динни сиёsat ва иқтисоддан ажратиш»³⁴¹.

Секуляризмнинг амалдаги татбиқининг бир сурати Демократия.

2-фасл. Демократиянинг маъноси

«Демократия» араб тилидаги калима эмас ва шариатимизда ҳам бу калима келмаган. Шунинг учун, юқорида айтиб ўтганимиздек, бу

³³⁵ العلمانية تحت المجهر: (ص: ١٢). العلمانية الجزية والشاملة. عبد الوهاب المسيري.

³³⁶ العلمانية تحت المجهر. (ص: ١٢).

³³⁷ العلمانية نشأتها وتطورها: (١٤١).

³³⁸ العلمانية تحت المجهر: (ص: ٥٨).

³³⁹ دائرة المعارف البريطانية: (١٩/٩) تحت مادة (Secularism). التيار العلماني الحديث. ٤٣.

³⁴⁰ Яъни диний муассасаларни давлат муассасаларига аралаштирмаслик, диний муассасаларни давлат муассасаларидан алоҳида қилиш.

³⁴¹ Кўпчилик уламолар «Динни давлатдан ажратиш» таърифига эътиroz билдирадилар. Чунки секуляризм динни давлатдан узоқлатишнинг ўзи билан чекланмайди, балки динни давлатдан ҳам, инсонларнинг ҳаётидан ҳам узоқлатишга ҳаракат қиласди, деб айтишган.

التراث والعلمانية: (ص: ٨٠). العلمانية نشأتها وتطورها: (١٥١).

термин маъносини ва шариатдаги ҳукмини билиш учун ўша терминни чиқарган инсонлар қандай маънода қўллаганларига қарашимиз керак.

Демократия – democracy – калимаси юонон тилидаги икки калимадан таркиб топган. «Demos» калимаси «халқ» маъносини, «kratos» эса ҳукм, ҳукмронлик маъносида бўлиб, демократия калимаси «халқ ҳукмронлиги» маъносини англатади.

Демократик ҳукм (милоддан аввал V-VI асрларда) қадимги Гречиянинг Афина шаҳрида бир муддат жорий бўлган. Афина шаҳрининг эркак аҳолиси қонунлар чиқаришда, ҳоким сайлашда ва ҳоказо шаҳар ишларида қатнашар эдилар. Лекин демократиянинг бу кўриниши³⁴² Афина ва Спарта шаҳрида озгина жорий бўлиб тўхтаган. Узоқ вақт давом этмаган³⁴³.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Европа бир неча асрлар, балки минг йилдан кўп феодал тузум остида яшади. Насоро диндорлари динни татбиқ қилишга ҳаракат қилмадилар. Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳолатлар Рим империяси даврида қандай бўлса, насоролар вақтида ҳам ўшандай давом этди. Черков диндорлари ҳукмдорларга босим ўтказишларидан мақсад динни татбиқ қилиш учун эмас, балки ўзларининг шахсий манфаатлари эди³⁴⁴.

Черков диндорлари ҳомийлик қилган феодал тузум – монархия ағдарилгандан кейин Европа қадимги Гречияда жорий бўлган демократик ҳукмни ихтиёр қилди.

Лекин Европага қайта келган демократия қадимги Афинадагидек халқнинг ўзи тўғридан тўғри иштирок этадиган демократия эмас,

---

³⁴² Яъни халқ тўғридан тўғри давлат ишларига тааллуқли бўлган ҳукмларни қабул қилишда иштирок этиши,

³⁴³ الديمقراطية الأثينية: (ص: ١٢١) أ.هـ. جونز. ترجمة د. عبد المحسن الخشاب. معنى الديمقراطية: (ص: ٦٧) لاسماعيل المهدى.

³⁴⁴ مذاهب فكرية معاصرة: (ص: ١٧٩).

балки халқ үз номидан гапирадиган вакили-депутатларни сайлашга³⁴⁵ асосланган демократия эди³⁴⁶.

3-фасл. Демократия ҳақиқатдан йироқ абстракт исм³⁴⁷

Демократия – халқ ҳокимлиги ҳақиқатдан йироқ хәёлий исм эканлиги, реал-хаётда тасаввур қилиб бўлмаслигини ғарб мутафаккирларининг ўzlари тан олишган. Чунки Афинада жорий бўлган тўғридан тўғри демократиянинг ўзида ҳам барча халқнинг³⁴⁸ бир овоздан ҳукм-қонун қабул қилишини тасаввур қилиб бўлмасди.

Халқнинг тўғридан тўғри ҳукм қилиши мавжуд бўлган тақдирда ҳам, у ҳукм халқ ҳукми эмас, балки кўпчиликнинг³⁴⁹ озчилик устидан (агарда орадаги фарқ 1 % бўлса ҳам) ҳукм қилиши бўлади³⁵⁰. Аммо

---

³⁴⁵ Юкорида айтиб ўтганимиздек, бундай демократияни Руссо каби мутафаккирлар инкор қилган. Халқ үз вакилини сайлаш ихтиёрига эга бўлиши демократия эмас. Сабаби «Бундай ҳолатда халқнинг фақат сайлов вақтида ихтиёри бўлади. Сайловдан кейин эса халқ вакили бўлган депутат қонунларни ўз манфаати учун қабул қилиши мумкин», деган фикрни билдирган.

³⁴⁶ الموسوعة السياسية: (ص: ٦٧) إعداد د. عبد الوهاب الكيلاني.

³⁴⁷ Бу ўринда амалий демократия ҳақида – демократияни даъво қилганлар ва демократиянинг ҳимоячиси бўлган давлатлар демократияга қандай амал қилаётганлари, демократияга қай даражада содиқликлари ҳақида сўз юритишни мақсад қилмаганмиз. Шунингдек, улар демократияни ўз манфаатлари йўлида ишлатишлари, ўз давлатлари фойдаси учун бошқа давлатлардаги очиқ диктатурани ҳимоя қилишлари ҳақида гапирмоқчи эмасмиз. Балки назарий демократияга озгина ишора қилиб ўтамиш. Чунки тузум ҳақ бўлса, лекин уни татбиқ қилаётганлар хато қилишаётган бўлса уларнинг хатолари ҳақида сўз юритиш ўринли. Аммо тузум ботил бўлса, уни татбиқ қилаётганларнинг хатоси ҳақида сўз юритишдан олдин ботил тузум ҳақида сўз юритиш ўринли. Шунинг учун назарий демократиянинг баъзи жиҳатларига ишора қилиб ўтамиш. Аммо демократияни даъво қилган инсонлар ўз демократик принципларига содиқ ёки содиқ эмасликлари алоҳида мавзу.

³⁴⁸ Афинада қонунларни халқ қабул қиларди, деганда барча Афинада истиқомат қилувчилар деб тушуниб қолмаслик керак. Чунки қонунларни қабул қилишда аёллар, қуллар, ҳатто асли афиналик бўлмаганлар ҳам иштирок этмасди. Яъни улар халқ ҳисобланмасди. Қонунларни қабул қилишда иштирок этадиганларнинг ўзи ҳам бир қанча табақаларга бўлинган бўлиб, тенг ҳукуқли эмас эди.

معنى الديمقراطية: (ص: ٦٧) لإسماعيل المهدى.

³⁴⁹ Шунинг учун демократларнинг ўzlари: «Озчилик кўпчиликнинг фикрига эргашиши демократиянинг принципларидан», деб айтишган.

³⁵⁰ العقد الاجتماعي: (ص: ٢٣٩).

түғридан түғри бўлмаган демократияни³⁵¹ демократлар йўл бошчиси Жан-Жак Руссо каби мутафаккирлар қаттиқ танқид қилган.

Руссо инглиз парламенти ҳақида шундай деган: «Инглиз ҳалқи ўзларини ҳур санаб қаттиқ хато қиладилар. Чунки улар парламент аъзоларини сайлаётган вақтдагина ҳурлар, сайлов тугаши билан яна қулликка қайтадилар. Ўз ихтиёридан маълум бир вақт фойдаланиш ва шу вақтнинг ўзида ҳур бўлиш ҳақиқий ҳурлик эмас. Чунки ўша вақт ўтгандан кейин ҳурлик йўқолган бўлади»³⁵².

Демократия хаёлий исм бўлиши билан бирга ақлан ва мантиқан олганда, ҳукмрон бўла олмайдиган тузум. Чунки ўзини ўзи бекорга чиқарадиган ҳар қандай тузум ҳукмрон қилинишга лойик эмас³⁵³. Агар ҳалқ демократиядан бош тортса, ҳалқнинг ўзи демократияни бекор қилган бўлади³⁵⁴. Ўзини ўзи бекор қилган тузум қандай ҳукмрон қилиниши мумкин?

4-фасл. Демократиянинг принциплари

Демократик давлатларнинг дастурларида³⁵⁵ демократияни «Ҳалқ ҳокимияти ёки ҳалқ ҳукмронлиги ёки ҳалқ энг олий ҳукмрон, ҳалқдан юқори ҳокимият йўқ», деб таърифлашади.

Демократиянинг асосий принципларидан бири қонун устуворлигини ва ҳақ-хуқуқларни (эркинликни) ҳимоя қилиб, таъминлашдир³⁵⁶.

---

³⁵¹ Яъни ҳалқ номидан ҳукм чиқарадиган ҳалқ вакили – депутатларни сайлашга асосланган.

³⁵² العقد الاجتماعي: (الفصل: ١٥، ص: ٢٦٦).

³⁵³ Яъни демократиянинг маъноси ҳалқ ҳукмронлиги. Ҳалқ ўз ҳукмронлигидан бош тортиб, бошқасини ҳукмрон қилишини ихтиёр қилса, демократия демократияни бекор қилган бўлади.

³⁵⁴ Яъни демократиянинг асоси бўлган ҳалқнинг ўзи демократияни (яъни ҳалқ ҳукмронлиги)ни бекор қилган бўлади. Масалан, ҳалқ айтсаки, биз ўзимиз қабул қилган қонунлар билан яшамаймиз, балки бошқа бирорвга мутлақо бўйсунамиз деса, ҳалқ демократияни бекор қилган бўлади.

³⁵⁵ أنظمة الحكم في الدول النامية: (ص: ٦).

³⁵⁶ Шу ўринда муҳим бир масалани айтиб ўтишимиз керак:

Қай бир тузум-низом инсоният учун бир яхшиликни айтган бўлса, ўша яхшиликни Ислом дини аввалда баён қилган. Қай бир тузум инсониятни бир ёмонлиқдан қайтарган бўлса, Ислом дини аввалда ўша ёмонлиқдан қайтарган.

Худди шунингдек, демократик тузум ҳимоя қилган қайси бир ҳақ-хуқуқларда инсоният учун яхшилик бўлса, ўша ҳақ-хуқуқларни Ислом дини 14 аср аввал баён қилган.

Қонун устуворлиги³⁵⁷

Қонун устуворлигидан мақсад барчани қонун олдида тенг эканлиги³⁵⁸. Ўрта асрларда Европада ҳукмрон бўлган феодал тузумида жамият бир неча табақаларга бўлинган бўлиб, олий табақалар дахлсизликка эга эди. Ҳокимлар эътиқодига мухолиф эътиқод-мазҳабда бўлган инсонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоя қилинmas эди. Мана шунинг учун ҳам инқилоблардан кейин Европа халқи учун қонун устуворлиги асосий масала бўлиб қолган³⁵⁹.

Эркинлик – ҳуррият

Шариатимизда муқаррар бўлган қоидалардан – Ислом дини бутунлай фойдали ишларга ёки зараридан фойдаси кўп бўлган ишларга буюради. Шунингдек, бутунлай заарали ишлардан ёки фойдасидан зарари кўп бўлган ишлардан қайтаради.

Шариатимиз бутунлай яхшиликка буюрган. Шариатимиз буюрган баъзи амалларда машаққат, инсонлар учун баъзи заарлар бўлиши мумкин, лекин инсонлар учун манфаати зараридан кўп.

Худди шунингдек, шариатимиз инсонларни заарали ишлардан қайтарган. Шариатимиз қайтарган баъзи амалларда инсонлар учун фойда бор бўлиши мумкин, лекин зарари фойдасидан кўп.

³⁵⁷ Назарий жиҳатдан демократия қонун устуворлигини таъминлаши керак. Аммо демократларнинг бу принципга қанчалик содик экани замон-маконга қараб турлича.

³⁵⁸ Баъзи инсонлар демократия билан кейинги вақтлардаги исломий деб айтилган давлатларни солиштириб, ўша исломий давлатларда қонун устуворлиги бўлмаган, деб айтишади.

Уларга айтиладики, ислом дини бундан бир ярим минг йил илгари қонун устуворлигини энг олий намунасини кўрсатиб берган. Шарафли қабиладан бўлган бир аёл жиноят содир этганда баъзилар Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан кечириб юборишни сўрашган. Шунда Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам агар қизлари Фотима жиноят содир қилса, Аллоҳнинг ҳукмини жорий қилишларини очиқ айтганлар.

(صحيح البخاري: ٣٤٧٥، صحيح مسلم: ٤٥٠٥).

Росууллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан кейин хулафои рошидинлар ҳам Аллоҳнинг ҳукмини устувор қўйиб, ҳаммага бирдай жорий қилишда гўзал намуна бўлишган.

Аммо кейинги вақтларда Исломни даъво қилган ҳокимлар Аллоҳнинг қонунини устувор қўймасликлари Ислом дини қандайлигини эмас, балки ўша ҳокимларнинг Исломга қандай амал қилгандарини кўрсатади холос.

(الاتجاهات الفكرية المعاصرة: ص: ١٢٥). ³⁵⁹

Эркинлик, ҳақ-хуқуқларни ҳимоя қилиш ва таъминлаш демократиянинг асосий принципларидан яна бири³⁶⁰.

Ҳурриятдан мақсад ҳар бир инсоннинг шахсий, сиёсий ва иқтисодий эркинлиги, ҳақ-хуқуқи.

Феодал тузум ҳукмдорлари ва Черков зулми остида яшаган ғарбликлар учун демократия берган ҳақ-хуқуқлар қулликдан озод бўлиш эди.

Демократиядаги ҳурриятнинг маъноси: инсон, модомики, бошқаларнинг ҳурриятига зарар бермас экан, хоҳлаган ишини қилиши, хоҳлаган сўзини айтиши, хоҳлаган эътиқодда бўлиши мумкин. Жамиятга алоқадор масалаларда эса ҳурриятни парламент белгилаб беради³⁶¹.

Демократия инсонларга берган ҳуррият, аслида, инсон ўз нафсига ёки ўзига ўхшаган махлуқларга қул бўлишига олиб борадиган ҳурриятдир³⁶². Демократик ҳурриятда инсон нафақат динини, қадриятларини, урф-одатларини сақлаб қолиши, балки инсон инсонийлигини сақлаб қолиши ҳам хатар остида қолади. Инсонийлигини йўқотган инсонга дин, қадриятлар ҳақида эмас, балки унинг инсон эканлиги, эркакнинг эркак, аёлнинг аёл эканлиги ҳақида гапириш керак бўлади.

Демократия тақдим қилган ҳуррият, охир-оқибат инсонни ўз нафсига қул бўлишига олиб борадиган ҳурриятдир. Чунки Аллоҳ таолога банда-қул бўлишдан бўйин товлаганаар истаса-истамаса ўз нафсига ёки ўзига ўхшаган махлуқларга қул бўлади.

Аслида, ҳақиқий ҳурлик – инсон ўзининг Яратувчиси, Роббиси бўлган Аллоҳ таолога банда-қул бўлиб, Аллоҳдан бошқаларга

---

³⁶⁰ Юқорида айтиб ўтганимиздек, Ислом дини барча табақа инсонларнинг ҳақ-хуқуқларини комил суратда ҳимоя қилган ва бу мавзуда Ислом уламолари жилд-жилд китоблар таълиф қилишган.

³⁶¹ Парламент аъзолари ҳуррият деб ҳайвонлар ҳам жирканадиган ишларни қилишга рухсат берадиган қонунларни қабул қилиб, унинг қаршисида мусулмонлар динларига эрkin амал қилишларини ман қиладиган қонунлар қабул қилса, демократлар наздида, инсон ҳуқуқлари поймол қилинмаган бўлади.

³⁶² Демократик эркинликлардан фойдаланиш мақсадида ўз юртларидағи истибоддан қочиб, демократик давлатлардан бошпана топган қанча мусулмон фарзандлари динларига эрkin амал қилиш ўрнига, динларини тарқ қилаётгандарни бунга ёрқин мисол.

құлчилик-ибодат қилишдан озод бўлишидир. Шунинг учун ҳам саҳабий Робеъ ибн Омир розияллоҳу анҳу форс қўмондони Рустумга шундай деган эдилар: «Аллоҳ таоло бизларни: «Одамлар ўзларига ўхшаган махлуқларга ибодат-құлчилик қилишни тарқ қилиб, оламлар Роббиси Аллоҳга ибодат қилишларига чақиришимиз учун, дунё танглигидан охират кенглигига етаклашимиз учун, ботил динлар зулмидан Ислом адолатига олиб чиқишимиз учун юборди»³⁶³.

Инсон Аллоҳнинг буйруқларини бажариб, қайтариқларидан тийилиб, ёлғиз Аллоҳга ибодат қилиб – Аллоҳни яхши кўриб, Аллоҳнинг азобидан қўрқиб, Аллоҳга таваккул қилиб, Аллоҳдан умид қилиб, Аллоҳга хорланиб-зорланиб, барча ибодатларни ёлғиз Аллоҳга қилиб, бу ибодатларда Аллоҳга бирортасини шерик қиласлик билан Аллоҳга ҳақиқий құлчилик қилган бўлади. Аслида, инсон мана шу учун яратилган³⁶⁴, дунё ва охиратдаги баҳту саодат ҳам мана шу билан бўлади. Аммо ҳуррият даъвосида Яратувчига қул бўлишдан бўйин товлаб, ўз нафсини ёки ўзига ўхшаган махлуқларни (бутқул ҳоким қилиш билан) илоҳ қилиб олиш ҳақиқий қуллик, дунё ва охиратдаги хорлиқдир.

Иқтисодий эркинлик

Демократия ҳимоя қилган эркинликларнинг яна бири иқтисодий эркинлик – капитализмдир.

Демократия иқтисодий эркинликни ҳимоя қилишни даъво этиб чиқди. Лекин бутун халқнинг манфаатларини бирдай ҳимоя қиласлик, иқтисодни тартибга соладиган, рибони, монополияни, бозорларнинг касод бўлишининг олдини оладиган тизим жорий қиласлини³⁶⁵. Балки иқтисодий эркинлик деб капиталист – бойларнинг манфаатларини ҳимоя қилди³⁶⁶.

---

٣٦٣ تاریخ الطبری: (٤٠٠ ١٢)

³⁶⁴ Зорият сураси 56-оятида келганидек, Аллоҳга құлчилик қилиб, Аллоҳга бирортасини шерик келтирмаслик учун яратилган.

³⁶⁵ Ҳавоий нафслари таъсиридан саломат бўла олмайдиган заиф ақллари билан барчанинг манфаатини бирдай ҳимоя қиласлик тизимни қандай жорий қиласинлар?

³⁶⁶ Агар исломий иқтисод билан Капиталистик иқтисодни солиширадиган бўлсак, нафақат икки иқтисодни, балки бундан 14 аср олдин Ислом жорий қиласлик сиёсат, иқтисод ва жиноий қонунларни бугунги кундаги қонунлар билан

Демократиянинг иқтисодий жиҳати бўлган капитализм сабаб жамият иккига: катта бойлар ва камбағал-қашшоқлар синфига бўлинди. Бунинг ортидан ишсизлик кўпайиб, камбағаллар синфи ортиб кетди³⁶⁷. Кучли капиталистик давлатлар арzon хомашёга эга бўлиш мақсадида кучсиз давлатларни оёқости қилиб ташлади. Бу ҳолатга аввало черков диндорлари, сўнгра уларни ўрнини эгаллаганлар сабаб бўлди.

Шу ўринда яна бир бор таъкидлаб ўтиш керакки, черков диндорлари ва улардан кейин келиб, инсониятни Аллоҳнинг динидан тўсган барча тоифаларни инсоният учун қилган жиноятлари чексиздир.

Аллоҳ таоло бундай кимсалар ҳақида шундай марҳамат қилди:

{وَنَرَزُوا لِلَّهِ جِبِيعًا فَقَالَ الصُّعْمَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهُمْ أَنْثُمْ مُغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فَالْأُولَا لَوْ هَدَانَا اللَّهُ لَهُدِنَاكُمْ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجْزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ حَمِيصٍ} إبراهيم: ٢١ .

(Қиёмат Кунидаги барча (халойиқ) Аллоҳга рўбарў бўлиб, бечора (эргашувчи)лар мутакаббир кимсаларга (яъни, ўзларининг собиқ йўлбошчиларига): «Бизлар сизларга эргашган эдик, энди Сизлар бизларни Аллоҳнинг бирон азобидан қутқара олурмисизлар?!» деганларида, улар айтдилар: «Агар Аллоҳ бизни (Ҳақ йўлга) ҳидоят қилганида биз ҳам сизларни ҳидоят қилган бўлур эдик. (Энди эса) додвой қиласизми, сабр-қаноат қиласизми, биз учун баробардир — ҳеч қандай нажот йўқдир». Иброҳим сураси 21-оят.

Бошқа оятда:

{ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنَ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رِبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ الْقُولَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ * قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا أَكْنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدَى بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ * وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّئِلِ وَالنَّهَارِ إِذْ

солиштирадаган бўлсақ, Аллоҳнинг динидан юз ўтирганлар ўзларига зулм қилганлари очиқ-оидин равшан бўлади.

التشريع الجنائي الإسلامي مقارناً بالقانون الوضعي. المؤلف عبد القادر عودة.
الفرد والدولة في الشريعة الإسلامية: المؤلف عبد الكريم زيدان. حقوق الإنسان العامة في الإسلام. حقوق الإنسان محور مقاصد الشريعة.

٣٦٧ المصدر: كواشف زيف لعبد الرحمن حسن حبنكة ص ٧٠٧ - ٧١٠

تَأْمُرُونَا أَنْ نَكُفُّرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَنْدَادًا وَأَسْرُرُوا النَّدَاءَةَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ وَجَعَلْنَا الْأَعْلَامَ فِي أَعْنَاقِ الظَّالِمِينَ كَفَرُوا هُنَّ يُجَزَّوُنَ إِلَّا

مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ } سَيِّرَةٌ ٣١-٣٣

Кофир бўлган кимсалар: «Бизлар бу Қуръонга ҳам, ундан олдинги (китобларга) ҳам ҳаргиз иймон келтирмаймиз», дедилар. (Эй Мұхаммад), агар сиз ўша золим кимсаларни (Қиёмат Кунида) Роббилари (Аллоҳ таоло) ҳузурида турғузиб қўйилиб, бир-бирларига гап қайтараётганларини кўрсангиз эди. (Ўшанда) бечора саналган (яъни эргашувчи бўлган) кимсалар, мутакаббир кимсаларга (яъни ўз пешволарига): «Агар сизлар бўлмаганингизда, бизлар шак-шубҳасиз, мўминлар бўлур эдик», десалар; Мутакаббир кимсалар бечора саналган кимсаларга: «Сизларга ҳидоят келганидан сўнг сизларни (ундан) биз тўсдикми? Йўқ, ўзларингиз жиноят қилгувчи бўлдингизлар», дерлар. Бечора саналган кимсалар эса мутакаббир кимсаларга: «Йўқ, кечаю кундуз қилган макр-ҳийла(ларингиз бизларни мўмин бўлишдан тўсган эди). Ўшанда сизлар (ўз макр-ҳийлаларингиз билан) бизларни Аллоҳга кофир бўлишга ва У зотга (ўзгаларни) шерик қилишга зўрлар эдингизлар», дедилар. Азобни (ўз кўзлари билан) кўрган вақтларида улар (яъни пешволар ҳам, эргашганлар ҳам) ичларида надомат қилдилар ва Биз кофир бўлган кимсаларнинг бўйинларига кишанлар солдик. Уларга фақат ўзлари (ҳаёти дунёда) қилиб ўтган қилмишларининг жазоси берилур. Сабаъ сураси 31-33 оятлар.

4-бўлим. Европа XIX асрда

Европа XIX асрда қандай ҳодисаларга гувоҳ бўлганини айтишдан олдин XVII-XVIII асрнинг сарҳисобини қилиб ўтсак, мақсадга мувофиқ бўлади.

1-фасл. XVII-XVIII асрларда вужудга келган диний қарашлар холосаси

Европада XVII-XVIII асрда дин қаттиқ танқидларга учраган бўлса ҳам, динни танқид қилувчилар Яратувчини очиқ инкор қилишга журъат эта олмаган эдилар, лекин пайғамбарларга ваҳий келишини қисман ёки бутунлай инкор қилишди:

1) баъзилар Яратувчига ишонган, Яратувчи пайғамбарларга ваҳий юборишига ҳам иқрор бўлган, лекин ваҳий ақлга, тажрибага қарама қарши келиб қолса, ақл муқаддам қилинади деб айтишганди;³⁶⁸.

2) баъзилар «Ваҳий фақат руҳий таълимотни олиб келган, ваҳий банда билан Роб орасидаги алоқани баён қиласди. Аммо сиёsat, иқтисод, ижтимоий масалаларни ва инсонлар орасидаги ўзаро муносабатларни баён қилиш ваҳийнинг вазифаси эмас», деб айтишди;

3) баъзиларнинг ваҳий ҳақида фикри: «Ваҳийга эҳтиёж бор бўлган инсонларга ваҳий нозил бўлган, инсонлар тараққиётга эришиб ваҳийдан беҳожат бўлишса, ваҳийга амал қилмай, ўз ақлларига суюнишлари мумкин», деб айтишган;

---

³⁶⁸ Аллоҳ тарафидан нозил қилинган ваҳий саломат ақлга қарама-қарши бўлмайди. Агар ваҳий билан ақл ўртасида қарама-қаршилик кўринаётган бўлса, ваҳий дейилаётган сўз Аллоҳнинг каломи эмас. Худди насоролар бузилган динни Аллоҳга нисбатлаганларидек. Шунинг учун насоро оламидаги кўпчилик зиёлилар насоро динини ақлга зид деб билишди. Аммо ваҳий ҳақиқатдан Аллоҳнинг каломи бўлса, унда ваҳийни тўғри тушунмаганидан қарма-қаршилик кўринади ёки даъво қилинаётган ақлнинг ўзи саломат ақл эмас.

Ибн Таймия роҳимхуллоҳ ўзларининг 10 томлик "درء تعارض العقل والنفل" китобларида саломат ақл ваҳийга қарама-қарши бўлмаслиги ҳақида батафсил сўз юритганлар.

4) XVIII асрда Европада танвирийлар орасида энг күп тарқалган диний эътиқод Яратувчига ишониб, ваҳийни инкор қилиш эди. Яратувчи инсонга ақл берган экан, инсон ақли билан баҳт-саодатга эришади, деб айтишиди. Ҳаётнинг ҳамма жиҳатида ақлни буткул ҳоким қилиб, ақлдан ўзга ҳар қандай масдарни инкор қилишди. Ваҳийни инкор қилган Европа зиёлилари ақлга эргашишни даъво қилиб, ваҳийни буткул инкор қилишлари айни ақлсизлик эди³⁶⁹.

---

³⁶⁹ Яратувчига иқорор бўлиб, Яратувчи барча махлуқотларни беками-кўст, ўз вазифасини бажарадиган қилиб яратганини эътироф этиб, бу махлуқотлар орасида энг мукаррам бўлган одамга вазифа юкламаган деб эътиқод қилиш айни ақлсизликдир.

Шунингдек, Яратувчи инсонларни яратиб, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйган, уларнинг вазифасини баён қилиб берадиган пайғамбарлар юбормаган, деб ўйлаш айни ақлсизликдир.

Яратувчи инсонларни бир-бирлари билан ихтилоф қилиб яшашларига ташлаб қўйган, уларга тўғри йўлни кўрсатмаган, адолатни, яхшилик ва ёмонликни баён қилмаган, деб ўйлаш айни ақлсизликдир.

2-фасл. Соғлом ақл саҳиҳ (тұғри-рост) вахийга қарама-қарши бўлмайди

Аллоҳни қўйиб, Ийсо (алайхиссалом)ни ва черков диндорларини худо қилиб олган Европа ўзининг бу илоҳларидан воз кечди³⁷⁰ ва қадимги грек-юнон меросига қайтди. Ақлни буткул ҳоким қиласиз деб, ўzlари билиб билмай нафсларини илоҳ қилиб олдилар.

Ақл, аслида, инсонга тұғри йўлни кўрсатади. Аллоҳ таоло бир-қанча оятларда ақл эгалари тұғри йўлда бўлганларини, ақл эгалари ибратланишларини баён қилди. Адашган инсонлар эса ақл ишлатмаганларини айтди.

Ақлга эргашишни даъво қилиб, Аллоҳнинг тұғри йўлини тарк қилган инсонлар, аслида, саломат ақлга қарши чиққан инсонлардир. Улар инсон фикр юритаётганда нафснинг ҳам таъсири бўлишини тан олмадилар³⁷¹. Инсонда ҳавойи нафс, шайтон васvasаси, шаҳват мавжудлигини ва инсон ҳаётдаги тасаррүфотларида буларнинг таъсиридан саломат қола олмаслигини тушунмадилар. Саломат ақл билан ҳавойи нафс таъсири остида қолган ақлни фарқламадилар³⁷².

Одамнинг нафси яхшилик-ёмонлик, сахийлик-бахиллик, қўрқоқлик, шижоат, мардлик-хоинлик ва ҳоказо бир-бирига қарама қарши яхши ва ёмон сифатлардан таркиб топганини ҳамма эътироф қилади. Лекин ақлга эргашишни даъво қилганлар ёмон сифатлар таъсиридан холи эканларини иддао қиладилар. Шайтон васvasасини гапирмаса ҳам бўлади.

Ислом дини ҳавойи нафсни жиловлашга, шайтон васvasасини даф қилишга буюрди. Чунки ҳавойи нафс ва шаҳват жиловланмаса, вақт ўтиши билан нафс буюрган шаҳвоний ишлар одат тусига айланади. Оқибатда инсон ўзи содир қилаётган ёмон ишларни инкор қилмайдиган (ёмон ишларини ёмон деб билмайдиган) бўлиб қолади.

---

³⁷⁰ Бутун Европа халқи насоро динидан воз кечди, деб тушуниб қолмас керак.

³⁷¹ Худди шайтон Аллоҳнинг буйруғига итоат қилмаганини ақлан тұғри иш деб даъво қилиб, итоатсизлик қилганини ва ўзиниг кибру ҳавосига эргашганини тан олмаганидек.

³⁷² Инсон ҳаётда ақл ва нафс билан баркамол бўлса ҳам, нафснинг ўрни ақлнидан катта. Чунки инсон ақлни йўқотиб ҳаётда давом этади, нафсни эмас.

Хавойи нафс ақлни ўз ишини түғри бажаришидан³⁷³ түсиб қўяди³⁷⁴. Ақл ҳавойи нафсга эргашиб хато қилганини билса ҳам яна ўша хатони такрорлайверади. Чунки ақл қилган хатосига жазо олмайди, жазо доим нафс-жасадга бўлади.

Ақлни буткул ҳоким қилишни даъво қилганлар тарихга назар солмадилар. Ўзларига ўхшаган инсонлардан³⁷⁵ кўплаб ботил фикрлар янграганига эътибор бермадилар³⁷⁶.

Ақлни ҳоким қилганлардан нима учун ботил фикрлар чиққанини ва ўша ботил фикрларнинг асоси нимада эканини ўйлаб ҳам кўрмадилар. Чунки ўша (ботил фикрларни чиқишига асос бўлган) нарсалар ўзларида ҳам мавжуд эди.

Ақлни даъво қилиб ҳақ динга қарши турли фикрлар янграган. Ҳақ битта, айтилаётган фикрлар эса турлича. Ақлни ҳоким қилишни даъво қилганлар нима учун ҳақ ўзгармас битта-ю, унга қарши айтилган фикирлар турли ва бу фикрларни қайси бири түғри эканини ўйлаб ҳам кўрмадилар.

---

³⁷³ Ақл танани фойдали ишларга бошласа, ўз ишини түғри бажарган бўлади.

³⁷⁴ Ақл ўз ишини кўпинча моддий ишларда түғри бажаради. Чунки ақлга ёмон таъсир қиласидиган (юқорида зикр қилинган омиллар) моддий ишларда қаршилик қилмайди. Чунки бу ўринда манфаатлар муштарак.

Яъни экиб, яхши ҳосил олишда ёки яшаш тарзини енгиллатиш учун янги бир техника ихтиро қилишда ва ҳоказо. Шундай моддий нарсаларда ақл фойда беради. Чунки бундай ишларда ақлни түғри ишлашдан тўсувчи (шайтон васвасаси, шаҳват, нафси ҳаво каби) омилларнинг катта таъсири бўлмайди.

³⁷⁵ Яъни ақлга суюнишни даъво қилган кимсалар.

³⁷⁶ Бир қанча Ислом уламолари, хусусан, Аҳмад ибн Абдуҳалим ибн Таймия (661-728 ҳижрий, 1263-1328 милодий) роҳмаҳуллоҳ ақлонийларнинг имомлари бўлган Арасто, Афлатун, Суқрот каби файласуфлар соғлом ақлга очиқ қарши чиққанларини инкор қилиб бўлмайдиган ақлий далиллар билан баён қилганлар.

Ибн Таймия роҳимаҳуллоҳ ўзларининг «نقض المنطق» китобларида Арастонинг фалсафий мантиқи ақлан яроқсиз эканини бир неча тарафлама исботлаганлар. Бошқа бир қанча китобларида Арасто, Суқрот, Афлатун ва шуларни йўлига эргашиб Ислом динига – түғри ақидага муҳолиф фикр билдирганлар саломат ақлга очиқ қарши чиққанларини инкор қилиб бўлмайдиган ақлий далиллар билан баён қилганлар. Ҳатто Исломий файласуф деб танилган, Европа философларига устоз деб биланган ибн Рушд, Фаробий ва ибн Синоларни ҳам Ислом эътиқодига муҳолиф бўлган фикрларни айтган ҳолатларида саломат ақлга очиқ қарши чиққанларни Ибн Таймия роҳимаҳуллоҳ ақлий далиллар билан, батафсил баён қилганлар.

Хулоса қилиб айтганда, ақлга әргашишни даъво қилиб, Аллоҳнинг тўғри йўлини тарқ қилган инсонлар нафсу ҳаволарига әргашиб, соғлом ақлга қарши чиқдилар³⁷⁷.

---

³⁷⁷ Адашганларнинг имоми бўлган шайтон ҳам нафсу ҳавосига әргашиб, ўзини ақлли санаб адашган эди. Аслида, шайтоннинг иши саломат ақлга зид эди. Шайтон ўзини Одам алайҳиссаломдан афзал деб билганида ҳам саломат ақлга қарши чиқкан эди. Чунки ақлан турпоқдан яратилган Одам, ўтдан яратилган шайтондан бир неча жиҳатлама афзал эди. Шайтон ўзининг абадий азобда қолишини била туриб, итоат қилишдан бош тортиши ақлсизликнинг энг охирги нуқтаси эди.

Аллоҳ нозил қилган Ислом динига амал қилмаётган инсон (қандай фикр ва эътиқодларда бўлишидан қатъи назар) нафси ҳавосига қул бўлган ақлсиз инсондир.

Ислом динини ҳақ деб билиб, Исломга амал қилмай яшаётган инсоннинг нафсу ҳавосига қул ва ақлсиз эканлигига шак-шубҳа йўқ. Чунки қандай ақлли инсон оз фурсатда тугаб битадиган роҳатни (агарда яшаётган ҳаётини роҳат деб айтсан ҳам) абадий азобга алмаштиради.

Яратувчига ва Яратувчи инсониятни икки дунё баҳт-саодатига етказувчи дин нозил қилганига ишонган, аммо ҳақ Ислом дини билан ботил динларни ажарата олмаган кимса ҳам ғирт ақлсиздир.

Чунки ҳар қандай зиддиятлардан холи, ақлга ҳам, ҳисга ҳам қарама қарши бўлмаган, инсонларнинг руҳий ва нафсий талабларига тўлиқ жавоб берган, ҳар замон ва маконда оят мўъжизалари зоҳир бўлиб турган ҳақ Ислом дини билан ботил динларни ажратмаслик ақлсизликнинг айни ўзиdir.

Яратувчига ишонган, аммо Яратувчи инсоният учун дин нозил қилганига ишонмаган инсон энг ақлсиздир.

Яратувчи инсонларни беҳудага яратиб, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйган, бирор ишга буюрмаган ва бирор бир ишдан қайтармаган, ораларидағи ихтилофларга ҳам бирор ҳал кўрсатмаган, дунё ва охиратдаги мукофот-жазо ҳам динга амал қилинишига яраша эмас, балки одамзоднинг ўзи тўғри деб билган нарсаларга яраша бўлади, деган гапни ақлини буткул йўқотган инсондан бошқа ким айтади?

Яратувчига ишонмаган кимса эса ақлсизларнинг энг ақлсизидир.

Сиру асрори битмас-туганмас бўлган бу олам ўз-ўзидан яралган...

Бу дунёдаги ҳодисалар ўз-ўзидан бўляпти...

Бу оламни барбод-вайрон бўлиб кетмаслиги (Яратувчи сақлаб турганлигидан эмас балки) ўз-ўзидан сақланиб турибди...

Ҳар тарафлама мукаммал қилиб яратилган инсон учун ҳаёт 100 йилга бормай тугайди, инсон бу дунёда ҳайвонлардек еб, ичиб ўтиб кетади...

Бу гапларни озгина ақли бор инсон айтиши мумкинми? Бу гапларни фақат энг ақлсиз кимсагина айта олади.

Ундан кимсалар нафақат яратувчини, балки ўзлиги (ўзини яратилган, муҳтоҷ махлуқ эканини)ни ҳам унуган кимсалардир.

Ўзини муҳтоҷ, оқиз банда эканини эътироф қилган инсон -ахир қандай эътироф этмасин? Қорни очганини, касал бўлганини эътироф қилар, ахир?! Бунда ҳам

муҳтоҗлигини сезмаган бўлса, ухлаб ётганида ёки ҳожатини ўтаётганида ўзига четдан назар солсин!- қандай қилиб юқорида беҳожат зот борлигини эътироф қилмайди?

Қандай қилиб ўзини бир томчи сувдан мукаммал инсон бўлиб яралганини тан олган кимса, бу ўз-ўзидан бўлмаганини, балки яратувчи яратганини тан олмайди?

Бу олам тартиб-интизомда турганини тан олиб, оламни мана шундай тартиб-интизомга солиб қўйган зотни эътироф қилмайди?!

Бирор бир нарса ўз-ўзидан содир бўлмаслигини тан олиб, бу чексиз оламни ўз-ўзидан пайдо бўлган деб айта олади?!

Бу гапларни ақлсизларнинг энг ақлсизидан бошқа ким ҳам айтиши мумкин?!

3-фасл. Материалистик фикр тарқалиши

XVIII аср тугаши билан танвир асри ҳам ортда қолди. XIX асрда Европада янги табиат (*материалистик-моддапарастлик*³⁷⁸) асри бошланди. Бу фикр әгалари табиат – моддани ҳамма нарсадан «диндан, ақлдан» юқори қўйишни даъво қилиб чиқдилар³⁷⁹.

Атеист³⁸⁰ – материалистлар янги чиққан вақтда динга қарши айтилаётган барча фикрларни қувватлашлари билан бирга, авом халқни қўзғатиш учун – «Бутун инсоният баҳтли ҳаёт кечириши», «Ҳамма бирдай яшаши» деган жарангдор шиорларни тинимсиз тақрорлардилар³⁸¹.

Баъзи зиёлилар атеистик фикрда бўлмаса ҳам, материалистларга хайриҳоҳлик қилди. Сабаби танвир асрида ниҳоясига етмаган ишни фақат атеистик фикр тўлиқ охирига етказиши мумкин, деб ўйладилар³⁸².

---

³⁷⁸ XIX асрда зоҳир бўлган материалист-моддапарастлар: моддадан бошқа ҳамма нарсани – ғайбни, рух оламини... инкор қилишган. Модданинг нима эканлигига эса бекарорлик билан жавоб беришган. Аввалда сезги органлари билан ҳис қилинадиган нарсалар деб айтишган бўлса, кейинчалик (кашфиётлар бўлиб, бу таъриф хато экани маълум бўлгандан кейин), модда ҳақида айтган таърифларини ўзгартириб, зеҳн-миядан ташқаридаги мавжудлик, деб айтишган. Худди шунингдек ўз хурофтларининг асоси бўлган кўп эътиқодлар ботил экани (яъни ўзлари эътироф этган илмий, тажрибий йўллар билан) билинганидан кейин, аввалги фикрларини қайта-қайта ўзгартиришган.

عقائد المفكرين في القرن العشرين: (ص: ٢٦). الشرك في القديم والحديث: (ص: ١٩٩).

³⁷⁹ Янглиш тушуниб қолинмаслиги учун муҳим бир эслатмани айтиб ўтишимиз керак: янги фикр чиқди деганда илгари мавжуд бўлган фикрлар йўқ бўлиб кетиб, янги чиққан фикрни ҳамма қабул қилган деб тушунмаслик керак. Янги-янги фикрлар чиқаётган бўлса ҳам, олдинги фикрларни ҳимоя қиласидиган инсонлар мавжуд эди. Балки Европада насоро динини эътиқод қиласидиган инсонлар ҳам кўп эди.

³⁸⁰ Европада атеист-худосиз деб аввал насоро эътиқодини ва черков таълимотларини қабул қилмаган ёки таңқид қилган кишилар айбланаарди. XVII асрларда Яратувчига ишониб, ваҳийни инкор қиласидиган кишилар «атеист-худосиз» деб номланди. XIX асрга келиб Яратувчини инкор қиласидиган ёки шубҳаланадиган кимсалар «атеист-худосиз» деб номланди.

الإلحاد في الغرب: (ص: ١٧). رسيس عوض. تاريخ الفلسفة القرن السابع عشر: (ص: ١٩٣) إميل لريبيه.

³⁸¹ المذاهب الفكرية المعاصرة ودورها في المجتمعات (١٠٠-٥١٢) غالب بن علي عواجي.

³⁸² Яъни Танвир асрида черков таълимотларини инсон ҳаётидан бутунлай узоқлатиш учун қилинган ҳаракат тўлиқ натижа бермаган эди. Бу натижага атеистик фикр билан етиш мумкин деб, баъзи инсонлар ўzlари атеист бўлишмаса ҳам атеистик фикрни қувватладилар.

موقف الإسلام من نظرية ماركس للتفسير المادي للتاريخ: (٦٥-٦٦).

4-фасл. Дарвин хурофоти

1859 йил Дарвин ўзининг «Навларнинг яралиши» эволюцион хурофот назариясини нашр қилди.

Дарвин хурофоти материалистларга айни муддао бўлди. Чунки улар Яратувчини инкор қилиб, олам қандай яралганини шарҳламаган эдилар. Материалистлар олам қандай вужудга келганини Дарвин назариясига кўра тушунтиришга ҳаракат қилдилар ва ўзларининг атеистик фикрларини қувватлаш учун эволюцион назарияни асос қилиб олдилар³⁸³. Ваҳоланки, Дарвин атеистлардек Яратувчини очиқ инкор қилмаган эди³⁸⁴.

Дарвин назарияси исботланган назария деб айтиш у ёқда турсин, балки илмий назария деб номланишга лойик эмаслигига қарамай (баъзи тоифалар, сиёсий кучлар тарафидан қувватланиши сабаб), эволюцион назария кенг тарқалди³⁸⁵.

Дин – ваҳийга ишонмаган инсонлар учун эволюцион назария оламни қандай яралганига жавоб эди. Чунки бу назария инкор қилинса, диний³⁸⁶ эътиқодга қайтиш керак эди. Шунинг учун ҳам

---

٢٨٣ مذهب النشوء والإرتقاء: (ص: ٦) منير الغاباني

³⁸⁴ Дарвин Яратувчини инкор қилмаслигини, бу буюк борлик Яратувчи борлигига далолат қила олиши мумкинлигини айтган. Лекин буни исботлаш кераклиги ва ўзининг ҳолати кўпроқ шубҳаланувчиларга мувофиқ келишини айтган.

عقائد المفكرين في القرن العشرين: (١١-٤٧٤). موسوعة الفلسفة: (٦٠-٥٦).

³⁸⁵ Биология фани олимлари ўша вақтда Дарвин назариясини «Қуруқ хурофот, тез кунларда эсдан чиқади», деб айтишган эди.

سلسلة تراث الإنسانية: (٩-١٢٥).

Дарҳақиқат, Дарвин назарияси илмий исботланган назария эмас эди, балки пуч хурофот эди. Лекин баъзилар (турли кучлар сиёсий ва бошқа мақсадлари йўлида) бу назариянинг кенг кўламда тарқалишига хайриҳо бўлдилар.

Сион донишманларига нисбатланадиган Протоколларда Дарвин назариясининг кенг тарқалиши яхудий жамоалари томонидан бўлгани айтилади. Протоколлардаги даъволар исботланганми ёки исботланмаганми бундан қатъи назар, Дарвин назариясини бир қанча жиҳатлар қувватлаши остида тарқалгани шубҳасиз. Совет иттифоқи ҳам мана шу фикрни 70 йил ҳимоя қилгани ва дунёда кенг ташвиқ этганига тарих гувоҳ.

³⁸⁶ Яъни муқаддас китоблар хабар берганидек, инсониятни ва бутун оламни Яратувчи яратган деган эътиқодга қайтиш керак эди.

динга қарши бўлган кўпчилик инсонлар диний эътиқоддан қочиб Дарвин хурофотини қувватладилар³⁸⁷.

Баъзи атеистлар айтган эди: «Эволюция назарияси исботланмаган, исботлашнинг иложи ҳам йўқ. Лекин биз бу назарияга ишонишга мажбурмиз. Чунки бу назариядан воз кечсак, мавжудотни Худо яратганига ишонишимиш керак бўлиб қолади, бу ҳақида эса ўйлаш ҳам мумкин эмас»³⁸⁸.

5-фасл. Материализм тарқалишига иқтисодий ва ижтимоий ҳолатнинг таъсири

Материализм тарқалишининг асосий сабабларидан яна бири Европадаги иқтисодий ва ижтимоий ҳолат эди.

Европада Париж инқилоби билан кетма-кет саноат соҳасида ҳам инқилоб юз берди. Эркин фикрлашга, эркин амал қилишга катта йўл очилди.

Бу икки инқилоб Европанинг ижтимоий ҳолатини ўзгартирди. Қишлоқлардан шаҳарга иш излаб келган кишилар ўзларини жамиятнинг бир бўлаги деб эмас, балки якка бир шахс деб ҳисоблар эди. Кейинчалик булар сафига иш излаб, тирикчилик ўтказишга мажбур бўлаётган аёллар, ёшлар ҳам қўшилди.³⁸⁹

Саноатдаги (индустрисал) ўзгаришлар ортидан қўл меҳнатига эҳтиёж озайиб, ишсизлик кўпая бошлади. Завод-фабрикаларда меҳнат қиласидан ишчиларга илгари қўл меҳнати билан машғул бўлган ишчи-дехқонлар рақобат қиласидан бўлди. Бунинг ортидан жамиятда ишчи гуруҳи вужудга келиб, ҳукумат қархисида бир кучга айланди.³⁹⁰

Бир тарафда саноқсиз инсонлар иш излаётган бўлса, иккинчи тарафда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга талаб ортиб бораётган эди. Бу ҳолатни ғанимат билган завод-фабрика эгалари ишчиларни тинимсиз ишлатиб, ҳамма ҳуқуқларини поймол қиласди. Бундай зулм-зўравонликка чидай олмаган ишчилар ўз ҳақ-ҳуқуқларини – иш

---

³⁸⁷ Улар учун энг муҳими насоро динидаги хурофтларни инкор қилиш эди. Дарвин назарияси исботланган ё исботланмагани уларни қизиқтирумас эди.

³⁸⁸ الإسلام يتحدى: (ص: ٤٠). خرافة الإلحاد: (١٨٢-١٨٤).

³⁸⁹ جاهلية القرن العشرين: (١٢١-١٢٠). موقف الإسلام من نظرية ماركس: (٦٥-٦٤).

³⁹⁰ موقف الإسلام من نظرية ماركس: (٧١-٧٠).

соатини камайтириб, муайян бир вақтга чеклаш, иш ҳаққини ошириш ва ишчиларнинг саломатлигига эътибор қаратишни – талаб қила бошладилар.

Жамият икки катта синф (капиталист-буржуазия синфи ва ишчи-пролетарлар синфи)га бўлиниб, бу икки синф орасида қарама-қаршилик вужудга келди.

Бу ҳолатлардан «Ижтимоий-социал»³⁹¹ фикр вужудга келди.

Бу фикрнинг биринчи намоёндалари бўлган Анри Сен-Семон (1760-1825 Париж) ва у билан ҳам фикр бўлган Шарл Фурье, Роберт Оуен бир нечта масалаларни кўтариб чиқишига келишиб олдилар.

«Халқпарвар ҳар бир инсоннинг вазифаси жамиятни ислоҳ қилишга, яхши ҳаётни таъминлашга ҳаракат қилиш», деб айтишди.

Жамиятни бир-бири билан рақобатлашадиган икки синфга ажратадиган ҳар қандай тузум³⁹² жамиятни ислоҳ қила олмайди, деган фикрни билдиришди³⁹³.

Булардан кейин атеист – материалист Карл Маркс уларнинг социализмидан фарқ қиласидаги янги социалистик фикр билан чиқди.

6-фасл. Маркс хурофоти

Карл Маркс Дарвиннинг эволюцион назарияси асосига ўзининг иқтисодий, ижтимоий назариясини қурди.

Маркс ўзининг хурофот назариясига кўра, инсоният тарихини беш босқичга бўлди: ибтидоий (бошланғич ёки аввалги) коммунизм³⁹⁴, қулдорлик, феодализм, капитализм ва охирги марҳала иккинчи

---

³⁹¹ Юнонча «socialis – социал» сўзи «ижтимоий, умумийлик, муштараклик» маъносини анлатиб, XIX аср бошларида ишчиларнинг ҳолатини ўнглаш учун ўзаро ҳамкорлик маъносида қўлланилган.

التضليل الماركسي: (ص: ٣٨ ، ٣٩). موقف الإسلام من نظرية ماركس: (ص: ٧١).

³⁹² Яъни жамиятни капиталист-буржуа ва ишчи-пролетарлар синfiga ажратадиган капиталистик тузум.

. موقف الإسلام من نظرية ماركس: (٧٠-٧١)

³⁹⁴ Коммунизм лотинча сўз бўлиб, умумий, оммавий маъноларни анлатади.

Маркс Яратувчини инкор қилганидан кейин ўз-ўзидан инсониятни Одам алайҳиссаломдан тарқалганини ҳам инкор қилган. Маркснинг хомхаёл хурофотларига кўра, инсоният ер юзида ҳаёт кечиришни бошлаганида хусусий мулкчилик бўлмаган, барча нарсалар умумий (ўртада)- ҳамманики бўлган ва инсониятнинг охирги марҳаласи ҳам мана шундай якунланади деган хурофотни айтган.

коммунизм. Маркс капиталистик давлатларни ҳам шубҳасиз коммунизмга ўтишини даъво қилди.

Коммунистлар жарангдор шиорларни айтиб, ўзларини камбағалпарвар қилиб кўрсатган эдилар. Хурофот коммунизмларида ҳамма қудрати етгунча меҳнат қилиб, ҳожатига керагича олади деб, халқни ўзларига эргаштирган эдилар³⁹⁵.

Маркснинг хурофот устига қурган коммунистик ғояси дунё юзини кўрмади. Нафақат коммунистик ғоя, балки коммунизмга ўтишдан олдинги босқич бўлган социализм ҳам рўёбга ошмай, инқирозга учради³⁹⁶.

---

³⁹⁵ Маркс даъво қилган коммунизм баъзилар ўйлаганидек фақат иқтисодий мазҳаб эмас, балки (бир-бирига чамбарчас боғлиқ) эътиқодий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий мазҳабдир.

Коммунистлар халқ инсоний қадриятларидан, урф-одатларидан воз кечмаслигини билганлари учун коммунизмнинг ижтимоий жиҳати авом халққа деярли баён қилинмаган.

³⁹⁶ Коммунистларнинг эътиқодига кўра, коммунизмда ҳам, социализмда ҳам ҳамма мулк халқники бўлади, лекин бу иккиси орасидаги иқтисодий фарқ шундаки, социализмда меҳнатига яраша ҳақ олади. Коммунизмда эса ҳамма қудрати етгунича меҳнат қилиб, ҳожатига керагича олади.

Коммунистлар ўз назарияларини шу даражада хурофот устига қурган эдиларки, ҳатто иқтисодда ҳам воқе бўлиши имконсиз бўлган хурофотни айтишган. Уларнинг иқтисодий назарияси нафақат бутун бошли давлатда, балки оз сонли инсонлар орасида ҳам тасаввур қилиб бўлмасди.

Чунки ҳар ким ўзининг мулкини бошқаларнидан ажратиб олган бўлса, одамлар орасида ўзаро ихтилоф бўлмайди, гарчи бойликларнинг ҳажми катта фарқ қиласа ҳам. Аммо мол-мулк тақсимланмаса ва барчанинг мулки битта қилиб қўйилса, ихтилоф ҳеч тўхтамайди. Келишмовчиликлар нафақат бир-бирига бегона одамлар орасида, балки туғишган ака-укалар орасида ҳам ота-онанинг мулкини бўлиша олмай, катта жанжаллар содир бўлади.

Халқпарварликни даъво қилган коммунистлар 1917 йили Россияда инқилоб қилиб³⁹⁷, ҳукумат тепасига келгандаридан кейин қанчалик ваҳшиёна сиёсат олиб боргандарига тарих гувоҳ³⁹⁸.

Хусусан, Советлар истибоди остида бўлган мусулмон халқлар қаттиқ қирғин қилинди. Зиёли табақа шу даражада йўқ қилиндики, ойдинларидан айрилган халқ узоқ вақтгача ўзлигини топа олмади.

Коммунистлар қурган давлат – Совет иттифоқи 70 йилдан кейин парчаланиб кетди. Коммунизмнинг рамзи бўлган Совет иттифоқи қулаш ортида дунёда коммунизм тарбиботи ортга чекинди.

Аслида, коммунизм тарбиботчилари бўлган совет ҳукумати асосчилари коммунистик ғоя учун эмас, кўпроқ ҳукмга етиш учун курашган эди.

Совет ҳукуматининг мансабдор шахслари ҳам сиёсат ва мансаб учун коммунизмни даъво қилганлари сир эмас. Ҳатто коммунистик партияning энг ашаддий раҳбари Сталин 1941 йили Гитлер армиясидан мағлубиятга учраб бораётганида диний эркинлик бергани коммунистик ғояга қанчалик ишонганини кўрсатади³⁹⁹.

---

³⁹⁷ Аввалда Париж инқилобчилари ҳукумат тепасига келгандаридан кейин қандай қатлиом қилганларини айтиб ўтган эдик. Коммунистлар ҳам ҳукумат тепасига келиши билан аввал қилган ишлари ўзларига муҳолиф бўлганларни қатлиом қилиш бўлди.

Шу ўринда Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Маккани фатҳ қилганларида Макка ахлига қилган муомалаларини эслаб ўтишимиз ўринли.

Макка ахли Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга 13 йил турли азиятлар бериб, Росулуллоҳнинг Маккани ташлаб чиқишиларига мажбур қилишди. Росулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Макка фатҳ қилингандан кейин қасос олишга қодир бўла туриб, Макка ахлига «Бораверинглар! Сизлар ҳурсизлар», деб айтдилар.

السنن الكبرى للبيهقي: (١٨٧٣٩).

³⁹⁸ Баъзи мутафаккирлар секуляризмни икки қисм: «Қаттиқ, муросасиз ёки тўлиқ секуляризм ва енгил, муросали ёки жузъий секуляризм»га бўлишади. Совет иттифоқидаги коммунистик тузумни «Қаттиқ, муросасиз, тўлиқ секуляризм» деб номлашган. Чунки секуляризмнинг асосий маъноси дунёвийлик. Коммунистик тузум эса дунёвийликнинг энг қаттиқ кўриниши бўлиб, дунёдан бошқасини бутунлай инкор қиласди. Динларни бутунлай йўқ қилишга ҳаракат қиласди.

Демократик давлатлардаги секуляризм эса динга қисман (яъни инсон ўзи билан Яратувчининг орасидаги муомалага) ихтиёр бергани учун ва динларни бутунлай йўқ қилиш назариясида бўлмагани учун жузъий секуляризм деб номлашган. Бу ҳақида яна сўз юритилади, иншооллоҳ.

³⁹⁹ Аслида, инсон ҳеч қачон яратувчини инкор қила олмайди. Агарда зоҳирида Яратувчини инкор қилаётган бўлса ҳам, ич-ичида Яратувчига икрор бўлиб

Совет иттифоқи қулаганидан кейин унинг ҳукми остида бўлган давлатлар мустақилликка эришди. Лекин кўп мустақил давлатларда, хусусан, мусулмон ўлкаларида дунёдаги энг қаттиқ диктатура режимлари ўрнатилди. Коммунистик тарбия топган раҳбарлар мустақилликка эришгандан кейин ўз халқларига қилган зулми коммунистлар зулмидан кам бўлмади.

Совет иттифоқи даврида дунёда иккита бир-бирига қарши демократик ва социалистик тузум мавжуд эдм. Совет иттифоқи қулаганидан кейин битта демократик тузум қолди.

Коммунистик партия мафкуралари баъзи давлатларда ҳозиргacha мавжуд бўлса ҳам, бу давлатлар Совет иттифоқи каби дунёда

яшайди. Чунки инсон ўзининг муҳтоҷлигини ҳар вақт ҳис қилиб туради. Фақат куч-қувватга тўлган вақтида тан олгиси келмайди. Инсон ўзининг муҳтоҷлигини, илоҳий қудратга талпиниб яшашини ўқиб ўрганмасдан, ақл юритмасдан жуда яхши билади. Чунки инсоннинг муҳтоҷлиги инсондан ажralмайдиган, доимий сифат. Ҳар бир инсон ўзига назар солгандан, ички кечинмаларига қулоқ тутганда ўзини ожиз, заиф, муҳтоҷ эканини тан олади ва ўз-ўзидан Яратувчига (беҳожат, барча нарсага қодир) Зотга иқрор бўлади.

Яратувчини инкор қиладиганлар илмий назария деб эмас, ўз ички ҳиссиётларига суюниб ҳам эмас, балки ҳавоий нафсларига бутқул қул бўлганларидан, нафсларини ўzlари учун яккаю ягона илоҳ қилиб олганларидан инкор қиладилар.

Чунки нафсга қул бўлишнинг чегараси йўқ. Инсон хоҳлаган ишини қилиш билан бирга яна мазаммат қилинмайдиган бўлиши учун ҳар қандай эътиқод-қадриятлардан воз кечиши керак. Агар қандайдир эътиқод-қадриятларни тан оладиган бўлса, ўша эътиқод-қадриятлар чегаралаган нуқтада тўхташи керак бўлади ва нафсини бутқул илоҳ қила олмайди, чегара билмай хоҳлаган ишини қилиб яна айбиз бўлиб қололмайди.

Шунинг учун ҳам худосизлик (динларга эркинлик беришни даъво қилган) демократик давлатларда Совет иттифоқидан кам тарқалмади.

Совет иттифоқи Яратувчини инкор қиларди, динларни бутунлай йўқотиш тарафдори эди. Шу билан бирга инсонлар хоҳлаганларини қилишларига йўл қўймасди. Шундай бўлишига қарамай, Совет иттифоқи қулаган вақтда – шунча йил давом этган тарғибот ва ташвиқотларга қарамай – кўпчилик диний эътиқодни йўқотмагани маълум бўлди.

Демократик давлатлар динларни бутунлай йўқотиш ҳақида гапирмас эди. Балки улар диний эркинликни ҳимоя қилишни даъво қилар эди. Шундай бўлса ҳам худосизлик бу давлатларда ҳам кенг тарқалди. Бунинг асосий сабабларидан бири ғарб давлатлари инсонларни бутқул ҳур бўлишини (инсон бошқалар хурриятини топтамаётган бўлса хоҳлаган ишини қилишга ҳақли бўлишини) ҳимоя қилган эди.

Бутқул ҳур бўлиб хоҳлаган ишини қила оладиган бўлиш эса нафсга қул бўлганларнинг охирги нуқтасидир.

коммунизм тарғиботчилари эмас. Аммо Хитой ўзи босиб олган Шарқий Туркистан ҳудудидаги мусулмонларга нисбатан ашаддий коммунистик сиёсатни олиб боради. Уларнинг ваҳшиёна сиёсати мусулмонларнинг динини, балки уйғур миллатини бутунлай йўқотиб ташлашга қаратилган.

Совет иттифоқи қулаганидан кейин дунёда демократик тузум хукумрон бўлиб қолди. Аммо демократияни даъво қилган давлатлар ҳам иккига бўлинди: демократияга озми-кўпми амал қилувчи давлатлар ва демократия шиори остида диктатура режимини ўрнатган давлатлар. Кўпчилик мусулмон ўлкаларида эса золим диктатор режимлар ҳукмрон бўлди.

Золим диктаторларни ҳеч нарса ортга қайтармади. Уларнинг ўз миллатлари дунёда хору зор бўлаётгани ҳам, шаҳар-қишлоқлар харобага айланаётгани ҳам зулм қилишдан тўхтатмади⁴⁰⁰.

Аллоҳ таоло золимларга озгина муҳлат бериб қўйиши ҳам золим диктаторларнинг ақлини киргизмади.

Аллоҳ таоло шундай деган эди:

{وَلَا تَحْسِبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْهَدُ فِيهِ الْأَبْصَارُ ...} إِبْرَاهِيمٌ: ٤٢-٥٢.

Сиз ҳаргиз: «Аллоҳ золим кимсаларнинг қилаётган амалларидан ғофил», деб ўйламанг! Фақат Аллоҳ уларнинг (жазоларини) кўзлар (даҳшатдан) қотиб қоладиган (қўрқинчли Қиёмат) Кунига қолдирмоқда, холос.

(У Куни) улар бошларини (осмонга) кўтарган ҳолларида (чорланган томонга ҳисоб-китоб учун) чопурлар. Кўзлари (қўрқувдан қотиб қолиб) ўзларига қайтмайди. Диллари (даҳшатдан) бўм-бўш бўлиб қолур. (Эй Мұхаммад),

⁴⁰⁰ Аллоҳ таоло шундай деган эди:

{فَإِنَّكُمْ بَيْتُهُمْ حَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةٌ لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} النمل: ٥٢.

Мана, улар золим бўлганликлари сабабли уйлари ҳувиллаб, хароба бўлиб қолди! Албатта бунда биладиган қавм учун оят-ибрат бордир. Намл сураси 52-оят.

Қуртубий роҳимаҳуллоҳ айтдилар: «Зулм-зўравонлик – одамларни қатл қилиш, ўз юртларидан қувғин қилиш шаҳар-қишлоқларни вайронага айлантиради. Бундай жойлардан барака ҳам қочади»

الجامع لأحكام القرآن - تفسير القرطبي: ١٩، ٣٣٤.

одамларни огоҳлантириб қўйингки, уларга азоб келар Кунда (Қиёматда) золим кимсалар: «Роббимиз, бизларга озгина мухлат бергин, (яъни, бизларни дунёга қайтариб, озгина ҳаёт бергин, албатта) Сенинг даъватингни қабул қилурмиз ва пайғамбарларингга эргашурмиз», дейдилар. (Шунда уларга жавоб қилинур): «Илгари (ҳаёт пайтларингизда) ҳеч қачон заволга юз тутмаслигингиз (яъни, ҳеч қачон ўлмаслигингиз ва охират жазосига дучор бўлмаслигингиз) ҳақида қасам ичмаган эдингизларми?! (Ахир) сизлар ўзларига зулм қилган кимсаларнинг масканларига (улар заволга юз тутганларидан кейин) жойлашган эдингизлар. Уларни қандай (ҳалок) қилганимиз ҳам сизларга аниқ маълум эди. Биз сизлар учун (қанчадан-қанча) мисоллар келтирган эдик (лекин сизлар бу кўрган-билганларингиздан ибрат олмадингиз, ҳақ йўлга юрмадингиз)». Дарҳақиқат, у (пайғамбарларни йўлига қарши бўлган)лар ўзларининг макр-ҳийлаларини қилдилар. (Лекин) агар уларнинг макрлари сабабли тоғлар емирилиб кетадиган бўлсада, уларнинг (бу) макр-ҳийлалари Аллоҳ ҳузурида (маълумдир. Аллоҳ уларнинг макрини уларнинг ўзларига қарши қилиб қўйишга қодир).

Сиз ҳаргиз Аллоҳни Ўз пайғамбарларига берган ваъдасига хилоф қилувчи, деб ўйламанг. Албатта, Аллоҳ ғолибdir ва (у) Ер бошқа Ерга: осмонлар (ўзга осмонларга) айланиб қоладиган ҳамда (барча одамлар) ёлғиз ва қудратли Аллоҳга рўбарў бўладиган Кунда (Қиёматда) интиқом олгувчидир.

У Кунда жиноятчи кимсаларни кишанлар билан боғланган ҳолларида кўруурсиз. Уларнинг кийимлари қатрон (смола)дан⁴⁰¹ бўлиб, юзларини олов ўраб олур. Аллоҳ ҳар бир жонга қилган ишига яраша жазо бериш учун (мана шундай қайта тирилтирур). Албатта, Аллоҳ жуда тез ҳисобкитоб қилгувчидир. Бу (Қуръон) одамлар

---

⁴⁰¹ Қатрон – баъзи дарахтлардан олинадиган, ҳавода қуюлиб, қотиб қоладиган қора модда. У модда оловда қиздирилиб түяларнинг қўтириб босган жойига сурилади. Баъзи муфассирлар қатронни оловда қиздириб, суйилтирилган мис, деб айтишган.

огоҳлантирилишлари ва (Аллоҳ) ягона илоҳ эканини билишлари ҳамда ақл эгалари эслатма-ибрат олишлари учун (Аллоҳ тарафидан нозил қилинганды) бир баёнот — хабардир. Иброҳим сураси 42-52 ояллар.

Золим диктаторларга бирор бир эслатмалар таъсир қилмади. Улар узоқ ва яқин тарихда ўтган золим кимсаларнинг ёмон оқибатидан ибратланмадилар.

Аллоҳ таоло золим-диктаторларнинг имоми бўлган Фиръавн ҳақида шундай деган эди:

﴿وَاسْتَكِبَرَ هُوَ وَجْنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَلَّمُوا أَهْمَمُ إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ * فَأَخَذْنَاهُ وَجْنُودَهُ فَنَبَذَنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ﴾ القصص: ٣٩-٤٠.

У (Фиръавн) ҳам, унинг лашкарлари ҳам (иймон келтирмасликлари билан) Ер юзида ноҳақ кибру ҳаво қилдилар ва ўзларини Бизга қайтарилилмайдилар, деб гумон қилдилар. Бас Биз уни ва лашкарларини ушладик-да, денгизга ташладик. Энди сиз у золим кимсаларнинг оқибати қандай бўлганини кўринг. Қасас сураси 39-40 ояллар.

Бошқа оятда

﴿وَحَاقَ بِإِلَيْهِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ * النَّارُ يُعَرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَذْخِلُوا إِلَى فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ غافر: ٤٥-٤٦.

Фиръавн (ва унинг) атболарини ёмон азоб ўраб олди. (У азоб бир) оловдирки, улар эртаю кеч ўшанга кўндаланг қилиниб (куйдирилурлар). (Қиёмат) Соати қойим бўладиган Кунда эса (дўзах фаришталарига): «Фиръавн (ва унинг) атболарини энг қаттиқ азобга киритинглар», (дейилур). Ғофир сураси 45-46 ояллар⁴⁰².

Аллоҳнинг фазлу марҳамати билан биринчи жилд тугади.

---

⁴⁰² Қуйида зулм ва золимлар ҳақида яна сўз юритилади

Муқаддима:
Биринчи жилд

Биринчи боб: Ислом дини

1- бўлим. Дин маъноси

1-фасл. Араб тилида дин калимаси

2-фасл. Аллоҳ нозил қилган диннинг маъноси

3-фасл. Мусулмон бўлмаганларнинг дин ҳақидаги тушунчаси

2- бўлим. Дин ва дунё ҳақида билишимиз керак бўлган асослар

1-фасл. Инсоннинг дунёдаги вазифаси

2-фасл. Дунёнинг ҳақиқати

3- бўлим. Ислом динининг маъноси

1-фасл. Ислом калимасининг луғатдаги маъноси

2-фасл. Ислом динининг умумий маъноси

3-фасл. Ислом динининг хос маъноси

4-фасл. Ислом дини нима?

5-фасл. Аллоҳга таслим бўлиш

6-фасл. Ислом дини инсонни фойдали ишларга буюриб, зарарли ишлардан қайтарган

4- бўлим

1-фасл. Инсон билан Иблис ўртасидаги қуаш қиёматгача

2-фасл. Ер юзида ширк қандай содир бўлди?

Иккинчи боб: Яҳудийлар

1- бўлим. Яҳудийларнинг пайғамбарларга қилган муомаласи

1-фасл. Яҳудийлар тарихи

2-фасл. Бану Исроилнинг Мусо алайҳиссаломга берган азиятлари

3-фасл. Бану Исроил Мусо алайҳиссаломдан кейин

4-фасл. Ийсо алайҳиссаломнинг Пайғамбар бўлиб келиши

2-бўлим. Яҳудий фирмалар
1-фасл. Қадимги Яҳудий фирмалар
2-фасл. Янги чиқсан яҳудий фирмалар
3-фасл. Яҳуд ва насоролар билан муомала

Учинчи боб: Насоролар

1- бўлим. Ийсо алайҳиссалом олиб келган дин сақланиб қолинмагани
1-фасл. Ийсо алайҳиссаломнинг пайғамбар бўлиб келиши
2-фасл. Шаул (*Саул*) Тарсусий – Булус (*Павел*)
насороликни даъво қилиши
3-фасл. Булус тўқиган уйдирмалари
4-фасл. Насороларда ҳақ динни сақлаб қолинмаганинг сабаблари
5-фасл. Қадимги насоро фирмалари

2-бўлим. Насоро дини шаклланиши

1-фасл. Император Константин
2-фасл. Насоро динини шакиллантирган кенгашлар
3-фасл. Кенгашлардан кейин насоролар эътиқоди

3-бўлим. Католик ва православлар

1-фасл. Католик ва православ тоифаларининг вужудга келиши
2-фасл. XII-XIII асрларда насоро эътиқодига қарши айтилган фикрлар
3-фасл. Черковдаги зулм ва фасодлар
4-фасл. Черковни ислоҳ қилишга бўлган ҳаракатлар

4-бўлим. Протестантлар

1-фасл. Мартин Лютер
2-фасл. Протестант тоифасининг вужудга келиши
3-фасл. Черков ислоҳоти нима билан тугади?

Тўртинчи боб: Европада секуляризм

1-бўлим. Черков диндорлари ва зиёлилар

1-фасл. Европада насоро динининг ортга кетиши
2-фасл. Черков ва зиёлилар орасидаги қарама-қаршиликлар

3-фасл. XVII аср

4-фасл. XVIII аср

5-фасл. Жамият шартномаси ёки ижтимоий келишув

6-фасл. Ҳукмдорлар қайси шартномани танлади?

7-фасл. Танвирий ҳаракат

8-фасл. Насоро диндорлари ва феодал тузум

2-бўлим. Париж инқилоби

1-фасл. Узоқ йиллар давомом этган ҳаракат самараси

2-фасл. Инқилоб омиллари

3-фасл. Европада секуляр давлат

3-бўлим. Секуляризм ва Демократия

1-фасл. Секуляризм маъноси

2-фасл. Демократия маъноси

3-фасл. Демократия ҳақиқатдан йироқ абстрак исм

4-фасл. Демократия принциплари

4- бўлим. Европа XIX асрда

1-фасл. XVII-XVIII асрларда вужудга келган диний қарашлар хulosаси

2-фасл. Соғлом ақл саҳих (тўғри-рост) ваҳийга қарама-қарши бўлмайди

3-фасл. Материалистик фикрнинг тарқалиши

4-фасл. Дарвин хурофоти

5-фасл. Материализм тарқалишига иқтисодий ва ижтимоий ҳолат таъсири

6-фасл. Маркс хурофоти

Иккинчи жилд

Бешинчи боб: Ислом олами секуляризмдан олдин

1- Бўлим: Олдинги умматлар йўлига эргашиш ва ҳақ тоифанинг давом этиши

2-Бўлим: Ислом умматининг диндан узоқлашуви.

1-фасл: Шукрона неъмат мукофоти ва куфрони неъмат жазоси.

2-фасл: Тарих тақрорланиши.

3-фасл: Гуноҳ-маъсиятлар сабаб мусибатлар келиши.

3-Бўлим: Мусибат ва уқубатлар ҳақида алоҳида бўлим.

4- Бўлим: Ислом умматига келган мусибатлар сабаби.

1-фасл: Мусибат-уқубатлар тасодифан бўлмагани.

2-фасл: Ислом умматида содир бўлган Исломга мухолиф ишлар.

1- Ислом умматини мағрур бўлиб қолиши:

2- Дабдабли ҳаётга берилиш.

3- Гуноҳ-маъсиятлар ошкор бўлиши, ҳамда амру маъруф ва наҳий мункар тарк қилиниши

4- Динга нисбатан ҳийла ишлатиш.

5- Шариат қонунларини адолат билан қоим қилмаслик.

6- Ихтилофлар.

7- Моддий қолоқлик.

8- Зулмнинг кўпайиши

9- Умарорларнинг халқга бўлган зулм-зўравонликлар.

10- Золимлар устига улардан ҳам золим бўлганлар келиши.

11- Бўлим холосаси.

5- Бўлим: Ихтилофлар ҳақида алоҳида бўлим.

1-фасл: Ислом умматида ихтилофлар содир бўлиши.

2-фасл: Ихтилоф маъноси ва сабаблари.

3-фасл: Ихтилоф содир бўлган жиҳатлар.

1-қисм: Фиқҳий, ижтиҳодий масалалардаги ихтилофлар:

2-қисм: Эътиқодий (ёки ижтиҳодга ўрин бўлмаган) масалардаги ихтилофлар.

3-қисм: Ҳукмдорлар ва амир-умаролар орасида бўлган ихтилофлар.

6- Бўлим: Ислом умматига қарши олиб борилган кураш.

1- фасл: Салиб юриши.

2-фасл: Фикрий (қуролсиз) кураш.

3-фасл: Фикрий курашда құлланилган үслублар.

1-қисм:

2-қисм: Farb тараққиётини ўзлаштириш

3-фасл: Аёлларни ҳурriятта даъват қилиш.

5-фасл: Бўлим холосаси:

7-Бўлим: Усмоний хилофатнинг қулатилиши.

Олтинчи боб: Секуляризм Ислом оламида.

1-Бўлим: Исломга зид қонунларни кириб келиши.

2-Бўлим: Ислом дини мукаммаллиги.

1-фасл: Икки дунё баҳт-саодати.

2-фасл: Дин инсонларнинг эҳтиёжи бўлган барча нарсани баён қилган.

3-Бўлим: Динни баъзисига иймон келтириб баъзисига иймон келтирмаслик.

4-Бўлим: Ҳукм Аллоҳга хос.

5-Бўлим: Баъзи масалаларга ийзоҳ.

6-Бўлим: Такfir ҳақида баъзи тафсилотлар.

7-Бўлим: Баъзи мулоҳаза ва эътиrozларга жавоб.